

[illegible]रत्नावलीचंद्रिकाटीका ।

लीप्रसादचिरंजीवसद्वैद्यममाज्ञयानुसारविरचितायां ममल्ल
घुम्रात्पुत्राल[illegible]नतद्वचनभाषायां मैंकालीप्रसादवैद्यनेयहग्रंथ
बनायकेताऊ[illegible]डितवैजनाथकोछापनेकेलियेभेटकिया औरमतबय
समरहिंदमेछपाविनाउनकेऔरकोअधिकारनहैं

वृं. चं. १

श्रीगणेशायनमः स्वस्तिश्रीमच्चतुर्वर्गफलप्रदामलब्रह्मद्रवत [illegible] जितलक्ष्मणपुरीनिवासिश्रीमास्त्वना
न्वयोत्पन्नश्रीमज्जैतिलोभिषग्जनशिरोरत्नश्रीमद्गिरिधारीलालभिषजात्मजनवि [illegible] सेन्द्रेननकालीप्रसाददिनश्रीमद्वृंदाईच्च।
डामणयंविकाप्रसादाद्धीमच्चंद्रमेदिनीहारावलीशब्दार्णवविनाममालामरत्रिकाण्डशेषकोशानेकार्थनाममालावर्मादिराज
निघण्टुमदनपालनिघंटान्माधवभिषक्कृत [illegible] निदानत्सुषेणकृतरत्नमालिकामालानिदानाञ्जनशलाकाख्यनिदानान्च
रकसुश्रुतवाग्भटत्रिकसंहिताशार्ङ्गधरवैद्य [illegible] वीरसिंहावलोकनामयारिमंजरीवैद्यजीवनवंगसेनभावप्रकाशयोगर
त्नावलीवाग्भटीयसंग्रहवोधस्ययोगानवासीसूत्रग्रहणरत्नाकरसुश्रुतबोधस्यवृत्तान्तवलोकयंश्चरत्नावलीचंद्रिकाभिधां
टीकांसमीचीनामुत्पादितवान्भिषग्जनहृद्ध्वान्तविनाशनायचंद्रिकेवेयंवृत्तरत्नावलीचंद्रिकेतिसुधीभिःसंगृह्यतव्या ॥ व्र
न्याख्यायिका

श्रीगणेशाय नमः। मेशांस्थो श्रीवंकि शंभुगणनाथं प्रियांभारतीं श्रीकुमारीं हंसं जैवात्रकं च द्विरदमुखवरं षंमुखं कुण्डलीप्राणरत्नं तन्वाध्यात्वाशु रुद्रं वासुमगणपदयुताद्दत्तरत्नाकुली या तद्व्याख्यां चंद्रिकाख्यां कुमुदजनकदां कुर्महे दान्धहंतम्॥ तत्रारोगयादौ निरन्वितं यथना प्रथियस्य पारमतीरितुं ग्रंथकं एवस्यं कर्तुमुत्कादित्य माणानकस्य चांतराय ध्वंसो द्वेन्नाय ग्रंथकारः ग्रंथारम्भे प्राक् हैमानुरकपिशाच्छानाय्यात्मकमंगलं निबध्नाति स्यन्ददिति दंतिवक्त्रः दंतोऽस्यास्तीति दंती हस्ती दंतिनो वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य सः दंतिव क्त्रः गणेश इत्यर्थः आशु शीघ्रं युष्माकं पापं धुनोतु दूरीकरोतु ॥ १ ॥ किं कृत्वा स्नापयित्वा कैः आश्च्योतत्पुष्करांभोविशदकणगणैः आस मंतात् श्च्योततीति आश्च्योत दित्यत्र लट् शतृप्रत्यये नकारान्तश्च प्रत्ययोस्ति आश्च्योतत् च तत् पुष्करं च आश्च्योतत्पुष्करमित्यत्र विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन कर्मधारयोस्ति अत्र पुष्करशब्देन हस्तिशुण्डाग्रभागो बोध्यः हस्तिनाशाकरः शुण्डाहस्तस्याग्रं तु पुष्करमिति हैमः आश्च्योतत्पुष्करस्य अंभः जलं आश्च्योतत्पुष्करांभ इत्यत्र षष्ठीत्यनेन समासोस्ति क

श्रीगणेशाय नमः। स्यन्दद्गण्डस्थगुंजद्भ्रमरकनिकरभ्राजमानो दधानो दीव्यत्सिंदूरधूलीचयरुचिरचितं मस्तकं दन्तिवक्त्रः।
आश्च्योतत्पुष्करांभोविशदकणगणैः स्नापयित्वाशु पापं युष्माकं हर्षलोलश्रुतियुगमरुताचारितं धुनोतु ॥ १ ॥ (म्रभ्नैर्यानां...स्र)

स्तद्याः कणगणाः विशदाश्च ते कणगणाश्च विशदकणगणाः आश्च्योतत्पुष्करांभसः विशदकणगणाः आश्च्योतत्पुष्करांभोविशदकणगणास्तैराश्च्योतत्पुष्करांभोविश दकणगणैरित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः च पुनः हर्षलोलश्रुतियुगमरुताचारितं धुनोतु अरिशब्दस्य गणच्छन्दः सग्रहः अरिहंदः मंडरिहंदं हर्षेण लोलः हर्षलोल इत्यत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन समासः पुनश्च कर्मधारय हर्षलोलश्चासौ श्रुतियुगश्च हर्षलोलश्रुतियुगः पुनश्च षष्ठीतत्पुरुषः हर्षलोलश्रुतियुग स्य मरुत् हर्षलोलश्रुतियुगमरुत् तेन हर्षलोलश्रुतियुगमरुता स्पष्टम् कीदृशः दंतिवक्त्रः मस्तकं दधानः धारयन् दधान इत्यत्र शानच्प्रत्ययः पुनः कीदृशः स्यन्दद्ग ण्डस्थगुंजद्भ्रमरकनिकरभ्राजमानः स्यन्दतीति स्यन्दत् इत्यत्रापि शतृप्रत्ययोस्ति अत्र स्यन्दत् [illegible] तथा च मेदिनीकोशे सान्द्रं नत्वम् नीमीरेति निरूपणार्थे स्त्रियां

ह. अत्रस्यान्दनशब्दस्यनपुंसकलिंगत्वमनुमभावः तेन स्यन्ददितिसुवर्णस्यंदस्वतद्रूडत्रस्यान्दद्रुएडंप्र[illegible]कान्यप्रगुंजद्रूमरकाः इत्यत्रकर्मधारयः प्रगुंजद्रूमरकाणां
चं. निकराः प्रगुंजद्रूमरकनिकराः अत्रनिकरशब्दोओघवाचकः ओघस्तुसमूहस्तथाहि स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचय इत्यमरः स्यन्दद्रुएडप्रगुंजद्रूमरकनिकरास्तैस्य
२ न्दद्रुएडप्रगुंजद्रूमरकनिकरास्तैःस्यन्दद्रुएडप्रगुंजद्रूमरकनिकरैःभ्राजमानः द्योतमानः स्यन्दद्रुएडप्रगुंजद्रूमरकनिकरभ्राजमानः कीदृशंमल्लकं दीव्यत्सिंदू
वादित्यत्रापिशतृप्रत्ययोस्ति दीव्यच्चतत्सिंदूरंचदीव्यत्सिंदूरमितिकर्मधारयः दीव्यत्सिंदूरस्यधूलीदीव्यत्सिंदूरधूलीतिषष्ठीतत्पुरुषः अत्रधूलीशब्देनरेणुर्बोद्धव्यः
स्तथाहि चरणक्षोदोथरजस्त्रियांधूलीःपांशुरेणुवइतिहैमः दीव्यत्सिंदूरधूल्याश्चयः दीव्यत्सिंदूरधूलीचयः अत्रचयशब्देनसमूहोबोध्यः दीव्यत्सिंदूरधूलीचयस्य
रुचिः दीव्यत्सिंदूरधूलीचयरुचिः दीव्यत्सिंदूरधूलीचयरुचिनारचितम्दीव्यत्सिंदूरधूलीचयरुचिरचितमितिप्रथमश्लोकस्यव्याख्या २ उद्यदिति पार्वतीभ्रूःपर्वत

उद्यद्ग्लौगोःप्रकाशिन्यशमशरारिपोःस्वमालोक्यलिंगंमत्वासापत्न्यमन्यत्यदमतिरुषितव्यायता ताधिस्फुरंतीक्रीडाक्रीडत्कुमा
रोदितकरकमलच्छायमिंदुंम्रिहर्तुम्भूयोदृष्टोल्लसंतीसाणामिहभवतांपर्वतात्पार्वतीभ्रूः २ स्यापन्यंपार्वतीत्यत्रनसापत्यमित्यनेनाऽण्प्रत्ययः

पुनश्चषष्ठीतत्पुरुषेकृतेसतिपार्वत्याभ्रूः पार्वतीभ्रूः इहभवतांयुष्माकंमनोरथंपर्वतात्पिपर्त्तु पर्वपूरणेइत्यस्माद्वाशिष्यर्थेलोट् किंभूताभ्रूः अतिशयेनरुषिताअ
तिरुषिताक्रोधिता अतिरुषितयाव्यायताविस्तारिताअतिरुषितव्यायता अतिरुषितव्यायतयाआधिः अतिरुषितव्यायताधिः अतिरुषितव्यायताधिनास्फुरंतीत्य
आधिशब्देनचित्तपीडाबोध्यातथाहि आधिर्मानसपीडायांप्रत्याशायांचबंधके इतिविश्वः किंकृत्वाअत्रशमशरारिपोःभालेस्वलिंगंप्रेक्ष्यदृष्ट्वा नसमः शरोबाणोयस्या
सावसमशरःकामः इतिबहुव्रीहिः असमशरस्यारिपुःअसमशरारिपुःशूलीमहादेवः तस्यअसमशरारिपोः अन्यत्सापत्निपदंमत्वासापत्नीसोनइतिलोकेप्रसिद्धास्त
थाहि कृतःसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाप्यपतिश्चेतिहैमः कथंभूतेभाले उद्यद्ग्लौगोप्रकाशिनि उद्यदेवग्लौउद्यद्ग्लौरित्यत्रसत्सुपेतिसमासः ग्लौश्चन्द्रः ग्लौर्भां

कः कलानिधिरित्यमरः उष्णाह्लावः गावः इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः नासांप्रकाशो विद्योतयस्मिन् तस्मिन् गोः ग्राहे गम्भो विर्वोध्या मरूतहि रविरत्नसहस्रविरोचि रंसुगो।
ज्योतिरर्चिरुपद्युत्यभीषुभेतिहिमः ननु महदाश्चर्यं भवति ईदृशी स्रूः कथं भवतां रूपणं पर्वनादित्याशंकयाह उष्णांसंनीतिं कमलाड इत्युक्ति र्जुकीडाकीडत्कुमारोदितक
रकमलछायं भूयः पुनर्ददृश्या क्रीडार्थं क्रीडेदेवकुमारः क्रीडाक्रीडत्कुमारः इत्यत्र सहस्रुपेतिसमासः क्रीडाक्रीडत्कुमारस्य उदितकरकमलं क्रीडत्क्रीडत्कुमारोदि
तकरकमलं ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ क्रीडाक्रीडत्कुमारोदितकरकमलस्यछाय क्रीडाक्रीडत्कुमारोदितकरकमलच्छायः तं क्रीडार्थं देवः स्वर्गं इव वाच।
कः कुमारः स्वामिकार्तिकः २ निजहृदेति साक्षात्याजयनिसाकायान रसावेगेन निजहंद्वारकचिंतितं तनोति कथंभूता सांइदिनचिंता पुनः कथंभूता सा ब्रह्मादि

निजहृंन्द्वारकचिंतितमिंदिरं तच्चिन्तातनोति यातनरस्मा ब्रह्मादिभिरभिवंद्या त्रिभुवनशरणं जगन्मात्यार्या ३ येन मनामिह बोधो भव
तिचिकित्सा सुहृत्तयोर्युगपत् प्रेष्यसमस्तं मुदितो वस्येहतत्र रत्नावलिकां ४

भिरभिवंद्या पुनस्त्रिभुवनशरणमित्यन्वयः अत्र त्रिभुवन।
शरणमित्यार्या विशेषणमजहल्लिंगात् निजाङ्खे नेधंदारकाश्च निजहृंद्वारकाइत्यत्र विशेष्यविशेषणभावेन समासः हेन्द्रारकादिवास्तथाहि हन्द्वारकादेव।
तानिपुंसिवादेवतास्त्रियामित्यमरः त्रिभुवनानां शरणं रक्षिके त्यर्थः चिंतितं मनोरथं इन्दितं चिंतं यस्या सा इन्दितचिंता कोर्थः भक्तानां मनोरथं पूर्णं कर्तुं वि
तं यस्यासेत्यर्थः ३ येनेति अहं हन्तर रत्नावलिकां वस्ये किंभूतां समस्तशास्त्रं हेदं प्रेष्य किंकुर्वन्सन् मुदितस्सन् येन तां शोधां इत्यस्मिन् ग्रंथे चिकित्सासुहृत्तयोः
चिकित्सा च सुहृत्त्वं चिकित्सासुहृत्तेन योः चिकित्सासुहृत्तयोः युगपत् एककालावच्छेदेन बोधो भवेदित्यर्थः ४ ४ ४ ४ ४ ४

अन्येषामिति अन्येषांविदुषामत्रेयसुश्रुतवाग्भटादीनांवचांसिविमलानिनिर्मलानिसारोत्तरांशि उद्धृतःउक्तिसमुच्चयान्यादायास्मिन्ग्रंथेयदहंकिमपिचपलीकरो
हृ. मितद्बुधाःक्षंतुंसमर्थाः चपुनःस्वयंबुधाःअसमतयाअतुल्यतयालघीयसः ममअत्रकर्मणिपृष्ठीनास्त्यंतुनिंदांकुर्वंतुकथंभूताःबुधाः नूनमितिनिश्चयेनगु(
टी. णैःपांडित्यैरुत्तमाः पुनःकिंभूताःवक्रविशेषनिस्पृहधियःवक्रस्यविशेषेणनिस्पृहाधीर्येषांतेतथोक्ताःहिनिश्चयेनयस्मात्तेनःगुणेलुब्धाभवंतीतितात्पर्यं ५ यद्वारीति य
२ दिदंवपुःशरीरंस्वतंत्रैर्दोषैर्युक्तंभवति एतैःकैःभूतैःपुनर्गुणोपनद्धातुभिः पुनर्दोषैःकथंभूतैःभूतैभूतवारिनभोनलानिलगणोत्थैःइत्यत्रोत्तरोत्तरद्वंद्वसमासः गुणैःस
त्वरजस्तमोभिः कथंभूतैर्धातुभिस्तथाधिलुप्तथारसरक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रानधातवः कथंभूतैर्दोषैःसत्वरजस्तमोभिरुदितैःकोर्थः उत्पन्नैरिहएतैर्युक्तैःएतादृशंव
पुषिनैसर्गिकैःस्वाभाविकैःस्वस्थानस्थैस्तुल्यैःवातपित्तकफैर्व्याधयःभवंति ननुवातपित्तकफानांनैसर्गे सतिकथंव्याधयोभवंतीतिशंक्याह तस्यक्रमात् तद्विपरीतता

अन्येषांविदुषांवचांसिविमलान्यादायसारोत्तरान्यस्मिन् यच्चपलीकरोमिकिमपिक्षंतुंसमर्थाबुधाः नास्त्यंतुलघीयसोमम।
तयाह्ययंगुणोत्तमा नूनंवक्रविशेषनिस्पृहधियःसंतोहिलुब्धागुणे ५ यद्वारिनभोनिलानलमहीभूतैर्गुणैर्धातुभिर्दोषैस्स
त्वरजस्तमोभिरुदितैर्युक्तंरसाद्यैर्वपुः नैसर्गैरिहवातपित्तकफकैस्तद्व्युत्क्रमाद्व्याधयस्तस्मात्तेषुसमेषुसौख्यमखिलंमतंचिकि
त्साफलं ६

मिथ्यःस्वकीयेस्वकीयेस्थानेतुल्यत्वाभावात् तथाचवाग्भटः रोगस्तुदोषवैषम्यंदोषसाम्यमरोगतेति तस्मात्कारणात्तेषांविपरीतानांत्र(
याणांयथोचितसमतास्थैचिकित्साकर्तव्या कृतायांचिकित्सायांसत्यांतेषुप्राप्तेषुअखिलंसौख्यंभवति एतदेवचिकित्साफलमित्यर्थः ६ ६ ६

शरीरसंख्यानमाह तत्रेति तत्रशरीरे अस्थ्नां चशतत्रयं वर्तते ३०० स्नायवो नवशतं ज्ञेयं ९०० संधयो द्विशतकं दशापि व्याता २१० मर्मणांसप्तोत्तरं शतकं ज्ञेयं १
०७ शिराः सप्तशत संख्यका ज्ञेयाः ७०० तद्वेऽ धमनिकाश्चतुर्विंशतिर्ज्ञेयाः २४ अन्या यन्मांसपेश्यः स्मृताः तन्मांसपेश्यः तु धमन्यः प अत्र शतं मताः कथिता ५०० अस्थ
अस्थ्नामित्यनेन शरीरस्थानमाह तत्र वपुषि अस्थ्नां कुल्यानां शतत्रयं वर्तते ३०० तेषां विंशतिसमस्थिशतं शाखासु १२० तथाहि एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि मिलिता
नि पञ्चदश १५ तलकूर्चगुल्फसंस्थानि दश १० पार्ष्ण्यामेकं १ गुल्फयोरधः प्रदेशः पार्ष्णिः जंघायां द्वे २ जानुन्येकं १ एकस्मिन् विति १ त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवति।
३० कटिमारभ्य पादाङ्गुलीयावत् सक्थ्युच्यते एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ सप्तदशोत्तरं शतं ११७ श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु श्रोण्यां पञ्च ५ तेषां मध्ये दक्षिणे वेषु

तत्रास्थ्नां च शतत्रयं नवशतं च स्नायवः संधयः ख्याता द्विशतके दशापि शतकं सप्तोत्तरं मर्म्मणाम् ज्ञेयाः सप्तशतं शिरा धमनिका।
स्तद्वे च चतुर्विंशतिस्त्वन्या पंचशतं मतास्तु धमन्यो स्तन्मांसपेश्यः स्मृताः ७

ए

चत्वारि ४ त्रिकसंस्थानमेकं १ पार्श्वे षट्त्रिंशदेव ३६ मेकस्मिन् द्वितीये
प्येवं पृष्ठे त्रिंशत् ३० अष्टावुरसि ८ द्वे २ अक्षकसंज्ञे हसलीऽ इतिलोके जत्रुश्च अक्षिकेलोके ग्रीवा प्रत्यङ्गे त्रिपृष्ठिः ६३ ग्रीवायां नवकं ९ कण्ठनाड्यां चत्वारि ४ द्वे हन्वोः २ दं
ताः द्वात्रिंशत् ३२ नासायां त्रीणि ३ एकं तालुनि १ गंडकर्णशंखेषु एकैकं ६ षट् शिरसि षट् अस्थ्नां त्रीणि शतानि प्रत्येयेत इति सुश्रुतेप्रसिद्धानि अथ स्नायूनां संख्यास्थानमाह अत्र वपु
षि नवशतं च स्नायवः ९०० तासां स्नायूनां मध्ये शाखासु षट्शतानि ६०० द्वे शते त्रिंशच्च २३० कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यङ्गेसप्ततिः ७० तद्यथा एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां षट्निचिता स्नायवस्त्रिं
शत् ३० तावत्येव तलकूर्चगुल्फेषु ३० बहुकूर्चाः हस्तपादग्रीवा मेढ्रेषु हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवा मेढ्रयोरेकैकं पादस्य पार्श्वौ द्वौ ग्रंथिविशेषो घुटिके गुल्फा विनुच्यते ता
वत्येव जंघायां ३० दश १० जानुनि चत्वारिंशद्द्वौ ४० दश १० वंक्षणे जंघायाः संधिर्वंक्षणः शतमध्यर्द्धमेकस्मिन् सक्थ्नि भवति एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ षष्टिः

कक्षां अशीतिः ८० पृष्ठे पार्श्वयोः षष्टिः ६० उरसि त्रिंशत् ३० चतुस्त्रिंशत् ३४ ग्रीवायां मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् ३४ एवं नखानुगणनानि व्याख्यातानि तल्लक्षणमाह मेदस्नेहे
ह. मादाय शिराः स्नायुत्वमाप्नुयात् शिराणां तु मृदुः पाकः स्नायूनां च ततः खरः इत्युक्तं च श्रुते अथ संधीनां संख्यास्थानं चाह तेषां संधीनां मध्ये शाखास्वष्टषष्टिः ६८ एकोनषष्टिः
२. ५९ कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्र्यशीतिः ८३ अष्टषष्टेर्विवरणमाह एकैकस्यां तु पादांगुल्यां त्रयस्त्रयः द्वावंगुष्ठे ते चतुर्दश १४ जानुगुल्फवंक्षणेष्वेकैकः एवं सप्तदशैकस्मिन्सक्थ्नि
४ भवंति १७ एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ अथ कोष्ठगतानामेकोनषष्टेर्विवरणमाह त्रयः ३ कटीकपालेषु चतुर्विंशतिः २४ पृष्ठवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः २४ उरस्यष्टौ ८
अथ ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्र्यशीतेर्विवरणमाह तावंत एव ग्रीवायां ८ त्रयः ३ कण्ठे नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश १८ दंतपरिमाणाः ३२ दंतमूलेषु एकः १ काकलके नासा
यामेकः १ द्वौ २ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ गण्डकर्णशंखेष्वेकैकः ६ द्वौ २ हनुसंधी द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शंखयोश्च २ पंच शिरःकपालेषु ५ एको मूर्ध्नि १ इति श्रुते तेनोक्तं
अथ मर्म्मणां संख्यास्थानं चाह तानि मर्म्माणि पंचात्मकानि तदाह मांसमर्म्माणि शिरामर्म्माणि स्नायुमर्म्माणि अस्थिमर्म्माणि संधिमर्म्माणि चेति न खलु मांसशिरा
स्नाय्वस्थिसंधिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवंति यस्मान्नोपलभ्यंते तत्रैकादश ११ मांसमर्म्माणि एकचत्वारिंशत् ४१ शिरामर्म्माणि सप्तविंशतिः २७ स्नायुमर्म्माणि अ
ष्टौ ८ अस्थिमर्म्माणि विंशतिः २० संधिमर्म्माणि तदेतत्सप्तोत्तरं मर्म्मशतं तेषामेकादश ११ एकस्मिन्सक्थ्नि भवंति एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ उदरोरसोर्द्वादश १२
चतुर्दश १४ पृष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं सप्तत्रिंशत् ३७ तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रबस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्षाणि विटपं चेति एतेनेतरसक्थि व्याख्या
तं अथ क्षिप्रादीनेकैकगणितं उदरोरसोस्तु गुदबस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापांत्युपस्तंभौ चेति गुदादिहृदयांतमेकैकगणितं स्तनमूलादीनि द्वे द्वे एतत् च सुश्रु
तटीकायाम् पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुंदरनितंबपार्श्वसंधिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति कटीकतरुणादीनि द्वे द्वे बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्र
बस्तिकूर्पराण्यूर्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरश्चेति एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः अत्र क्षिप्रादिकमेकैकं गणनीयम् जत्रूर्द्ध्वमर्म्माण्याह चतस्रो धमन्यो ४ अष्टौ मातृका ८ द्वे
कृकाटिके २ द्वे विधुरे २ द्वौ फणौ २ द्वावपाङ्गौ २ द्वावावर्त्तौ २ द्वावुत्क्षेपौ २ द्वौ शंखौ २ एका स्थपनी पञ्च सीमंताः ५ चत्वारि शृंगाटकानि एकोऽधिपतिरिति १ तत्र तलहृदये।

न्द्रवस्तिशृङ्गस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापांगस्थपनीकलसनमन्यालापसंभहृदयनाभिपार्श्वसंधिबृहतीलोहिताक्षोर्व्यः शिरामर्म्माणि आणि
विटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि अस्थिमर्म्माण्याह कटीकतरुणानितंवांसफलकशंखास्त्वस्थिमर्म्माणीति संधिमर्म्माण्याह
जानुकूर्परसीमंताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुंदरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति संधिमर्म्माणीति इति मर्म्माणि सुश्रुतेनोक्तानि ज्ञेयाः सप्तशतं शिरेति तासां मूलशिराश्चत्वारिं
शत तासां वातवाहिन्यो दश १० पित्तवाहिन्यो दश १० कफवाहिन्यो दश १० रक्तवाहिन्यो दश १० तासां तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवंति तावं
त्यैव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यः कफस्थाने रक्तवाहिन्यः यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्तशिराशतानि ७०० तत्र वातवाहिन्यः शिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः
२५ एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत् ३४ तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ ८ द्वे द्वे पार्श्वयोः ४ षट् ६ पृष्ठे तावत्य एव चोदरे ६ दश १० वक्षसि
एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्ध्वं तासां चतुर्दश १४ ग्रीवायां कर्णयोश्चतस्रः ४ नव जिह्वायां ९ षट् ६ नासिकायामष्टौ ८ नेत्रयोः एवमेतत् पञ्चसप्ततिशतं वातव
हानां शिराणां व्याख्यातं एष एव विभागः शेषाणामपि विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश १० कर्णयोर्द्वे २ एवं रक्तवहाः कफवहाश्च एवमेतानि सप्तशिराशतानि सवि
भागानि व्याख्यातानि धमनिकेति चतुर्विंशति २४ धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः तत्र केचिदाहुः शिराधमनीस्रोतसामविभागः शिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति त
त्तु न सम्यक् अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च शिराभ्यः कस्मात् व्यंजनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मविशेषादागमाच्च केवलं तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागम
कर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवंति इति सुश्रुते अथ पेशीनाह पञ्च पेशीशतानि ५०० भवंति तासां चत्वारि शतानि ४०० शाखासु कोष्ठे
षट्षष्टिः ६६ ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशत् ३४ अथ शाखास्वाम तानाह एकैकस्यां तु पादांगुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पंचदश १५ दश १० प्रपदे पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्
य एव १० दश १० गुल्फतलयोः गुल्फजान्वन्तरे विंशति २० पञ्च जानुनि विंशति २० ऊरौ दश वंक्षणे शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवंति एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ कोष्ठ
गतानाह तिस्रः पायौ एका मेढ्रे सेवन्यां चापरा द्वे वृषणयोः स्फिचोः पञ्च पञ्च १० द्वे २ वस्तिशिरसि पञ्चोदरे ५ नाभ्यामेका पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च १० दीर्घाः षट् पार्श्वे

यो द्दर्शावक्षसि ६० अक्षकांसोप्रतिसमंतात्सप्त ७ नाभेरधोभागमूलं अस्माकं कश्चिद्देहेऽस्थिपुञ्जा इति प्रसिद्धः द्वे २ हृदयामाशयोः षट्हृदयस्तनली हो डुकेषु ग्रीवार्द्धे।
५ गामाह ग्रीवायां चतस्रः ४ अष्टौ ८ हन्वोः एवैकाक कस्कालयोः २ द्वे शालुनि एका जिह्वायां ओष्ठयोर्द्वे २ घ्राणयोर्द्वे २ द्वे नेत्रयोः २ गण्डयोश्चतस्रः ४ कर्णयोर्द्वे २ च
तस्रो ललाटे ४ एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्चषष्ठ्यधिकशतानि नेत्यर्थः ७ नाभेरूर्ध्वमधोगतेति यापूर्वोक्ता अष्टाविंशतिधमनिकास्ताः कस्मिन्स्थाने कतिकति च संमीलिता येना
ह स्यादिदं ८ देहइति अग्निरात्मसहसा आत्मबलेन देहे शरीरे यद्भुक्तं सर्वान्नपानादिकं आहारं तत्पाकं उपानयति प्रापयतीत्यर्थः किंभूतोऽग्निः अविकलः

नाभेरूर्ध्वमधोगतादशदशद्वे चतिर्य्यग्गतेनाड्यः स्तासु सहस्रसशेषपोहितास्सूक्ष्मात्सूक्ष्माश्चपि नाभिर्भूतगणावहन्ति सततं
शुद्धं रसं पुष्टयेस्वस्वं कर्मचकारयन्ति वपुषः स्थानेस्थिता यत्रया ८ देहेनाभिगतोग्निरात्मसहसा सर्वान्नपानादिकं भुक्तं पा।
कमुपानयत्यविकलः संधुक्षितो वायुना सूक्ष्म लेषु यवोन्मितस्तिलइवा स्थूलेषु केशाग्रवत् सूक्ष्मेषु प्रतिभाति जंतुषु तदाय
त्तं बलं जीवितं ९ नाभेर्वामपार्श्वतो वन्हिचक्रं किंचिदूह स्ते दृक्षिणेवीर्य्यमार्गाः सौरेसत्यहं यद्ददातिसमंतात्तद्धपुर्कं सर्व
देहप्रचारी १०

आत्मप्रकृतिस्थः पुनः वायुनासंधुक्षितः प्रज्वलितः सोऽग्निः स्थूलेषु जंतुषु जीवेषु हस्त्यादिषु यवोन्मितः प्रतिभाति यवमात्रप्रमाणो विशि
ष्टो ज्ञेयो नेने अस्थूलेषु मनुष्यादिषु तिलइव विभाति सूक्ष्मेषु कीटपतंगादिषु केशाग्रवत् विभाति अत एव कारणात् शरीरिणां जीवनं बलं च तदायत्तं तदाधीनमग्न्याधी।
नमित्यर्थः ९ नाभेरिति नाभेर्नाभिस्थानात् वामपार्श्वतो वामपार्श्वे वन्हिमण्डलं मुवमितिशेषः पार्श्वे नं समूहो पार्श्वमित्यत्र समन्ताद् ग्राह्यः तत्र नः सप्तम्यर्थे तसिलवामद

तिपार्श्वेनइत्यस्यविशेषणांवस्तेर्किंचित्किंचिद्दक्षिणोदक्षिणभागेवीर्य्यमार्गोज्ञेयः वस्तिशब्देनमूत्राशयोबोध्यस्तथाहिनाभेरधोमूत्रपुटंवस्तिर्मूत्राशयेपि चेतिहैमः त
थाहसुश्रुतः चतुरंगुलेदक्षिणपार्श्वेवस्तिद्वारस्यचाप्यधः मूत्रस्रोतः यथाच्छुक्रंपुरुषस्यप्रवर्त्ततेइति यच्चान्दोरस्तेहंश्रालिनहन्समंताच्छुक्रंसर्वदेहव्यापी सर्वदेहेचरतीत्य
र्थः यथापयसिसर्पिस्तुगूढश्चेक्षौरसोयथा शरीरेषुतथाशुक्रंनृणांविद्याद्भिषग्वरइतिसुश्रुते १० अग्नेःस्वभावमाह भुङ्क्तेवह्निरिति हुताशनः हुतंअश्नातीतिहुताशनः अ
ग्निःप्रतिदिनंस्वाहारं स्वस्यआहारंयाकांक्षतिसाआकांक्षाक्षुत्ज्ञेया याजलकांक्षिणीरुचिःसातृडितिज्ञेया उभेरुचीआहारजलकांक्षिण्योतुचीदेहस्यसंधारिके तः तस्मात् नित्यं
तत्समयेवन्हिरुचिसमयेतत्कालमविहाय तस्मैवन्हयेवलिः अवश्यमेवदेयः दातव्यमित्यर्थः यदितत्समयेवलिर्नोचेत्तर्हितद्दीनासमयद्दीनाअग्नौरसंज्ञामितिभुक्तेनस्यविलयेर

भुङ्क्तेवह्निः हुताशनःप्रतिदिनंस्वाहारमाकांक्षतिसाक्षुत्तृड्जलकांक्षिणीरुचिरुभेदेहस्य संधारकेतस्मान्नित्यमवश्यमेवसम
येदेयोवलिर्वन्हयेतद्दीनोरसमतितस्यविलयेशेषाःकुतोधातवः ११ पक्वाहारजसारसंभवरसःतत्संभवाधातवःशुक्रांताश्च
ततोभवन्त्यवयवादेहस्यये देहिनां तेषांतेजउदाहरंतिविबुधाओजोवलंदेहिनां तस्मात्तुष्यतिपुष्यतिप्रभवतिप्रोन्माद्यते।
स्फूर्य्यते १२

सहीनेसतिशेषाधातवःकुतोभविष्यंतीत्यर्थः ११ पक्वाहारेति पक्वश्चासौ आहारश्चपक्वाहारः पक्वाहाराज्जायतेइतिपक्वाहारजं पक्वाहारजंचयत्सा
रंतत्पक्वाहारजसारंपक्वाहारजसारात्संभवस्तथासंभवरसः तत्पक्वाहारजसारसंभव रसः तद्रसस्सकाशात्शुक्रांताधातवःसंभवंति तथाहि रसोसृग्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणिधा
तवः ततस्तेभ्यः धातुभ्यः देहिनांप्राणिनांदेहस्यअवयवाभवंति तेषांधातूनांयत्तेजः तदेवविबुधादेहिनामोजः उदाहरंतिवलं उदाहरंतीत्यर्थः तस्मात्तेजसः देहिनांदेहः
तुष्यतितोषंप्राप्नोति पुष्यतिपुष्टिंप्राप्नोति प्रभवतिवर्द्धते प्रोन्माद्यतेहर्षंप्राप्नोतिमदी हर्षेधातोःकर्म्मणिलकारः स्फूर्य्यतेप्रकाशतेइति ननुतेजसिकिमधिकग

तृ· णोयस्मात्तेजसः प्रधानत्वमुक्तमित्याशंक्याह तेजओजबलानांमध्येतेजसः प्रधानत्वमेवनत्वोजबलयोः उक्तंचनिबंधसारसंग्रहेश्रुक्रांतानांयत्परं तेजस्तत्खल्वोज

चे· स्तदेवबलमित्युच्यतेतिवचनादित्यर्थः १२ यत्नादस्येति अतअस्मात्तेजः अनिकैः योगैः सदासर्वस्मिन्कालेयत्नाद्दृक्षंरक्षितुंयोग्यं कइवललामेवभूषणमिवेत्यर्थः

६ ललामंपुच्छपुंड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषुइत्यमरः यदितज्ज्ञानीति जोहानौ रोगनिकराः प्रभवंतिरोगसमूहाइत्यर्थः लोमोघनिकरव्रातवारसंघातसंचयइत्यमरः तद्दृष्टौ तेजसि

हृष्टेसमस्तंसुखंप्रभवति विधिवशाद्दैववशात्पुत्रकशोणितयोयोगेसतिगर्भसजीवोभवतिजीवेनसहितोभवतीत्यर्थः यथाआकरगतोमणिर्विधते आकरःखानइति

लोके प्रसिद्धः तथाअंतर्धामगतोगर्भोऽशयगतोगर्भः मातृरसाद्वर्द्धते मातृभुक्तआहारसंभवरसादित्यर्थः १३ स्वाविद्यारचितेष्विति तस्मैब्रह्मणेनमः तस्मैकस्मैयः

यत्नादस्यमतोललामइवतद्योगैरनेकैः सदातज्ज्ञानोप्रभवंतिरोगनिकराः हृष्टेसमस्तंसुखं योगेशोणितशुक्रयोर्विधिवशाद्ग

र्भःसजीवोभवत्यंतर्द्धाममणिर्यथाकरगतोमातृरसाद्वर्धते १३ स्वाविद्यारचितेषुसघसुयदाशक्त्याप्रविश्यपस्थसन्नंतोयापूर्ण

घटेषुचंद्रइवजीवोयमित्युच्यते मायाविभवमात्मनोव्यवसितुंनिष्काप्यआत्माविभुर्बालक्रीडनवत्करोतिनिखिलंतस्मैनमोब्रह्म

णे १४

आत्माविभुर्यदा स्वाविद्यारचितेषुसघसु शरीरेषुशक्त्याप्रविश्य अयंजीव इत्युच्यते किंकुर्वन्सन् अस्थसन्सन् केषुकइव तोयापूर्णघटेषुचंद्रइव आ

त्मनःमायाविभवंव्यवसितुमिदं निखिलंविश्वंबालक्रीडनवत्करोति किंभूतोविभुःनिष्कापः आत्माविभुः सर्वत्रव्यापकइत्यर्थः स्वस्याऽविद्यास्वाविद्यास्वाविद्ययार

चितानिस्वाविद्यारचितानि तेषुस्वाविद्यारचितेषु सघसुशरीरेषु मा यायाःवैभवं मायाविभवंविस्तारंम् व्यवसितुंद्रष्टुम् १४ कालेनेतिप्रबलेनकालेननोदितःप्रेरितःवपुः

बालकः भूमौ गतः सन् नीरोगोऽस्ति सुखं एधते प्राप्नोति तद्दिने रोगग्रसितत्वे निर्दिष्टे शरीरे सुखं दुर्लभं वपुषः शरीरस्य धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो वर्गाः भवंति रोगस्तु वपुषो
हर्ता नाशकः तस्माज्ज्ञाताप्रकारैरौषधैः क्वाथकल्कचूर्णस्नेहादिभिः मतिमान्पुरुषः रोगं अपाकरोतु दूरीकरोत्वित्यर्थः १५ वैद्यलक्षणमाह कीदृशः वैद्यः धर्मरतः नि
त्यनैमित्तिकक्रियासु संध्यास्नानजपयोगस्वाध्यायादिषु रतः पुनः कीदृशः गुरोरधिगतः ग्रंथार्थः गुरोः शृणोति हितमुपदिशतीति गुरुः तस्मात् गुरोस्सकाशादधिगतः ग्रंथार्थः यथा
वदधीतग्रंथो यथावत् ज्ञाततदर्थश्चेत्यर्थः पुनः कीदृशः उद्योगवान् वित्तोपार्जनशील इत्यर्थः पुनः सज्जोपस्करभेषजादिः सज्जानि प्रगुणान्युपस्कराणि अपि परकरणीय

कालेन प्रबलेन नोदितवपुर्भूमौ गतो बालकः नीरोगः सुखमेधते न दिने देहे सुखं दुर्लभम् धर्माद्या वपुषो भवंति वपुषो हर्ता तु रोगो
यतस्तस्माद्रोगमपाकरोतु मतिमान्ज्ञातान्प्रकारौषधैः १५ वैद्यो धर्मरतो गुरोरधिगतग्रंथार्थ उद्योगवान्सज्जोपस्करभेषजादिर
लसहृद्रुक्शुचि स्निग्धवाक् यावत्प्राणसमीरणेन वपुषो योगस्तदायुः स्मृतं जीवस्तिष्ठति तावदत्र वपुषि स्वीयो वधो किं पुनः
१६ देहे क्लिश्यति किं सुखं प्रतिदिनं किं धाम किं वा धनं तस्माद्देहसुखाय नित्यमवशो वैद्येन मैत्रीं चरेत् तातः पश्यति यद्वदा
त्मतनयं तद्वद्भिषग्रोगिणं पथ्यैस्तोषणकर्मणा प्रतिदिनं व्याध्यादियोगे पुनः १७ पठितानि यंत्रशस्त्रादीनि भेषजानि च यस्य सः तथा पुनः उक्त
लसहृद्रुक् अलसवती हृद्रुग्यस्येत्यर्थः पुनः शुचिः स्नानाभ्यंतरशौचयुक्तः स्निग्धवाक् मधुरभाषी श्लोकद्वयेनायुष्कारणमाह यावत्प्राणसमीरणेन प्राणवायुना वपुषः शरीरस्य यो
गस्तावदत्र वपुषि जीवस्तिष्ठति तदेवायुः पुरःस्मृतं तत्र वधो स्वीयो योगः स्वीयो पुनः किं किमपीत्यर्थः १६ देहेऽति श्लोकद्वयेनान्वयः देहे क्लिश्यति सति प्रतिदिनं दिनं दि
नं प्रतीति प्रतिदिनं नित्यमप्रत्यक्षं संबंधः सुखं किं किमपीत्यर्थः किं धाम किं स्थानं धनं वा किं द्रव्यादिकं इत्यर्थः तस्मात्कारणात् अवशः स्वाधीनः पुरुषः देहसुखाय नित्यं

ननु वैद्यः रोगिणां कथं पश्येत् चिकित्सां च कुर्य्यादित्याशंक्याह तातइति तातः पिता पोषणे कर्म्मणि यद्वत् यथा आत्मतनयं पश्यति तद्वत्तथा भिषक् वैद्यः रुग्णादीन् रोगिणः पो
षणकर्म्मणि रोगिणां पश्येत् पुनः रोगाकर्षणकर्म्मणि रिपुं द्विषन्तं शत्रुमिव पश्येदित्यर्थः क्रुद्धज्वरे कुपितज्वरे ततस्मात्कारणात् तथा तेनैव प्रकारेण तप्तं तोयं च भोजनं गुप्तपटं नि
र्वातगेहस्थितिं एतानि कारयेत् भिषक् वैद्यः देशर्तुप्रकृतिप्रियाप्रियवयोदोषाग्निरोगौषधमित्यत्र समाहारद्वन्द्वः सत्त्वबलं दृष्ट्वा तदा गदवतां रोगिणां चिकित्सां कुर्य्यात् दे
शर्त्वस्य प्रत्येकं संबंधः सत्वं च बलं च ते सत्त्वबले अप्यदेशानाह यद्वक्तं सुश्रुतटीकायां निबंधसारसंग्रहे देशस्तु त्रिविधः देशस्त्वानूपो जांगलः साधारणश्चेति तेषां लक्षण
माह नद्यद्बहूदकं निम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुः शीतानिलो महावृक्षः सुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातभूयिष्ठश्चानूपः आकाशसमः प्रविरलाल्पकं

रोगाकर्षणकर्म्मणि रिपुमिव क्रुद्धज्वरे तत्तथा तप्तं तोयमभोजनं गुप्तपटं निर्वातगेहस्थितिं देशर्तुप्रकृतिप्रियाप्रियवयोदोषा
ग्निरोगौषधं दृष्ट्वा सत्त्वबले भिषग्गदवतां कुर्य्याच्चिकित्सां तदा २८

टकिवृक्षप्रायो अल्पवर्षः प्रस्रवणोदपानोदकप्रायउष्णदारुणवातः प्रति
रलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठो जांगलः उभयदेशलक्षणः साधारण इति ऋतूनाह षड्ऋतवो भवंति ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धे
मन्ताः प्रकृतीनाह सप्त प्रकृतयो भवंति दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्चेति शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः प्रकृतिर्जायते तेनेति सुश्रुते तल्लक्षणमाह
जागरूकोऽल्पकेशश्च स्फुटितांघ्रिकरः कृशः शीघ्रगो बहुवाग्रूक्षः स्वप्ने वियति गच्छति एवंविधो यः स ज्ञेयो वातप्रकृतिको नरः पित्तप्रकृतिको यथा हस्तादः शोथनिगः
दितश्चाकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति श्यामकेशः क्षमः स्थूलो बहुवीर्यो महाबलः स्वप्ने जलाशयालोकी
श्लेष्मप्रकृतिको भवेत् द्वयोर्लिंगैः प्रकृतौ द्वन्द्वरूपं दोषद्वयस्य तु तं संसर्गजं जानीयात् सर्वलिंगैस्त्रिदोषजमिति भावमिश्रः प्रियाप्रियौ हिताहितौ यथा आहारस्तु आजन्मतो हि

नोवयस्तु संदेवाहितमिति वयसपरिमाणमाह वयस्तुत्रिविधं बालं मध्यं वृद्धभेदात् तत्रोनषोडश १५ वर्षांतं बाल : षोडश १६ सप्तत्यो ७० रंतरे मध्यं सप्तते ७० रूर्द्ध
वृद्धमाचक्षत इति अथ दोषानाह यदुक्तं वाग्भटेन वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः विकृताविकृतादेहं घ्नंति ते वर्तयन्ति चेति दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह धातवश्च मलाः
श्चापि दुष्यंते यैरमी ततः वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृता दोषा इत्यत्र दुष वैकृत्ये धातोः दुष्यंते भि रिति वाक्ये अकर्तरि च कारके इत्यनेन सूत्रेण घञ् प्रत्य
यः अग्निश्चतुर्विधो ज्ञेयः विषमाग्निस्तीक्ष्णाग्निर्मंदाग्निः समाग्निश्चेति रोगस्तु ज्वरादयः फलपाकनिष्ठा औषध्यः निष्ठा नाश इत्यर्थः फलस्य पाकेन परिणत्या नाशो या
सां ता लघोन्यास्तु पुनर्गोधूमादयः सत्वं मनो तत्वं व्यसनात्युदय क्रियास्थानेषु विनिर्बल कारं बलमोज इत्यर्थः चिकित्सेति या क्रिया रोगहारिणी सा चिकित्सा निगद्यते
इत्यर्थः कर्मणीत्यत्र कर्मणि ई इति च्छेदः नसयछन्दो विस्तृध्यर्थत्वान्नतु कश्चिदस्य विशेषः तद्यथा तातन्तनमिति श्रयाद्दूनीन्दूनिमिनी रयेदिति वचनात् १८ उल्ला

उल्लाघेत्तु लघुभोजनं क्रमगतं तप्तं जलं ह्रासयेद्व्यायामप्लवनव्यवायबलतानानं वर्जयेदाबलं सौहित्यं न तु कारयेन्न तु कुहचि
त्कुप्येत्कदाचिज्ज्वरस्तस्माद्वैद्यवरः स्वकर्मनिपुणः शिक्षामिमामाचरेत् १९

घ इति वैद्यः इमां शिक्षां आचरेत् कथंभूतः वैद्यः वरः श्रेष्ठः
पुनः कथंभूतः स्वकर्मनिपुणः स्वस्य कर्म स्वकर्म स्वकर्मणि चिकित्सादिकर्मणि निपुणश्चतुरः इमां शिक्षां चरकसुश्रुतवाग्भटाद्युपदिष्टां कथितां आचरेत् कु
र्यादित्यर्थः न तु कां शिक्षामित्याशंक्येनाह उल्लाघे ज्वरस्य प्रशमने समये रोगिणं लघुभोजनं कारयेत् तप्तं जलं क्रमगतं ह्रासयेत् न तु युगपदित्यर्थः च पुनः तं रोगिणं
आबलं बलमभिव्याप्य व्यायामप्लवनव्यवायबलतानातवर्जयेत् व्यायामं बलकर्म प्लवनं जलप्लवनं तरणरूपो व्यापारः व्यवाय स्त्रीसंग च पुनः कु हचिद्वस्तुना सौहित्यं
सुहितस्य भावः सौहित्यं रोगिणो मनोभिलषितं न तु कारयेत् कदाचित् ज्वरः कुप्येदिति हेतोः १९ १९ १९ १९ १९ १९

टी. ननुकिंचिकित्साफलंभवतीत्याशंक्येनाह अर्थइतिश्लोकद्वयेनान्वयः कुत्रचित्कस्मिन्स्थानेअर्थोलिङ्व्यागमोभवति कुत्रचित्धर्मनिचयोलिप्सामि: कुत्रापिकुत्रचित्।
च· स्थानेमैत्रीभवति कुत्रचिद्यशोभवति मुनयःकुत्रचित्कर्माभ्यासंउदाहरंति प्रवंतीत्यर्थः कर्माभ्यासंचिकित्साभ्यासमित्यर्थः किंचिकित्साअफलासानतस्यादित्यर्थः
१ वैद्यः दीनब्राह्मणदंडिभूपशरणप्राप्तान् कथंभूतान् गदार्त्तान् रोगपीडितान्यदिस्वीयौषधैर्गदसूसान रोगवसात्परिमोचयेत्तस्यवैद्यस्यक्रतुराट्फलाधिकफलंस्यात् क्र
तुराट्फलमश्वमेधफलमित्यर्थः चपुनःभ्रूणहत्याभयंगर्भपात भयंकिंकिमपिनेत्यर्थः तस्माद्वैद्यःनिर्भयमनालोभंअपास्यदूरीकृत्यस्वकर्मचिकित्सारूपमाचरेत्
कुर्यादित्यर्थः ननुकिंस्वकर्मचिकित्सारूपमाचरेदित्याशंक्येनाह क्षीणे रोगिणीति क्षीणेरोगिणिसतिदुर्बलेसतिलंघनाहिमजलंनकारयेत् लंघनंचाहिमजलंचलंघना।

अर्थः कुत्रचिदत्रिधर्म्मनिचयः कुत्रापिमैत्रीयशः कर्म्माभ्यासमुदाहरंतिमुनयःकिंसाचिकित्साफला दीनब्राह्मणदं
डिभूपशरणप्राप्तानगदार्त्तान्क्वचिद्वैद्यःकंपरिमोचयेद्दवशात्स्वीयौषधैर्योभिषक् २० तस्यास्यात्क्रतुराट्फलाधिकफलं
किंभ्रूणहत्याभयंतस्माल्लोभमपास्यनिर्भयमनावैद्यःस्वकर्माचरेत् क्षीणेरोगिणिलंघनाहिमजलंसंग्रुधकवेचोगृहेनोवांते

हिमजलंसंग्रुधकवेचोगृहेत्वसःगृहवेचोगृहलक्षिन्यवेचोगृहेनोवांतिर्निविरेचनंहितं अतःदुर्गंधेर्निरूहैर्वेचोग्रहंनाश्रयेदित्यर्थः २१ पाणंयगुष्टतलइति याधमनिका
पाणंयगुष्टतलेस्फुटतासाजीवसाक्षिणीज्ञेया अतःबुधजनेस्तज्ञेष्टयाचेष्टितंलसितंदेहसुखासुखंज्ञेयं वैद्यस्तर्जन्यादिकांगुलित्रयतलेनपित्तश्लेष्मानभस्वतांस्थानंपा
स्पृश्यतत्क्रमेणसमंचवदेत् कथंभूतंस्थानंक्रमगतमित्यन्वयः पाणेरंगुष्टःपाण्यंगुष्टःपाण्यंगुष्टस्यतलंपाण्यंगुष्टतलंतस्मिन्पाण्यंगुष्टतले हस्तांगुष्टाधोदे।
शइत्यर्थः तलंस्वरूपेऽन्नूर्द्ध्वइतिमेदिनी जीवस्यसाक्षिणीजीवसाक्षिणी पित्तंचश्लेष्माचनभस्वांश्च पित्तश्लेष्मनभस्वंतस्तेषांपित्तश्लेष्मनभस्वतामिति २२

तत्रांतइति तत्रांते पादांगुष्ठतलांतेऽनिलोवायुःवहते पुनरपिश्लेष्मावहति ततःपित्तंवहतेइत्यन्वयः ननुसर्वत्रग्रंथेषुपूर्वंपित्तंपश्चाच्छ्लेष्मेतिक्रमोवर्त्तते अत्रकि मिदंएवंश्लेष्मापश्चात्पित्तमितिसत्यम् इत्यपिमतं किंत्विदानींलोकःचरितार्थत्वादप्रसिद्धं अतएवपुनरित्यस्यपाठक्रमेनद्वितीयार्थःसंभवति तथाहि तत्रांतेऽनि लोवहते ततःपित्तंवहते पुनरित्यस्यानंतरवाचकत्वात् पुनःश्लेष्मावहते अंतेश्लेष्मावहतेइत्यर्थः इतिग्रंथकाराभिप्रायः सानाडीज्वरात् अजीर्णात्चवेगव वतीज्ञेया अजीर्णेनवैइतिनिश्चयेनगुरुतराज्ञेया साईलोकेनरोगाणामुत्पत्तिसाध्यत्वंचाह अत्यर्थमिति अत्यर्थंजलपानतः अतिजलपानात् निशिरात्रौ

पादांगुष्ठतलेस्थिताधमनिकासाजीवसाक्षिण्यतोज्ञेयंदेहसुखासुखंबुधजनैस्तच्चेष्टयाचेष्टितं तर्जन्यादिकरांगुलित्रयत।
लेन स्पृश्यवैद्योवदेत्पित्तंश्लेष्मनभस्वतोक्रमगतंस्थानंप्रकोपंसमं २२ तत्रांतेवहतेनिलःपुनरपिश्लेष्माचपित्तंततः
सोस्रोवेगवतीज्वरात्कुरुतरांज्ञेयात्वजीर्णेनवै अत्यर्थंजलपानतोनिशिविनानिद्रांदिवास्वापतोभुक्तातिक्रमवेगघातन।
विधेर्मिथ्याविहारादितः २३

विनानिद्रांशयनंविना दिवादिनेस्वापतःशयनात् भुक्तेति ग क्रमवेगघातनविधेश्च भुक्तस्यातिक्रमःक्रमोल्लंघनं अतिक्र मः क्रमोल्लंघइतिशब्दार्थचिंतामणिः भुक्तस्यातिक्रमःभुक्तातिक्रमः वेगानांघातनविधिः वेगघातनविधिःभुक्तातिक्रमश्चवेगघातनविधिश्चअनयोःसमाहारःभुक्तातिक्र मवेगघातनविधिःतस्यभुक्तातिक्रमवेगघातनविधेःसमाहारेद्विगुर्द्वंद्वश्चनपुंसकंभवति वेगाःवातमूत्रपुरीषादयस्तेत्रयोदशसंति तद्यथा वातविण्मूत्रजृ म्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियः क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राश्चजगुर्वेगास्त्रयोदशइतिइन्द्रियशब्देनशुक्रमुच्यते तद्यथा शुक्रंतेजोरेतसीचबीजवीर्येन्द्रियाणिचेत्यमरः न

वृ.
चं.
९

पुनः मिथ्याविहारादितः अयुक्ताप्रपतनप्रधावनप्रपीडनव्यायामयानाधिरोहणजलकेलिकलादितः किलेति निश्चयेनवातपित्तकफजाश्चामयारोगा
एकैकशः एकेनएकेनदोषेणद्वित्रिभिः द्वाभ्यांद्वोषाभ्यांत्रिभिर्दोषैः कायमनसिच कायेज्वरादिरूपेण मनस्युन्मदादिरूपेणजायंतेउत्पद्यंतइत्यर्थः कीदृशाश्चा
मयाः साध्यासाध्यसुयाप्यभेदगतयः साध्यासाध्यसुयाप्यानांभेदएवगतिःप्रकारोयेषांते इहयेआमयाएकदोषजनिताः तेसाध्याः येदीप्तानलस्यपुरुषस्यामयाःद्रव्याद्यु
पायसंपत्तिसाध्याःयेभूरिकालजनिताःसोपद्रवानभवंतितेपिसाध्याः ज्ञानिनःपुरुषस्ययथ्यापथ्यविवेकशीलस्ययेआमयास्तेपिसाध्याइति २३ २४ यावदिति यावत्तैवै

जायंतेकिलवातपित्तकफजाश्चैकैकशोद्वित्रिभिः साध्यासाध्यसुयाप्यभेदगतयः कायेमन स्यामयाः तेसाध्यायइहैकदोषज
निता दीप्तानलस्यामयाः द्रव्याद्यस्यनभूरिकालजनिता नोपद्रवा ज्ञानिनः २४ यावद्वैद्यभिषग्जितेनविजितास्तावत्प्रशां
तिंगताश्चाविर्यांतिविनौषधंनरतनौयाप्यास्तुतास्तेगदाः नोसाध्यांइहकर्मजास्तनुभृतांयेचत्रिदोषोद्भवाः नष्टाग्नेश्चिरका

यभिषग्जितेनविजितामन्दाः रोगास्तावत्प्रशांतिंगताः लजागतधनस्योपद्रवैसंयुताः २५ यदित्रैौषधंविनानरतनौशरीरेआविर्यांतिपुनरुत्पद्यंतेतेगदा
याप्यास्तुताःकष्टसाध्याइत्यर्थः इहसंसारेतनुभृतांपुंसांयेकर्मजामन्दास्तेनोसाध्याःकर्मणाजायंतेइतिकर्मजाः तद्यथा नक्षत्रेरदुष्टमयास्युरपस्वविद्याप्रहार
गर्वैगमनागमनविप्रवधादिभिर्याद्दुष्कर्मभिस्तनुभृतामिहकर्मजास्तेनोपक्रमणभिषजामुपयांतिसिद्धिमिति चपुनः येत्रिदोषोद्भवाःसान्निपातिकास्तेपिनोसा
ध्याः नष्टोऽग्निर्यस्यसः नष्टाग्निस्तस्यनष्टाग्नेः पुरुषस्ययेचिरकालजारोगास्तेनोसाध्याः चपुनः गतंधनंयस्यसःगतधनस्तस्यगतधनस्यपुरुषस्यापिरोगाःनो
साध्यानोसाधितुंयोग्याः कथंभूतारोगाः उपद्रवैसंयुता तद्यथा व्याधिरूपरिथःव्याधीभवत्पुनरकालजःक्रमकामविरोधीवसउपद्रवउच्यतइत्याहचरकः नतु

कथंगतधनस्यरोगानोसाध्याभवंतुतस्मात्कारणात् तस्यनिकटेधनाभावात् अतएवचिकित्सांकर्तुमसमर्थत्वात् अथवागतधनशोकेनतेरोगास्तेपिनोसाध्याभवंतु।
नीत्यर्थः २५ अथरोगाणांकर्मविपाकश्लोकद्वयेनाह उन्मादेति अन्यधनापहारमनसांपैशुन्यदुष्कर्म्मिणांअत्रपुंसांद्विजगवांघातादिगुर्वंगनासंगैः बहुपातकैः
एतेउन्मादादयःरोगाःस्युःरोगिणाःयदिएतेरोगास्युः तर्हिएतेजन्याबोध्याइत्यनुषंगः एतेःकेतथाहि उन्मादादारभ्यकासांतैः उन्मादःचित्तविभ्रमः भूताद्यावेशा।
चित्तानवस्थितिः उन्मदनं मदीहर्षे ध म उपगतस्मृतिरपस्माररोगमिर्गीइतिलोकेप्रसिद्धा उपअधिकोगतास्मृतिर्बुद्धिर्यस्यसः उपगतस्मृतिः बधिरताबाधि
र्य्यं मेहः प्रमेहइतिप्रसिद्धः उदरः उदरविकारः अर्शःबवासीरइतिलोकेप्रसिद्धं क्षयःराजयक्ष्मा वाग्वैकल्यंमूकता भगंदरःस्वतःप्रसिद्धः प्रदरता प्रदरस्यभावःप्रद

उन्मादोपगतस्मृतिर्बधिरतामेहोदरार्शःक्षयावाग्वैकल्यभगन्दरप्रदरतास्रग्विस्रुतिःपंगुता वल्मीकाद्यपचीव्रणा नलगदा।
नासामुखार्शोदितापक्षाघातगलग्रहस्वपथुर्वादंडापतानादयः २६ वातास्रग्गलगंडकुष्ठवपुषोःकंपोविसर्पादयाः श्वि
श्राणिक्षणादान्धता च तिमिरं स्यात्साश्मकासान्वितः एतेस्युर्बहुपातकैर्द्विजगवांघातादिगुर्वंगनासंगैरन्यधनापहारमनसांपैशु
न्यदुष्कर्म्मिणां २७

रतास्त्रीरोगविशेषः अस्रग्विस्रुतिःशब्देन रक्तपित्तंबोध्यम् २६ पंगु तापंगोर्भावःपंगुतावल्मीकादयःक्षुद्ररोगाः अपचीगण्डमालाथअवस्था
विशेषे व्रणाःव्रण॰गात्रविचूर्णने व्रणतीतिव्रणःक्षतइतिलोकेप्रसिद्धः जखमइतियवनाधिकारीयंशब्दः अनलगदाःअग्निरोगास्तेमन्दाग्न्यादयः नासामुखार्शः ना
सिकादुधिरस्रावःमुखोत्थमुखशब्देनमुखांतर्गतदंताद्रुधिरस्रावोज्ञेयः अर्दितो वातरोगविशेषःपक्षाघातःपक्षवधः गलग्रहःगलौघः गलरोधरोगः स्वपथुः
शोथः दंडापतानादयअपीतिविधायेवातरोगाः वातास्रग्वातरक्तं गलगण्डःस्वनाम्नाख्यातरोगः कुष्ठःस्वतःप्रसिद्धः वपुषःकंपःशरीरकम्पः विसर्पःजहरवाते

तिन्तिलकभाषायांप्रसिद्धः श्वित्रं श्वेतकुष्ठं प्रागादान्धतानक्तान्ध्यं रतौंधी इतिलोकेप्रसिद्धं तिमिरं प्रसिद्धं स्त्यागः चपुनः कामानिड इति २७ अथपापरोगस्यार्द्धश्लोकेनशां
तिमाह शांतिमिति वैद्यादिभिषजोवैद्येन सदौषधैः श्रेष्ठौषधैः एतेःपापरोगा उन्मादादयः शांतिंनयांतिनहि दानादिभिः कर्म्मभिः तथाजाप्यैः मंत्रजाप्यैः तथा (
एतेषांतीर्थगुरुद्विजाग्निसुमनसंस्तुश्रूषणैः शांतिंयांतीत्यन्वयः तीर्थमिति पुष्करनैमिषारण्यकुरुक्षेत्र भागीरथीत्यादितीर्थानि तथाहि कृतेतुपुष्करंतीर्थंत्रेतायांने(
मिषंतथा द्वापरेतुकुरुक्षेत्रं कलौगंगांसमाश्रयेदिति २८ अथसार्द्धश्लोकेनवायुप्रकोपमाह चिंतेति एतैःकारणैः मनुष्यवपुषिशरीरे वायुःकोपमुपैति एतैःकैः

शांतिंयांतिसदौषधैर्भिषग्वरैश्चांतिदानादिभिर्जाप्यैस्तीर्थगुरुद्विजाग्निसुमनश्शुश्रूषणैर्दुर्म्मतः चिंतातिक्तकषायरूक्षक
टुकैर्व्यायामशोकश्रमैः सायंलंघनभूरिजल्पबलवद्युद्धैर्निशाजागरात् २८ वेगानामभिघातनादतिहिमात्कामाजलप्लावना
त्स्यामाकङ्गुककोरदूषलघुभिर्धातुक्षयात्प्राहृषि स्त्रीसंगात्प्रमिताशनान्नविरतिभ्योभीतितः शुष्कतोवायुःकोपमुपैतिजन्तुव
पुषिप्रत्यर्थिभिस्तर्जयेत् २९ इतिवायुप्रकोपः

चिंतातिक्तकषायरूक्षकटुकैरित्यत्रद्वंद्वसमासः तिक्तमिति योमलिचोषमुत्पादयतिमुखवैशद्यंजनयति
भक्तरुचिंचापादयतिदीर्घंचसतिक्तः यथारग्वधादयः कषायमिति योवक्त्रंपरिशोषयतिजिव्हांस्तंभयतियःकण्ठंबध्नातिहृदयंकर्षयतिपीडयतिचसकषायः यथाज(
म्बाद्यः रूक्षमिति यथाभ्रष्टचणकाद्यः कटुकमिति योजिव्हाग्रंबाधतेउद्वेगंजनयति शिरोगृह्णातिनासिकांचस्रावयतिसकटुकः यथापिप्पल्यादयः पुनः
व्यायामशोकश्रमैः व्यायामोबलकर्म तथा सायंलंघनभूरिजल्पबलवद्युद्धैः सायंलंघनेति सायान्हेलंघनादित्यर्थः चपुनः निशाजागरात् तथावेगानामभि(

घातनात् वातमूत्रपुरीषादयस्त्रयोदशवेगाः संतिताषामभिघातनात् अवरोधादित्यर्थः चपुनः अतिहिमात् तथाअतिकामात् चपुनः अतिजलप्लावनात्तरणादि त्यर्थः चपुनः स्यामाकङ्गु कंकोरदूषलघुभिः एषांभक्षणैरित्यर्थः कङ्गु ककाकुनइतिलोकेप्रसिद्धः कोरदूषकोदो इतिदेशभाषायांप्रसिद्धः चपुनः प्रावृषिवर्षाकाले चपुनः धातुक्षयात् तथा स्त्रीसंगात् पुनः प्रमिताशनात्स्वल्पभोजनात् तथा अन्नविरतिभ्यो अन्नविरतिरन्नस्याप्रीतिः तज्जन्यलंघनेभ्योदिवारात्रिलंघनेभ्य इत्या शयः चपुनः भीतितः भयात् तथा शुष्कान्नःभोजनादितिशेषः तंकोपंवैद्यः प्रत्यर्थिभिःनिवारकैः पानाहारविहारैःजयेत् नाशयेदित्यर्थः २९ अथपि त्तप्रकोपःऽमाह तीक्ष्णेति एतैःकारणैःपित्तं कोपंव्रजेत् एतैःकैः तीक्ष्णक्षारकटूष्णघर्म्मदधिपट्वम्लाशवोदाहिभिः तीक्ष्णाइतिराजिकादयः क्षारइतियवक्षारादि

तीक्ष्णक्षारकटूष्णघर्म्मदधिपट्वम्लासवोदाहिभिः क्रोधैर्मत्स्यमकांजिकाध्वदहनैःशुक्तैस्तिलैर्मैथुनैः ग्रीष्मेमध्यदिने ऽर्द्धरात्रिसमयेरोधात्तथाक्षुत्क्षोरन्नेजीर्यतिलंघनेनशरदिपित्तं प्रकोपंव्रजेत् ३० इतिपित्तप्रकोपः यःकटवोमरीच्यादयः उष्णमितिका

कमात्व्यादयः तद्यथा तिक्ताकाकमाचीपित्तंवर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वात्मधुरामत्स्याक्षीतिसुश्रुतः घर्म्मस्तूष्मातपादयः दधिस्वतःप्रसिद्धं पटुर्लवणः अम्लःप्रसिद्धं आशवोमदिरादयः दाहोवंशाङ्कुरादयः इतिएतैरित्यर्थः पुनः मत्स्यमकांजिकाध्वदहनैः अध्वनोमार्गेचलनात् दहनमग्नितापनमित्यर्थः पुनःशुक्तैः शुक्तमितिसुराभेदः तदाह मरामयादिसुधौभाण्डेसगुडंक्षौद्रकांजिकंधान्यराशौत्रिरात्रिस्थंशुक्तंचुक्रं तदुच्यते इत्यग्निवेशः पुनः तिलैर्मैथुनैश्च पुनःग्रीष्मेग्रीष्मर्तौसर्वस्मिन्कालेपित्तं कोपंव्रजतीत्यर्थः पुनः मध्यदिनेमध्याह्नसमयेसर्वर्त्तुषुइत्याशयः अर्द्धरात्रसमयेपित्तेतिविशेषः चपुनः क्षुत्क्षोरवरोधात् पुनः अन्नेजीर्यति अन्नस्यपक्तिसमये लंघनेनच शरद्दृतावपिपित्तं कोपंव्रजतीत्यर्थः ३० ३० ३० ३० ३० ३० ३० ३० ३० ३०

११

अथश्लेष्मप्रकोपमाह भुक्तादाविति भुक्तादौ भुक्तस्य आदिः भुक्तादिः तस्मिं भुक्तादौ श्लेष्माप्रकोपं व्रजेत् च पुनः दिवसागमे प्रातःकाले श्लेष्मासंकोपं व्रजति प्राप्नोति च पुनः
गुरुदधिक्षीरैरपि पुनः दिवास्वापतः शयनात् पुनः मत्स्याम्लामिषमंदवन्हिमधुरस्निग्धातिशीतभोज्यैः श्रमैरपि अम्लमिति यो दंतहर्षमुत्पादयति मुखस्रावं च
नयति अक्षिभ्रुवौ संकोचयति सोऽम्लः अथाम्लस्य गुणा यथा अम्लोऽग्निदीप्तिकृद्बहिः शीतोत्तुच्यः पित्तकफास्रदः विबन्धानाह दृष्टिघ्नो रुच्यो ... ऽतिसृष्टः ... पाचनं ।
तामसिः आमिषं मांसं मधुर इति यः परितोषमुत्पादयति प्रल्हादयति तर्प्पयति जीवयति मुखानुलेपं जनयति श्लेष्माणं चाभिवर्द्धयति स मधुर इति च पुनः इक्षुक्षीरवि
कारपिष्टतिलजैर्भोज्यैश्च नवान्नैरपि क्षीरविकाराः संतानिकादयः पिष्टो माषादिजन्यकल्कः च पुनः मधोश्चैव तथात्सनौ भोजनांते च पुनः अध्यसनेन अध्यसन

भुक्तादौ दिवसस्यागमे गुरुदधिक्षीरैर्दिवास्वापतो मत्स्याऽम्लामिषमंदवन्हिमधुरस्निग्धातिशीतश्रमैः इक्षुक्षीरविकारपिष्टति
लजैर्भोज्यैर्नवान्नैर्मधोस्तृप्ताबाध्यसनेनचातिपटुभिः श्लेष्माप्रकोपं व्रजेत् ३१ इति श्लेष्मप्रकोपः हृच्छर्द्दिः शिरोरुजः श्रवण
योः स्नेत्रयोरंतरे स्कंधभ्रूहनुग्रीवपृष्ठहृदयेनाभौकटौ मुष्कयोः मन्यावंक्षणसंधिवस्तियकृतिप्लीहांत्रये रुग्भवेत्कास्याकु
क्षिमुदस्त्रिकस्तनस्तंभोवैरस्यमास्येस्मृतं ३२

मिति भुक्तस्योपरि यद्भुक्तं तदध्यसनमुच्यते इति च पुनः अतिपटुभिः अतिलवणभोजनैरित्यर्थः ३१ इति
श्लेष्मप्रकोपः अथ वातामयस्य लक्षणं श्लोकद्वयेनाह हृच्छर्द्दीति वातामये वातरोगे इदं लक्षणं ज्ञेयं हृच्छर्द्दिःशिरोरुजः रुज इति हृच्च मूर्द्धा च अर्द्दिः शिरश्च तेषु रुजः पी
डा च पुनः श्रवणयोः कर्णयोः रुक् तथा च नेत्रयोरंतरे मध्ये स्कंधभ्रूहनुशंखपृष्ठहृदये च नाभौ कटौ मुष्कयोश्च रुक् ग्रीवेति कालिकाटयोरंतरे पृष्ठं तथा हिंश
विभाज्य वात इति हेमः मुष्कौ अंडकोशौ च पुनः मन्यावंक्षणसंधिवस्तियकृत्प्लीहांत्रेये रुक् भवेत् मन्या शिरेयं ग्रीवायाः पश्चाद्भागे चतुर्दश शिरा मन्याख्याः वंक्षण

इति जंघायाः संधीवंक्षणंस्यात् तथाहि सक्थिक्रोडेविक्षमानूरूतत्संधिः पुंसिवंक्षणाइत्यमरः यकृदिति कालखंडं दक्षिणपार्श्वस्थमिति लोकानेनैवनाम्नाप्र सिद्धोवामपार्श्वस्थः कक्षाकुक्षिगुदस्त्रिकस्तनयोश्चरुजःपीडाभवेत् कक्षेति बाहुमूलस्याधोदेशयद्वृतेसात्कक्षास्यात् कांखइतिलोकेप्रसिद्धः कुक्षिशब्दउदरस्यवा मदक्षिणभागद्वयवाचीतिकोषइतिदेशभाषायांप्रसिद्धः त्रिकमिति पृष्ठवंशस्याधोभागेअस्थित्रयसंधानस्त्रिकमुच्यते बाहुग्रीवास्थित्रयसंपातोवात्रयाणांसंघस्त्रिकं। चपुनः आस्येमुखेवैरस्यं स्वादकथितं विरसस्यभावःवैरस्यं अत्रत्यप्रत्ययः चपुनः त्वक्पारुष्यंत्वचःपारुष्यंत्वक्पारुष्यं स्वरस्पर्शः अनिद्रताच चपुनः अतिकृशता

त्वक्पारुष्यमनिद्रतातिकृशतार्क्षोनिकार्कश्यतावैषम्यंजठरानलस्यमनसोस्थैर्यंचकुब्जोर्दितंस्तम्भस्याज्जृम्भंघनोवेधिरनम्रकास्थम्।
कषायंस्वल्पात्तुग्दिवसेनिशिप्रचुरतावातामयेलक्षणं ३३ इतिवातामयलक्षणं संतापोभ्रमश्वासशोषकटुतास्वेदोरुचिस्तृड्
ज्वरः शीतेच्छाचविनिद्रतामुखगतावक्त्रेपितिक्तंतथा विण्मूत्रेपिमलद्वयोनसहतेदीपंगलेधूम्रतारक्ताश्चःपिडिकास्तनौमद
रूपोपिनामयेलक्षणं ३४ इतिपित्तलक्षणम् अतिदुर्बलता चपुनः र्क्षीति कार्कश्यतामलस्यकठोरता चपुनः जठरानलस्यजठराग्नेःवैषम्यंकर
दाचिन्मंदताकदाचित्तीक्ष्णतेति चपुनः मनसिअस्थैर्यंचांचल्यंचपुनः कुब्जः अर्दितास्च कुब्जइति कुबडाइतिभाषायांप्रसिद्धः तल्लक्षणंयथा हृदयंयदिवा
पृष्ठमुन्नतंक्रमशःसरुक् क्रुद्धोवायुर्यदाकुर्यात्तदातंकुब्जमादिशेदितिसद्यार्थचिंतामणिः अर्दिताःमुखस्यवक्रत्वंवातरोगविशेषः चपुनःअंगजृंभयोस्तंभस्यात् चपु
नः शुक्रस्यवीर्यहानिः पुनःदिवसेअल्पातुक्कष्टल्पपीडानिशिरात्रौतुअंगप्राचुर्यंबाहुल्यमित्यन्वयः ३३ अथपित्तामयस्यलक्षणमाह संतापेति पित्तामयेइदंलक्ष
णंज्ञेयम् संतापः शरीरतापः भ्रमःघुमनीइतिलोकेप्रसिद्धा आस्येशोषः कटुताच स्वेदःशरीरस्वेदनिर्गमः चपुनः अरुचिः नान्नाभिलाषः तृट्च जलाभिलं

क्षा चपुनः ज्वरः स्वनाम्नाप्रसिद्धः शीतेच्छा च तनिद्रा च निद्राभावः चपुनः मुखेनलवणंनेत्रेषुपेत्यंपीतच्छविः तथाविण्मूत्रेपिपीतत्वंपीतता चपुनः मलद्रवःभवेत्
मलस्यपुरीषस्यद्रवःमलद्रवः द्रवीभावः दीपंचनसहतेनक्षमते चपुनः गलेधूमताकण्ठेधूमपुंजास्येवस्थितिरिति चपुनः स्तनौरक्तौपिडिकास्युःभवेयुः चपुनः मदःम
दउन्मादः रुट्क्रोधश्चेत्यन्वयः ३४ इतिपित्तलक्षणं अथश्लेष्मामयस्यलक्षणंसपादश्लोकेनाह देहेइति कफामयिकफरोगेईदृक्लक्षणंज्ञेयम् देहेगौरवं अंतराग्निपटुताज
ठराग्निमंदता चपुनः उत्क्लेदता उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव उबकाईइतिलोके तथाशीतता अंगेशीतलता तन्द्रा च अर्द्धनेत्रोन्मीलितत्वं सुप्तिःस्वापः मुखप्रसेकः ला
लास्रावः वमथुः वमनं देहलीदीपकन्यायेनउभयत्र शौक्ल्यसंबंधः तेनत्वङ्नेत्रयोः शौक्ल्यंवैश्यं वदनेमाधुर्यं मुखेमधुरता चपुनः अधिकाकण्डूःकंडूगात्रविघर्षणंप्रज्ञाच्युतिः बु

देहेगौरवमंतराग्निपटुताचोत्क्लेदताशीततातन्द्रासुप्तिमुखप्रसेकवमथुःस्याद्धिप्रिया शौक्ल्यंत्वक्चक्षुःमाधुर्यंवदनेचकण्डूरधिकाप्र।
ज्ञाच्युतिः पीनसःकासश्चोल्लचुलायनंश्रुतिगलघ्राणौष्ठजिह्वासिराणि ३५ ज्ञेयंश्लेष्मगदेद्वयोर्मिलितयोःसर्वेषुसर्वोद्भवम् वल्यैःस्नि
ग्धपटूलाम्लमधुरैःशीतैःसर्पिषामांसैर्मांसरसैः सदध्यागुरुभिर्मत्स्यानलाग्निकाया ३६

तिलैः

द्धिनाशःपीनसः नासारोगविशेषः तल्लक्षणंचिकित्सायांवक्ष्यामिकासः श्रुतिगल
घ्राणौष्ठजिह्वासिराणि चौलचुलायनंस्यात् चौलचुलायनंकण्डूविशेषः चुलचुलाहटइतिलोके कण्डूतुल्यचोवाह्यभवति चौलचुलायनंतुकर्णादंगेष्वंपतरेषुभ
वतिएतावांनेवविशेषः योगतरंगिण्यामपिहारीशदाचार्यवचनं यथाअंगगौरवमपाटवमंतराग्नेरुत्क्लेदताचहृदयस्यमुखप्रसेकः आलस्यमास्यमधुरत्वर
मपांगकंडूरपांडुतापीनसकासनिद्रातंद्रादयाश्चुलचलायनमुत्क्लाणांतस्यादोष्ठकण्ठरसनारदतालुमूले घ्राणेक्षणश्रवणकक्षुकलिकांतरेषुइति ३५ द्वंद्वजेवि
निशेषःद्वयोर्मिलितयोर्लक्षणंज्ञेयं सर्वेषुसन्निपातेषुसर्वोद्भवंत्रिदोषोद्भवंलक्षणंज्ञेयमित्यन्वयः ३५ अथवातप्रशांतिमाह वल्यैरिति एतैरेवपानाहारविहारयोग

वसनः सकासात् वैद्यः वायुं प्रशांतिं प्रसमनं नयेत् कुर्यात् एतैः कैः वल्यैः बलकृद्भिर्द्रव्यैर्यथा विदारीकन्दादिः तदेवाह सुश्रुतः विदारीकन्दो बल्यश्च पित्तवातहरश्च
स इति तथा स्निग्धपटुलघुधर्म्ममधुरैः स्निग्धेति घृतादिसंस्कृतभोजनादिः पटुलवणः उष्णेति कुंकुमकस्तूरिकादिः धर्मोऽप्या मधुरसाम्ललवणाः कफप्रकोपकाः पित्तमा
तरुवातविकारनाशकाः स्निग्धम् चपुनः तैलैः नारायणादिभिः चपुनः तैलैः तथा सर्पिषा घृतेन चपुनः मांसैः जांगलमांसैः मांसरसैश्च सुश्रुताः इति लोके चपुन
नः सहानुपानैः इष्टनाम्हितगुत्वगुणयुक्तैर्द्रव्यैर्यथा मात्रादिभिः तथा मत्स्यानलाम्लैः मत्स्यशब्देननादयाग्राह्या तथाहि सुश्रुते नादेयाम धुरामत्स्यागुरवो
मारुतापहाः इति अनलः अग्निः तद्गुणः यथा अग्निर्वातकफस्तंभीशीतवेपथुनाशनः आमाभिष्यंदिशमनो रुक्पित्तप्रकोपन इतिभावप्रकाशे चपुनः स्नेहस्वेदनबस्ति

मत्स्या

स्नेहस्वेदनबस्तिमर्दनविधैस्तैलावगाहेन वै पानाहारविहारयोगवशतो वायुं प्रशांतिं नयेत् ३७ इतिवायुःप्रशांतिः शीतस्वादु
कषायतिक्तपवनच्छायानिशाभूगृहैरम्भोभिः पयसा हिमांशुकिरणैर्हास्यात् द्राक्षाफलैः सर्पिः पंकजनाललंतललनागात्रैर
स्रगस्त्रावणैर्यैरकैर्हिमवालुकामलयजैर्लेपैर्हि पित्तं जयेत् ३८ इतिपित्तप्रशांतिः मर्दनविधिरपिविधिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वा
त् स्नेहविधिः स्नेहपानविधिः तद्यथा स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किंचिदभ्युदिते रवाविति स्वेदनविधिरिति स्वेदनिस्सारणविधि
र्यथा अग्निनातप्तप्रस्तरे चोल्लोष्टेन वस्त्रवेष्टितवालुकादिभिः शरीरं स्वेदयेदित्यनुषंगः शार्ङ्गधरेणाप्युक्तम् तेषुतापाभिधः स्वेदो वालुकावस्त्रपाणिभिः कपालुकां
दु कांगारैर्यथा योग्यं प्रयुज्यते इति वस्तिविधिरिति यथाप्युक्तं शार्ङ्गधरे पक्षिद्वयपूरितचर्मकोष्ठया कर्णद्वयसहितया सुवर्णादिनिर्मितया नालिकया सुदमार्गतः कोष्ठे
भेषजप्रवेशनकर्म्म वस्तिविधिरिति कथ्यते मर्द्दनविधिः अंगमर्द्दनविधिरिति चैतिनिश्चयेन तैलावगाहेन च दिव्यौषधिसिद्धतैलस्नानेन च वा युप्रशांतिं नयेदित्यर्थः ३७

१३

अथपित्तप्रशांतिमाह शीतेति एतैरेवकारैर्वैद्यः पित्तं जयेत् नाशयेत् एतैः कैः शीतस्वादुकषायतिक्तपवनछायानिशागृहैः शीतेति यथा पिप्पल्यामलकसैंधवादयः तद्यथा पिप्प
लीपित्तं शमयति मरुच्छीतवीर्यत्वात् अम्लमामलकं लवणं सैंधवं चेति श्रुश्रुतः स्वादुर्मधुरः स्वादुर्मिष्टं मिष्टं चेति विश्वः मधुरेति यथा क्षीरघृतवसामज्जशालिषष्टिकयवगो
धूममाष शृंगाटककसेरुकत्रपुसैर्वारुककर्कारुकालाबुकलिंद कतकगिलोड्यप्रियालपुष्करबीजकाश्मर्यमधूकखर्जूरराजादन तालनारिकेलादयः इति श्रुश्रुते
कषायेति यथा कुरबककोविदारकजीवंतीचिल्लीपालंकासुनिषण्णकनीवारकावंद्योमुद्गादयश्चेति तिक्तेति यथा कर्कोटककारवेल्लकवार्ताककरीरसुमनादय इति प
वनश्चेति पवनशब्देन पश्चिमदिगुत्पन्नो ग्राह्यः नत्वेव पित्तप्रशमकत्वादुक्तं च भावप्रकाशे पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलकृल्लघुः मंदः पित्तकफध्वंसी गंभंजनविवर्धन इति छाया आतपा
भावः तद्गुणानाह आतपः पित्ततृष्णाग्निः स्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत् दाहवैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपहंतीति श्रुश्रुते निशा रात्रिः गृहं हैरिति भूम्यंतर्गतगृहैः तत्वाकाडिलोके
पथ्यापथ्यनाम्नि ग्रंथे दाहसंतापात्कं शीतप्रदेहभूर्वस्त्रसेकावगाहनं रक्तोत्पलदलक्षौमशय्याशीतलकाननमित्यादिना दाहस्यापि नव क्रिया कार्या दाहपित्तयोः तुल्य
प्रतीकारत्वात् एतेनैव पित्तप्रशमनमपि भवति चपुनः अंभोभिः जलैः केतकादिसुमनःसुवासितैरिति शेषः चपुनः पयसा दुग्धेन तथा हिमांशुकिरणैः ज्योत्स्नाभिः
तद्यथा ज्योत्स्ना शीता स्मरानंदप्रदात्दपितृदाहहृदिति आत्रेयेप्युक्तम् त्रिदोषशमनी ज्योत्स्ना सर्वव्याधिहरं तम इति चपुनः द्राक्षाखर्जूरैः फलैः द्राक्षा मुनक्का
खर्जूरं निशोत त्रैफलं त्रिफला तथा सर्पिः पंकज तालवृंतललनागात्रैः सर्पिर्घृतं पंकजं कमलं तालवृंतः तालव्यजनः तालवृंतशब्देन तदुत्पन्नो वायुर्गृह्य
ते तद्गुणानाह तालपत्रकृतो भायाः बालको व्यजनो हितः मधुरोतिश्रमघ्नः स्याद्दाहत्वात्कफकोपनः निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोषविषापहः दाहपित्तश्रमग्लानि
नाशनो भ्रमशांतिकृदित्यत्रिः ललनागात्रैरिति ललनागात्रसंस्पर्शैरित्यर्थः चपुनः अत्रकहावणे तथा विरेकैर्वमनैः हीति निश्चयेन लेपैश्च पित्तं जये
कथंभूतैर्लेपैः हिमवालुकामलयजैः कर्पूरचंदनजैरित्यन्वयः २८

अथश्लेष्म प्रशांतिमाह व्यायमिति एभिरेवपानाहारविहारयोगवशतः सकाशात्वैद्यः उग्रंश्लेष्माणंजयेत् नाशयेत् एतैःकैः व्यायामानलघर्म्मतीक्ष्णकटुकैः व्यायामेवलकर्म्म अनलोः अग्निः घर्म्मो आतपः तीक्ष्णायथाराजिकादयः कटुकोमरीचादयः चपुनः रूक्षद्रव्यैर्यथाश्लक्ष्णचणकादिभिः चपुनः शिरोरेचनैः नस्यैरित्यर्थः चपुनः वान्त्यावमनेन चपुनः लंघनेनापिचपुनः कट्फलादिपयसाक्काथेनेत्यर्थः चपुनः गण्डूषधूमादिभिः गंडूषोभेषजकल्कद्रवपूरितमुखः गा लाला इतिलोके धूमादिभिरिति धूमपानादिभिः अम्भोभिःजलैःकथम्भूतैः अम्भोभिः अहिमैरुष्णैरित्यर्थः यवैरपि लघुतरैर्भोज्यैश्चापि चपुनः पदाभ्यंजनैः

व्यायामानलघर्म्मतीक्ष्णकटुकैरूक्षैः शिरोरेचनैर्वान्त्यालंघनकट्फलादिपयसागण्डूषधूमादिभिः अंभोभिस्त्वहिमैर्यवैर्लघुतरैर्भोज्यैर्यदाभ्यंजनैः पानाहारविहारयोगवशतःश्लेष्माणमुग्रंजयेत् ३९ इतिश्लेष्मप्रशांतिः अदीपकमन्दंसमीक्ष्यभिषग्जाकार्य्याचिकित्सातनोमोहाद्यामगदेकरोतिविफलंतत्रज्वरादौ स्फुटंलालालासिकमरोचकास्यविरसंत्वालस्यतंद्रेहृद्दोत्क्लिष्टगौरवगुरुत्वमसञ्चरतावन्हेश्वस्ठकासता ४०

पादयोरभ्यञ्जनैर्तैलमर्दनादिनापिउग्रंश्लेष्माणं जयेदितिभावः ३९ अथाईश्लोकेनपक्वामदे अपक्वामदेचचिकित्सायाःसफलत्वंनिष्फलत्वंचाह अदीपविनिभिषग्जावैद्येनअदीपकमन्दंरोगंसमीक्ष्यदृष्ट्वाततःतदनंतरंचिकित्साकार्य्यातत्रामदेज्वरादौयदिमोहादज्ञानेन चिकित्सांकरोतितर्हिस्फुटंप्रकटं यथास्यात्तथाविफलंस्यादित्यर्थः अथामज्वरस्यलक्षणमाह लालासेकमिति लालासेकलालास्रावं चपुनः अरोचकास्यविरसं अरोचकश्चआस्यविरसश्चेतिसमाहारःद्वंद्वः अरोचकः अरुचिः आस्यविरसं इत्यनेनमुखस्यविरसताज्ञेया चपुनः आलस्यतंद्रे आलस्यंचतंद्राचतेआलस्यतंद्रे आल

तंद्रा अर्द्धनेत्रोन्मीलितत्वं हृद्दोऽशुद्धिः हृदयप्रदेशमिवगुरुमिवापरं चपुनः गात्रगुरुत्वं चपुनः वन्हेरप्रचुरतामंदतेत्यर्थः हृल्लासता चवकं दोपस्थितवमनमिवेत्य
२७ र्थः चपुनः मूत्रं भूरितद्वस्त्रप्रवृत्तिरिति चपुनः बहुज्वरोधिकज्वरः चपुनः नपचतिः अन्नस्यापक्तिः तथास्तब्धांगता काठोरता चपुनः अनिद्रता निद्राभावः हृ
तिनिश्चयेनआकांक्षा न चपुनः मनसः प्रसक्तगतयो न आकांक्षा नेति सर्वविषयेषु अनभिलाष इत्यर्थः मनसः प्रसक्तगतय इति प्रसक्ताश्च ता गतयश्च प्रसक्तगतन
यः गमनानीत्यर्थः आमज्वरे एतल्लक्षणं ज्ञेयं यत्र यस्मिंज्वरे एतस्माद्विपरीतं । लक्षणं दृश्यते असौ निरामज्वरो ज्ञेय इत्यर्थः अतऊर्द्धं एतेषु लंघनं दातव्यमित्याशंक्येनाह

मूत्रं भूरि बहुज्वरो न पचति स्तब्धांगता निद्रता ह्याकांक्षा न मनः प्रसक्तगतयो नामज्वरे लक्षणं यत्रैतद्विपरीतलक्षणमसौ
ज्ञेयो निरामज्वरस्त्वामज्वरिणां ज्वरे कफशिरोरोगे दृशोरामये ६२ विस्फोटेषु विसूचिकासु मुखजे सूत्यां क्षते जीर्णेषु शो
थे शोणितपित्तजे च भिषजां चामातिसारे वमौ दद्याद्दोषबलाबलं मतिमता देयं त्वरा लंघनं वाते सप्तदिनं ज्वरे दशदिनं
पैत्ते पुनर्द्वादशं ६२ तत्रेति तत्र तस्मिन् आमज्वरिणां पुरुषाणां ज्वरे चपुनः कफशिरोरोगे कफजन्यरोगे शिरोरोगे च यद्वा कफजन्यशिरोरोगविकारे चपुनः
दृशोरामये नेत्ररोगे ६२ चपुनः विस्फोटेषु शीतलेति लोके प्रसिद्धा चपुनः विसूचिकासु चपुनः मुखजे मुखरोगे चपुनः सूत्यां सूतिकायामित्यर्थः चपुनः क्षते व्रणे च।
पुनः अजीर्णेषु अजीर्णयुक्तेषु पुरुषेषु चपुनः शोथे शोथरोगे चपुनः शोणितपित्तजे रक्तपित्तजे रोगे चपुनः आमातिसारे चपुनः वमौ वमने एतेषु मतिमता भिषजा वे
धेन दोषबलाबलं दृष्ट्वा त्वरा शीघ्रं लंघनं देयं अथ तत्प्रकारमाह वात इति वातज्वरे सप्तदिनं अनशनं लंघनं हितं सप्तदिनानि यावद्देयमित्यर्थः पैत्ते पित्तज्वरे दशदिनं अनश

मंहितं पुनः वालासेकफज्वरे द्वादशं अनशनं हितं द्वादशदिनानि यावत् इत्यर्थः वलासात् जाते वालासे लंघनेऽयं विधिर्ज्ञातव्यः अनिलादौ वातादौ तु इति निश्चयेन ज्वरे
अनुक्रमात् पानीयं उष्णं मतं कथितं कथंभूतं उष्णपानीयं एकद्वित्रिपदैर्विहीनं चपुनः द्वंद्वे दोषद्वयेनोत्पन्ने ज्वरे चपुनः सर्वसमुद्भवे ज्वरे यथासंहितं यथायोग्यं लंघनं पानीयं
चकुर्यात् अथ सम्यक्कृतलंघनज्ञानमाह सर्ग इति मूत्रपुरीषयोः सर्गे निसर्गे सति लघुतरे सति क्लमे पदे निर्गते सति उद्गमाननकण्ठस्तु लासु विमलेषु सत्सु अग्नौ प्रवृद्धे सति क्षमप्रकृतिस्थे सति सर्वेषु भो।
जेपदुत्तुचौसति चपुनः तंद्रायाविरतौ नाशे सति त्वचः समुद्रये सति पुनः शरीरे स्वेदे सति चपुनः आत्मनि अव्यथे सति क्षुद्दये सति क्षुत्शब्देन क्षुधा बोध्या रुचिः का वा चपुनः शिरसः

वालसेनशनं हितं विधिरयं पानीयमुष्णं मतं एकद्वित्रिपदैर्विहीनमनिलादौ तु ज्वरेऽनुक्रमात् द्वंद्वे सर्वसमुद्भवे च सुभिषक्कु
र्याद्यथासंहितं सर्गे मूत्रपुरीषयोर्लघुतरे देहे क्लमे निर्गते ॥४३॥ उद्गमाननकंठहृत्सु विमलेष्वग्नौ प्रवृद्धे त्वचो तंद्रायां विरतौ त्व
षः समुद्रये स्वेदेऽव्यथे चात्मनि क्षुत्त्वं हृत् शिरसो मनश्च प्रकृतौ ज्ञेयं कृतं लंघनम् ॥४४॥ इति सम्यक्कृतलंघनम् क्षुत्क्षीणे च
मरुज्ज्वरे भ्रमतृषि श्वासक्षयाध्वश्रमे नं गोतयेशिशुवृद्धभीतुत्तृषिते चिंतास्यशोषे कृशे गुर्विण्यां चिरजे ज्वरे त्रिजनिते नो लंघ
नदापयेत् तत्तत्क्षांनिकारेण भेषजवरेणाशु प्रशांतिं नयेत् ॥४५॥ इति लंघनवर्जनं

कंठदेयेशति मनश्च प्रकृतौ प्रकृतिस्थे सति लंघनं सम्यक्कृतं ज्ञेय
मित्यन्वयः ॥४४॥ अथ लंघनवर्जनमाह क्षुत्क्षीण इति वैद्य इति शेषः एतेषु लंघनं न दापयेत् एतेषु केषु तथाहि क्षुत्क्षीणे क्षुधाक्षीणे निर्बले रोगिणि चपुनः मरुज्ज्वरे मरु
ता वायुनोत्पन्ने ज्वरे इत्यर्थः चपुनः भ्रमतृषि भ्रमश्च तृट् च अनयोः समाहारः भ्रमतृट् तस्मिन् भ्रमतृषि भ्रमश्चक्रारूढस्येव तृषशब्दः कोध चपुनः श्वासक्षयाध्वश्रमे श्वा

सश्वहृद्यश्चग्रवश्रमश्चएतेषांसमाहारः श्वासश्चयाऽध्वश्रमंतस्मिन् चपुनः अनंगोत्थेकामादुत्पन्नेज्वरे चपुनः शिशुवृद्धभीरुहृदयिते शिशुश्चवृद्धश्चभीरुश्च
तृषितश्चएतेषांसमाहारः शिशुवृद्धभीरुतृषितंतस्मिन् चपुनः विनाश्यशोषक्षत्रापिसमाहार देहः श्वासशोषेमुखशोषे चपुनः कृशेश्चमांसेमांसरहिते चपुनः
गुर्विण्यांगर्भवत्यां चपुनः विरजेज्वरेपि चपुनः अग्निजनितेज्वरेपित्तजनितेज्वरे अत्राग्निशब्दोपित्तवाचकः उक्तंच अग्निः पुरस्तु चित्रकेभल्लातकेशर्करकेपित्ते
चेतिशब्दार्थचिंतामणिः ननुयदिलंघनंनोपदधेतर्हिकिंकुर्यादित्याशयेनाहतत्रदोषाणांशांतिकरणंभेषजंचैरणौषधेनशास्त्रशीघ्रंतान्रोगान्शमयेदित्यर्थः

अंगामर्दनपर्वभेदमरुचिस्तृट्श्वासकासौतमो हानिर्देहबलेक्षणश्रुतियुगेहृल्लंभ्रमाद्यागदाः मंदाग्निर्मुखशोषता।
त्वतिकृतेसंजायंतेलंघने लक्ष्मैतन्नरसाविमृष्यसहसाद्याङ्गिषकतर्पणम ६६ इत्यतिलंघितलक्षणं

अत्रातिक्रमप्राप्य
णधातोः द्विकर्मकत्वान्नरसकर्मद्वयमिति ६५ अथअतिलंघितस्यलक्षणमाह अंगेति अतिकृतेलंघनेसतिएतेरोगाःभवंतीतिशेषः एतेकेतानाह अंगामर्दनपर्वभेद
म अरुचिः अंगानांअवयवानांस्फोटनं आमर्दनंअंगामर्दनं पर्वभेदःपर्वस्फोटनं अंगामर्दनंचपर्वभेदश्चअनयोःसमाहारः अंगामर्दनपर्वभेदं अरुचिःनान्नाभिलाषः
चपुनः तृट्तृषाजलाभिकांक्षा चपुनः श्वासकासौ चपुनः तमोअंधकारप्रविष्टइव चपुनः देहबलेक्षणश्रुतियुगहानिःस्वविषयग्रहणासामर्थ्यं चपुनः हृल्लं
भ्रमाद्यागदारोगापि भवंति संभ्रमः भ्रांतिः नपुनः मंदाग्निर्मुखशोषताचजायते अतःकरणात् भिषग्वैद्यः एमत्वदृष्टचिन्हंनरसवेगेन यथास्यात्तथाविमृष्यविः
चार्यसहसाशीघ्रंतर्पणंइष्टिपानंप्रीणनकर्मतर्पणंदद्यादित्यर्थः तर्पणमितितथेदानींभावप्रकाशेअतिलंघितेचतंद्रस्यानस्यसंतर्पणहितंतत्रप्रथ्यातर्पणार्दैतुकृतंचं न

आदाविति आदौ वांतं कर्म्म कर्त्तव्यं वांतं वमनं अथानंतरं विरेचनविधिः कर्त्तव्यः विरेचनं मलस्याधःपातनमित्यर्थः भूयः पुनः अस्त्रजः स्नावणं कर्त्तव्यं अस्त्रजस्नाव
णं शिरावेधनं फस्तेति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः ततो नस्यं कर्त्तव्यं नस्यं घ्राणेन ग्राह्यं नासिकादेयचूर्णं ततो बस्तिकर्म कर्त्तव्यं बस्तिः हुकनेति लोके प्रसिद्धा अत्र बस्तिभिः स
ह पंचकर्म्माणि कथंभूतानि मुनिभिः ईरितानि कथितानीति एतैः शुद्धतनोर्नरस्य सततं निरंतरं नो रोगलेशो भवेत् कथंभूतस्य नरस्य पथ्यापथ्यविहारकर्म्मनिपुणस्य एवम् सु
खं जीवनं भवतीत्यर्थः ४७ अथ केषांचिद्वमनस्य निषेधमाह गुल्मीति एतादृशा नराः भिषजा वैद्येन न वामनीयाः कीदृशास्तथाहि गुल्मीति गुल्ममस्यास्तीति गुल्मी पुनः

आदौ वांतमथो विरेचनविधिर्भूयोस्त्रजः स्नावणं नस्यं बस्तिभिरीरितानि मुनिभिः कर्म्माणि पंचात्र वै एतैः शुद्धतनो
र्नरस्य सततं नो रोगलेशं भवेत् पथ्यापथ्यविहारकर्मनिपुणास्येवं सुखं जीवनं ४७ गुल्मी वातिकरोदरी कृशतनुः स्थूलो
तिरुद्धः शिशुर्मद्यार्तः क्रिमिपीडितश्च तिमिरी दुष्टस्वरो गुर्विणी रूक्षः पांडुगदी क्षतातुरतनुः क्षुत्पीडितश्छर्दनः सोदाव
र्त्ती निरूहितोत्र भिषजा नो वामनीया नराः ४८

वातिकः वातरोगेणाग्रस्तः पुनः उदरी उदरे विकारो यस्य तथाभूतः पुनः कृशतनुः दुर्बलः पुनः स्थू
लः अतिवृद्धः अतिशिशुश्च पुनः मद्यार्तः पुनः क्रिमिपीडितः च पुनः तिमिरी तिमिररोगी दुष्टस्वरो भग्नस्वरः च पुनः गुर्विणी गर्भवती पुनः रूक्षः पुनः पांडुगदी पुनः क्षतातु
रतनुः क्षतेन व्रणेन आतुरा तनुः यस्य तथाभूतः पुनः क्षुत्पीडितः क्षुधापीडितः क्षुत्पीडितः पुनः छर्दितः कृतवमन पुरुषः च पुनः सोदावर्त्तो निरूहितो सोदावर्त्तः उदा
वर्त्तसहितः निरूहितः कृतनिरूहणबस्तिः पुरुष इत्यन्वयः ४८ ४८ ४८ ४८ ४८ ४८ ४८ ४८ ४८ ॥

अथ कस्य चित्पुरुषस्य रेचनं न्न दातव्यमित्याशयेनाह स्निग्धेति संदेहेन विजाननामतिमता एतादृशाः पुरुषाः नो रेचनीयाः नो रेचनं दातुं योग्याः चपुनः नार्यश्च नो
रेचनं दातुं योग्येत्यन्वयः कीदृशास्तथाहि स्निग्धः स्नेहनकर्म्मणा स्निग्धशरीरं यस्य तथाभूतः क्षीणः दुर्बल इत्यर्थः चपुनः शिशुः चपुनः क्षतातुरतनुः क्षतेन
व्रणेनच्यातुरा तनुर्यस्य सतथाभूतः चपुनः श्रांतः अध्वादिना चपुनः तृषार्त्तः तुपुनः योऽत्यूढः चपुनः रूक्षः चपुनः नवप्रसूतललना नवप्रसूता स्त्रीत्यर्थः चपुनः
स्थूलः चपुनः मंदानलः पुमान् चपुनः गुर्विण्यः गर्भवत्य इत्यर्थः चपुनः नवज्वरी नवज्वरोस्यास्तीति नवज्वरी चपुनः मदहतः पुमान् चपुनः शल्यार्दितः शल्येनस
ह्यार्दितः पीडितः चपुनः भीरवः भीता इत्यर्थः ४९ अथ सपादश्लोकेन नस्यनिषेधनीयत्वमाह पीतस्नेहेति विबुधो वैद्यः बाल्यादिप्रभृतिपुरुषेष्वेतादृशेषु ना

स्निग्धक्षीणशिशुक्षतातुरतनुः श्रांतस्तृषार्त्तस्तु योऽत्यूढो रूक्षनवप्रसूतललनास्थूलश्च मंदानलः गुर्विण्यश्च नवज्व
रीमदहतः शल्यार्दितो भीरवः संदेहेन विजाननामतिमता नो रेचनीया नराः ४९ पीतस्नेहजलासवे पुत्तृषिते शोकाभिभूते न
रे गुर्विण्यां गरदूषिते च विबुधः कुर्यात्तथा जीर्णिषु स्नाते स्नातुमथोदिते च पुरुषे तद्वन्नवपीनसे ह्यर्वागष्टसमे शिशौ वि
मलधीर्वृद्धे गताशीतिके ५० वेगारोधिन दत्तबस्तिषु पुनर्नैनस्यकर्माचरेत् ईदृशेषु नरेषु नस्यकर्म्म आचरेत् नकुर्यादित्यन्वयः कीदृशेषु तथाहि
पीतस्नेहजलासवेषु पीतस्नेहादिकं घृतादिकं जलं च आसवादिकं मदिरादिकं यैस्ते तेष्वित्यर्थः चपुनः तृषिते पुरुषे चपुनः शोकाभिभूते नरे शोकव्याप्ते नरे चपुनः गुर्विण्यां
गर्भिण्यां चपुनः गरदूषिते विषेण दूषिते कोपिते इत्यर्थः चपुनः स्नाते कृतस्नाने अथ च स्नातुमुद्यते पुरुषे समुद्यते इत्यर्थः चपुनः नवपीनसे पुरुषे नवं पीनसं नासारोगं य
स्य स तस्मिन् चपुनः शिशौ बालके कथंभूते बालके अर्वाक् अष्टसमे अष्टवर्षादाभ्यंतरक इत्यर्थः विमलधी विमला निर्मला धीर्बुद्धिर्यस्य सः विमलधीरिति
वैद्यस्य विशेषणं चपुनः वृद्धे कथंभूते वृद्धे गताशीतिके गता निःसृता अशीतिर्वर्षाणि यस्य स तस्मिन्नित्यर्थः चपुनः वेगारोधिनः वेगानारोद्धुं शीलं यस्य सः वेगारोधी तस्य वेगारोधिनः

पुरुषस्यापीत्यर्थः पुनः दत्तबस्तिषु दत्तं बस्तिकर्म्म येषु ते द[illegible]
बस्तयः पुरुषास्तेष्वपि नाचरेदित्यर्थः ५०

अथकर्णघ्राणादिनासक्तिश्रुतिः स्रस्तेऽन्यतेनयद्यद्वीरोगोपितश्रावंकार्यंतदाह कर्णेतिमतिमतामिषजावैद्येनउक्तोविषुरोगेषुशिरोरुक्यालावुविषाणकैः रक्तश्रुतिःतुधिरस्रा वंस्रस्तेशिरश्राशृंगलक्षणयाशिरामोक्षवाचकः यथागंगायांघोषः इत्यत्रगंगाशब्दःगंगातीरवाचकः अरुक्यादुगिरुरुक्वांनुधिरंपिवतीति अरुक्याजलौकास्यलावुतोंवीइतिलोके विषाणकैः शृंगैरित्यर्थः केषुरोगेषुतानाह कर्णघ्राणमुखस्रावनेत्रकृज्जेदोषे कर्णश्चघ्राणश्चमुखश्चस्रावंचश्रोत्रंचकर्णोश्रोत्रेकर्णघ्राणमुखस्रावनेत्रकराःतेषुजाताः कर्णघ्राणमु खस्रावनेत्रकृज्जाःतस्मिन् कर्णघ्राणमुखस्रावनेत्रकृज्जेदोषे दोषेतिदुष्टयन्त्रेरोगइत्यर्थः चपुनःअरुजोविश्रुतौरुधिरस्राव चपुनः तंद्राश्लीहयकृद्विसर्पपिटकेतंद्रेतिचर्ड्डिनेत्रोन्मीलित

कर्णघ्राणमुखस्रावनेत्रकृज्जेदोषेरुजौविश्रुतौ तंद्राश्लीहयकृद्विसर्पपिटिकेशोषांगदाहेतथा कुष्ठश्लीपदवातलो हितशिरोरोगेगलादिरुजा ५१ ग्रंथिस्फुड्गदार्बुदापचिविवुःपाकेधिमंथरुजः पूतिघ्राणसपीडदुर्जयमनुज्वलि विषादूषिते लिंगारोग्येचविदारिविद्रधिगदेभि षांदकेरक्तजे रक्तेपित्तसमन्वितेचभिषजाभूयोगणेशिरा ५२

त्वंतंद्रा श्लीहयकृदितिप्रसिद्धौहि: विसर्पजिहरवातेतिलोके चपुनः शोषेंगशोषे तथांगदाहे चपुनःकुष्ठे चपुनः श्लीपदवातलोहितशिरोरोगे श्लीपदः फी लपावइतिलोके चपुनः अरुजःअधिमंथेरुक्ताधिमंथे अधिमंथखलुनेत्ररोगविशेषः तथाह तान्प्रांतारुणाश्रुश्रुतिवहलज्जोतोदपाकोरुग्जोनेत्राभिष्यं दउक्तोहिवोतिचिरसमयात्स्यस्याधिमंथःइतिसुविख्यातरत्नमाणिक्यमालायां चपुनः पूतिघ्राणसपीडदुर्जयमनुति पूतिघ्राणरोगः पीनसइतिलोके नासारो गविशेषः पीडयासहिता सपीडः सपीडश्चासौदुर्जयश्चसपीडदुर्जयः सपीडदुर्जयश्चासौमनुज्वसपीडदुर्जयमनुःतस्मिन् चपुनः अनेकथंभूतेश्चरुधिरेविषा दूषितेसर्पादिदंशनैर्यात्पन्नेविषस्तेनदूषिते चपुनः लिंगारोग्यादेनेत्रज्योतिषुपम्मेरोगे चपुनः विदारिविद्रधिगदे चपुनः रक्तजेअभिष्यंदकेरोगे चपुनः पित्त

रूः चः समन्वितोरक्तेरक्तमपि स्त्रत्यर्थः भूयोपुनः अंगरोगेलोहितंगोस्त्यन्वयः ५२ अथसपादश्लोकेनशिराविधवर्जनमाह कामश्वासेति विचक्षणाजैर्वैद्यैः एषांपु
१७ रुषाणांशिरानसस्यतेशिराविधनकर्म्मनसस्यतेनसमीचीनंभवतीत्यर्थः केषांकामश्वासक्षतशांतिशरणस्वमिनां कामश्वासक्षतशूलस्यनिद्रास्वप्नमिनंकस्तेरोगाः
संतियेषांतेषांपुरुषाणां चपुनः क्लीवस्यनपुंसकस्येत्यर्थः तथाभीरोर्भीतस्यापि चपुनः गुर्विण्यागर्भवत्याश्चपिशिरानसस्यते चपुनः उदरामयस्य उदरेश्चा
मयंरोगोयस्येत्यर्थः चपुनः सर्वांगशोथस्यसर्वेष्वंगेषुशोथोयस्यएवंभूतस्यनरस्यापि चपुनः सूत्यानवप्रसूतायाऽइत्यर्थः चपुनः पंचसुवमनविरेचनादिषुकर्म्म
सुशुद्धिवपुषोपुरुषस्य चेतिपक्षांतरेचिरस्यापिपांडोश्चिरात्पंडुरोगयुक्तस्येत्यर्थः अल्पलक्षणत्वात्पांडुशब्देनपांडुरोगयुक्तस्यग्रहणंतत्रवीजंतुतात्पर्य्यानुपप

रूक्षात्लावुविषाणकैर्मतिमतारक्तश्रुतिस्सस्यते कामश्वासक्षतातिशरणस्वमिनांक्लीवस्यभीरोस्तथागुर्विण्याःउदरामय

स्यचपुनःसर्वांगशोथस्यवासूत्याःपंचशुशुद्धकार्म्मवपुषोपांडोश्चिरस्यापिवा ५३

त्तिरेवपांडुरोगस्यशिरयासंभवात् चपुनः क्लिन्नेक्लिन्नेद्रियेपुरुषे चपुनः अनागतषोडशाब्दगतवत्सहस्तुतराशाब्दमेपिशिरानसस्यते अनागतानप्राप्ताः षोडशा
ब्दानियेषांतेअनागतषोडशाब्दाः गताव्यतीताषष्टिः :कथंभूताषष्टिः उत्तराअधिकाशाब्दसमेवर्षाणि चपुनः पीतस्नेहनतोपुरुषस्यापिशिरानसस्यतर
त्यर्थः बस्तिरिति यस्मि बस्तिकर्म्मप्रतिपादिकायुक्तिः पुरापूर्वंमयावाच्यापित्वंतुवोभयापितथापिमयाविस्तरभीतितःकुत्रापिनकथिता चपुनः शरीरंकिय
दुक्तंस्वल्पगुणमित्यर्थः एतादृशशरीरंयस्यभिषजः कापिस्थितस्यात् समिषकप्रतिदिनंशमहितेषुदृष्टेः पुष्पाद्यपि चपुनः सदसिसभायांलज्जमानो

नोभवेत् अनंतगुणवन् शार्दूलविक्रीडितमितिशरीरविशेषणं तथाचायमर्थः अनंतगुणवंतोयेशार्दूलाःश्रेष्ठास्तैःविक्रीडितंविशेषेणक्रीडितंत्रालोचितमि तियावत् अनेनशार्दूलविक्रीडितछंदोपिदर्शितं तत्पक्षेअनंतगुणवदितिप्रथक्क्रियाव्याख्येयम् तत्रापितस्यैवविशेषणं अथवा अनंतगुणवान्शार्दूलेनम याविक्रीडितंबहुशोविचारितं अथवा अनंतगुणवत्शार्दूलविक्रीडतामितिपाठे हे अनंतगुणवत्शार्दूलहन्मयोक्तंशरीरंज्ञात्वासर्वत्रमंदस्मितयाविक्रीडता मितितदर्थोव्याख्येयइति अथज्वरिणांयोग्योष्णोदकविधानमाह वर्षास्विति ज्वरिभिःपुंभिःवर्षासुवर्षाऋतौअष्टांशशेषंसलिलंजलंपेयं चपुनः शरदि

शिक्षेमेनागतमेवकाश्यागतवत्सत्कुलाशास्त्रमप्यातनेहतनो विचक्षणजनैर्नैषांशिरःशस्यते वक्तिर्विहतभीतिनोनकश्चि तःकुत्रापिवाच्यःपुरःशरीरंकियदेतदेवभिषजः कण्ठेस्थितंपस्यवे ५४ कोष्णांमहितिचापिप्रतिदिनंनोलङ्घमानेभ वेत्सर्वत्रापिसदस्यनंतगुणवत्शार्दूलविक्रीडितं वर्षास्वष्टांशशेषंशरदिचशलिलंसप्तभागावशिष्टंहेमंतेपंचशेषंस्तत मथशिशिरतत्त्वचतुर्थांशशेषं ५५ पेयंतद्वसंतेत्रिभिरथचरणैःशिष्टमिष्टंज्वराणांग्रीष्मेत्वर्द्धावशेषंज्वरिभिरितिसदायंग

वैद्यजी०

शरदृतौसप्तभागावशिष्टंसप्तांशशेषंपेयं हेमंतेहिमऋतौपंचशेषंपंचमांशहृतांशलिलंपेयंशिशिरे शिशिरऋतौचातुर्थांशशेषंतज्जलंपेयम् वसंतेवसंत ऋतौत्रिभिःचरणैःत्रिभागावशेषंतज्जलंपेयम् ग्रीष्मेतुअर्द्धावशेषंजलंपेयं कथंभूतंउदंजलंज्वराणांसदासर्वस्मिन्कालेइष्टमिष्टमितियद्गंगाधरेणोक्तम् त मयाकथितमितिशेषमित्यन्वयः इतिश्रीमदिद्वच्छिरोमणिलोलिंबराजानंदात्मजश्रीमद्देवीदत्तगुरोरनुग्रहात्श्रीमद्विश्वनाथकोरेकुलमद्वांधवश्रीगंगाधर

भिषगात्मजकालिकाप्रसादविरचितायां रत्नावलीचंद्रिकायां शार्दूलविक्रीडितवृत्तोपदर्शितं शारीरव्याख्यानं समाप्तम् अथ ज्वरप्रतीकारमाह पवनेति पवनपित्तकफज्वरिणां लंघनविधः क्रमात् मुनिदशार्कदिनावधि लंघयेदित्यन्वयः तत्क्रममेवाह वातज्वरिणं पुरुषं मुनिदिनानि सप्तदिनानि यावल्लंघयेल्लंघनं कारयेदित्यर्थः एवं च पित्तज्वरिणं दशदिनानि यावत् कफज्वरिणं अर्कदिनानि द्वादशदिनानि यावदित्यर्थः पवनश्च पित्तं च कफश्च पवनपित्तकफाः पवनपित्तकफेभ्यो ज्वराः पवनपित्तकफज्वराः पवनपित्तकफज्वरा एषां सन्तीति पवनपित्तकफज्वरिणः तं पवनपित्तकफज्वरिणां नाममिति लंघनं नाम यत्किंचिल्लाघवकारि देहे तल्लंघनं स्मृतमित्याह चरकः पुनः क्रमतः क्रमात् एकयुगत्रिभिः द्वित्रिभिः चतुर्भिः रहितां हीनं अंबु जलं हिमं शीतं कृत्वा पाययेदित्यर्थः परिपूर्वकात्पाधातोः हेतुमति णिच्प्रत्ययेनातो लिङ् ५६ तदन्वितित तदनु तत्पश्चात् लंघना

इति श्री रत्नावल्यां शार्दूलविक्रीडितोपदर्शितं शारीरव्याख्यानं समाप्तम् पवनपित्तकफज्वरिणां मुनिदशार्कदिना
वधि लंघयेत् क्रमत एकयुगत्रिभिरंघ्रिभी रहितं मंबु हिमं परिपाययेत् ५६ तदनु शोषगदे जनितक्षुधो विमलयेद्वदनं कवलग्रहैः
तदनु तं ज्वरपाचनपूर्वकं परिचरेल्लघुमण्डमसिक्थकम् ५७ शिरसि वा वपुषि व्यथनं यदा पटविकुंठितवालुकया हृदशात्

नन्तरं शोषगदः च पुनः जनितक्षुधा पुरुषः शोषः गदः रोगः यस्मिन् स शोषगदः जनिता क्षुधा यस्मिन् स जनितक्षुधः तस्य वदनं मुखं कवलग्रहैः औषधग्रासैः विमलयेत् निर्मलं कुर्यादित्यर्थः तदनु कवलग्रहानंतरं लघुमंडं तण्डुलादिमंडं परिचरेत् सेवयेत् कथंभूतं लघुमण्डं तं ज्वरपाचनपूर्वकं ज्वरस्य पाचनं ज्वराः तं ज्वरस्य पाचनं तं ज्वरपाचनं पूर्वं यस्य तत् तं ज्वरपाचनपूर्वकं मण्डमित्यस्य विशेषणं क्रियाविशेषणं वा पुनः कथंभूतं लघुमण्डं असिक्थकमिति सिक्थशीथ इति लोके प्रसिद्धं तथा च हेमः ८ सिक्थनील्यां मधूच्छिष्टे सिक्थमोदनसम्भवे इति ५७ अथोद्धूलनमाह शिरसीति यदा शिरसि व्यथनं भवतु वा वपुषि शरीरे व्यथनं स्यात्तदा कफमनुज्वरोगनिवृत्तये

पिपटविकुंठितवालुकयाम्ऽशेनगात्रमितिशेषः किंभूतयाअहिमयापुनः किंभूतयातुषवार्युतमिक्थयेत्यन्वयः कफश्चमनुष्व कफमनुतीतमभ्यांभवःजनितोयोरोगस्तस्यनिरत्त येदूरीकरणाय पटेनवस्त्रेणविकुंटितात्तस्त्रितायावालुकातयाम्ऽशेनस्पर्शनंकुर्यात नहिमाअहिमातयाअहिमया उष्णयेत्यर्थः तुषवारियुतं तुषवार्य्युतंतुषवार्य्युतं सिक्थंयस्यां तातुषवार्य्युतसिक्थातयातुषवार्य्युतसिक्थया तुषवारमितितुषोदकेकांजिकप्रभेदेपिवोध्यं अस्यलक्षणंयथा तुषोदकंयवैःरामैःशतुषैश्चकलीकृतैःयवैस्तुस्कसहितैःसंधा नयगौकत्वात् अस्यगुणः तुषांबुदीपनंहृद्यंपांडुकृमिगदापहं तीक्ष्णोष्णंपाचनंपित्तरक्तकृतवस्तिशूलनुदितिप्रक्षार्थचिंतामणिः ५४ अथोद्धतवातेः उद्दूलनमाहअजमु देतितामिलोक्युषिशुरि अजमुदाकटुभद्रकजातिकाफलयवानिमस्टीरजस्तस्यधूलनंअत्ममंत्र्यन्वयः कथंभूतंउद्दूलनंउद्धतंउत्थितंवातंनुदनीतिउद्धतवाततुत पुनःकथं

अहिमयातुषवार्य्युतसिक्थयाकफमनुजभवरोगनिरत्तये ५८ अजमुदाकटुभद्रकजातिकाफलयवानिमस्टीरजऊत्तमम्

वपुषिधूलनमुद्धतवातनुद्दलकंज्वरहृत्स्फुटनप्रणुत् ५९ अतिगुहातिवलामृतवल्लिकामधुफलायुतवालककन्य

केस्तमम्भूमिरिदंहृतिज्वरंद्रुतविलंवितमुग्रमनुद्भवं ६० भूतंवलकंपुनःज्वरहृत्पुनःस्फुटनप्रणुत स्फुटनंप्रणुदतीति स्फुटनप्रणुत स्फुटनंअंगस्फुटनंतन्नाशकरमित्यर्थः अजमुदा अजमोद कटुभद्रकः शुंठी जातिकाफलं जायफलंइतिलोके यवानि अजमाइन स्टीकचूरः नरकचूरइतिलोके ५९ अथवातज्वरप्रक्वाथमाह अतिगुहेति अतिगुहातिवलामृतवल्लिका मधुफलायुतवालुककन्यके अभूमिरोषधीभीः कृतमिदंहृतंकषायंज्वरंहरतीत्यन्वयः कथंभूतं ज्वरंउग्रमनुद्भवं पुनःकथंभूतंज्वरंद्रुतविलंवितंद्रुतंचविलंवितंचअनयोसमाहारःद्रुतविलंवितंद्रुतंशीघ्रभवंनवं विलंवितंवहुकालिकमित्यर्थः अतिगुहाशालिप र्णीशालिवनइतिलोके तल्लक्षणमाह गुल्मकाशालिपर्णीव्यात्नूपेशालिदलास्थिरातैवामभटीयसंग्रहवाद्यःअतिवलाकंघीइतिलोके कृष्णवीजाप्रसिद्धाशातिवलासा विपुत्रिणी ग्रामपीतप्रसुमांगोरोलोमशाचक्रसंफलेति अमृतवल्लिकागुडूचीवल्यागडूचीविदितेति मधुफलाद्राक्षावालकंह्रीवेरंहाऊवेरइतिलोके तथाच पित्त

लोके

वै:च:
१९

निघंटे वालकंवारितोयंचह्रीवेरंजलनामकमिति तल्लक्षणं यथा ह्रवुषापादपः पंक्तिपत्रः सूक्ष्मासितांबुमंतत्फलंश्रासिकंगुच्छंनीक्ष्णांतद्विगुणाधिकमिति कन्यकाद्य
तकुमारिकाधीकुमारीइति अथवातज्वरस्यलक्षणंयथा काम्यःकंठोष्ठविट्छोषोऽछ्रवोमूर्च्छाद्रांगानुकवैषम्यात्तत्रवैरस्यंज्रंभावातज्वराकृतीतिनिदानांजनप्लालोका
यांद्रुतविलंवितछन्दोमिदं ६० अथपित्तज्वरेक्काथमाह जलजेति जलजतिल्वकपद्मकशारिवाम्रतलताःसनंकषायंश्रलतांपिवतांजनानांपित्तभवज्वरंहरतिनाशंक
रोतिकथंभूतंहृतं सशर्करंसशर्करासहितं अथेत्येनंतरंगुडान्तपरक्षामवंकषायमपितथाकरोतिपित्तभवज्वरंहरतीत्यर्थः जलजंकमलंतिल्वकोलोध्रःतच्चिन्हंयथा श्रे
लेमहीनुहोरोध्रोषट्दीर्घदलःसितःक्षीरीकषायोहिमंताख्याप्लःश्वेततरैःसुमैःश्रशंवोवल्कमेतस्यशोपयोपीनर्त्नेत्विति पद्मकःपद्माष पद्मकःसूक्ष्मविच्छिन्नपत्रोद्रोपा

जलजतिल्वकपद्मकशारिवाम्रतललताःसृतमेवसशर्करंहरतिपित्तभवज्वरमेसलतामथगुडान्तपरक्षमवंतथा ६१ अवनिनिंवकटू
त्कटकुण्डलीनियमनश्चपलाटहृतीसटीसतपद्मीनिजलेक्काथितामृंशांकफभवज्वरमाशुहरंतिता ६२

दयोफलःकषायइति सारिवाकलेमुरइतित्वोकेसारिवाजंवूपत्रसहृशः गोपवल्लीचनामप्रसिद्धः काष्ठमारिवाखिरहृद्यापत्रसहृशाच्छद्माचंदनगंधाकारवेल्लिइतिलोकि
इतिनिवंधसारसंग्रहाख्यश्रुतटीकायां शिवनिघंटेव्युक्तं जंवूपत्राद्रुधाभोलतागोपांगसारिवेतिधर्मिष्टः अम्रतललतागुडूची गुडाङ्काक्षान्तपरक्षः अमलतासइति
अथपित्तज्वरस्यलक्षणमाह वेगतीक्ष्णतिसारश्चनिद्राल्पत्वंतथावमिःकंठोष्ठमुखनाशानांपाकःस्वेदश्चजायते प्रलापोवक्त्रकटुतामूर्च्छादाहोमदस्तृषापीतविण्मूत्रनेत्र
त्वंपैत्तिकेभ्रमएवचेतिमाधवनिदानेउक्तमिति इदमपिद्रुतविलंवितिछन्दः ६१ ६१ ६१ ६१
अथकफज्वरेक्काथमाह अवनिनिंवेति अवनिनिंवकटूत्कटकुण्डलीनियमनश्चपलाटहृतीसटीसतपद्मीरयंता औषध्यः जलेक्कथितामृशंश्रतिशयेनयथास्यात्तथा
कफभवज्वरं आशु शीघ्रं हरंतीत्यन्वयः अवनिनिंवो भूनिंवः चिरायताइति अथभूनिंवो ञ्झंगापत्रो गिरिसमः सुवर्णपुष्पान्तणकइति ※ ✢ ✢ ✢ ✢ ✢ ✢ ✢

कटुत्कटश्रुएटीप्रसिद्धा आर्द्रकंशुष्कं नागरंप्राग्भवंशुअमितिकुटकीली गुडूची नियमनोनिंबः चपलापिप्पलीअथपिप्पलिकानाडीनामवल्लीदलाम्रदुःस्थिराफलंपिप्प
लीति छहनीकंटकारीभटकटैयाइतिलोके सटीकरंजः नारकचूर इतिप्रसिद्धः कर्चूरकंद्वोभवतश्छदनाम्लाणाकलनुरिति शतपदी शतावरी तद्यथा शतावरीशतपदी
पीवरीधीवरीवरीनारायणीकाद्दीपशत्रुरितिधन्वंतरिः तल्लक्षणंयथा अथवरीप्रीतोपीत श्रुकंटाएविछल्नक्षदनास्थिराबीनुकुजटाचेति अथकफज्वरस्यलक्ष
णमाह लेमित्यंस्तिमितोवेगः आलस्यंमधुरास्यताशुक्लमूत्रपुरीषत्वंतपादिषुचदृश्यते गौरवंशीतमुत्क्लेदोरोमहर्षोतिनिद्रताप्रतिश्यायारुचिः कासःकफजेक्ष्णोःश्व
शुक्लतेति ६२ इदमपिद्रुतविलंबितछंदः अथवातपित्तज्वरेकाथमाह वसुमतीति एतैःश्रृतंकषायंपित्तमनुनज्वरंपित्तमनुद्यामुक्तंउत्पन्नंज्वरंपित्तमनुज्वरंपंच
मकमेपंचदिनानामभ्यंतरे अपोहतिनाशंकरोतीत्यर्थः एतैःकैः वसुमतीपिचुमंदपयोधराम्रतलताकटुभद्रकपर्पटैः वसुमतीमालितीचैवलीइतिलोकेमालिनी

वसुमतीपिचुमंदपयोधराम्रतलताकटुभद्रकपर्पटैः श्रृतमपोहतिपंचमवासरेद्रुतविलंबितपित्तमहज्वरं ६३ क्वथित

वारिमहौषधपौष्कराम्रतलताक्षितिनिंबनिदिग्धिकात् ज्वरमपोहतिपित्तबलामयोरथपटोलमहौषधयोस्तथा ६४

गुंधसिद्धेति पिचुमंदोनिंबः पयोधरोमुस्तानागरमोथाइतिलोके तचिन्हमाह मुस्तमंबुधरोन्नपरणकंदः कसेरु वदिति अम्रतलतागुडूची कटुभद्रकशुंठी पर्पटः
पित्तपापडाइतिलोके पर्पटोजकवत्सिद्धस्तणकः क्षेत्रसंभवइति अथवातपित्तज्वरस्यलक्षणमाह कण्ठास्यशोषस्तृष्णामूर्च्छादाहोहिक्काप्रावमिभ्रमः तमिःपर्व
शिरोतुकावातपित्तज्वरलक्षणमिति ६४ अथकफपित्तज्वरेकाथमाह क्वथितेति महौषधपौष्करम्रतलताक्षितिनिंबदिग्धिकात् क्वथितवारिजलंपित्तबला
मयोःज्वरं अपोहतिहंतिअथायनंतरं पटोलमहौषधयोः जलंक्वाथंतथाकरोतिहंतीत्यर्थः महौषधंशुंठीपौष्करंकाश्मीरंपद्मका मूलाइतिलोके तथाहउक्तं
पौष्करमूलंतुपौष्करंपुष्करंचतत्पद्मपत्रंचकाश्मीरंकुष्ठभेदमिदंजगुरितिभावमिश्रः अम्रतलतागुडूची क्षितिनिंबोभूनिंबः निदिग्धिकाकंटकारीभटकटैयाइ

ह:न:पटोलंकुलकं परवल इति लोके महौषधंशुण्ठीइति अथकफपित्तज्वरस्यलक्षणमाह शीतदाहौमुहुस्तंद्रामोहः कासोरुचिस्तृट् लिप्तति क्ता स्यता पित्तवलासज्वरल
२० क्षणमितिइदमपिद्रुतवि लंबितछंदः ६४ अथवातकफज्वरेक्वाथमाह नृपतीति नृपतिवृक्षशिवाकटुरोहिणीजलदमागधिमूलयुतंकषायंद्रुतविलंबितंवातक
फज्वरंहरेत् द्रुतंचविलंबितंचअनयोसमाहारःद्रुतविलंबितंद्रुतंशीघ्रभवंनवमिति विलंबितंबहुकालिकमित्यर्थःशेषेत्यनंतरंकेवलमागधिकावातकफज्वरंहरेत् क
थंभूतामागधिकाक्वथितेत्यन्वयः नृपतिवृक्षःआरग्वधोअमलतासइतिप्रसिद्धः अथपत्रोमहाशंवीनिटपीराजवृक्षकइति शिवाहरीतकीवाशादलोद्भवोद्भिद्यःफ
लंतस्याहरीतकीति कटुरोहिणीतिकाकुटकीइतिलोके रोहिण्योदाडिमच्छेदेशिताहृद्युमुत्तमा जांगलेकाष्टकंदिकेइति जलदोमुस्ता मागधिमूलंपिप्पलीमूलं

नृपतिवृक्षशिवाकटुरोहिणीजलदमागधिमूलयुतंहरेत् मगधिकाक्वथिताथकेवलंद्रुतविलंबितवातकफज्वरम् ६५

त्रिकटुकात्रिफलाकटुकाम्रतानियमनावनिनिंबकवत्सकं घनपटोलसमाक्वथिताहरंत्यनिलपित्तकफज्वरमंजसा ६६

अथपिप्पलिकानाडीनागवल्लीदलामृदुस्थिराफलंपिप्पलीतिफलंतस्याक्षतादाब्धयमिति मगधिकापिप्पलीति अथवातश्लेष्मज्वरस्यलक्षणमाह मित्यंभ्रांतितं
द्राहिमतिभिरशिरःपर्वनुकपीनसच्छ्वासःकासोविवंधोरुचिरपिपवनश्लेष्मरोगस्यलिंगमिति इदमपिद्रुतविलंबितछंदः६५ अथत्रिदोषज्वरेक्वाथमाह त्रि
कटुकेति त्रिकटुकात्रिफलाकटुकाम्रतानियमनावनिनिंबकवत्सकंघनपटोलसमाएताःक्वथिताःऔषध्यःअनिलपित्तकफज्वरंअंजसाशीघ्रेणहरंतीत्यन्वयः
त्रिकटुकाशुंठीमरिचपिप्पली त्रिफलाविभीतिकामलहरीतकी कटुकातिक्ताकुटकीइतिलोके अम्रतागुडूची नियमनोनिंबस्तनिवःवत्सकंकुटजकुरैयाइतिलोके
कुटजोमालिनीप्रावृषुपःक्षीरसंवकः तिक्तश्चपकवछायपत्रीवर्षादिपुष्पितावीजमिंद्रयवादीर्घोलितक्तःसर्वव्याधिघ्न इतिघनोमुस्तःपटोलं कुलकंपरवलइ

अथसन्निपातज्वरौषधमाह नियमनेति नियमनामरदारुनिशाफलत्रिकपयोदपटोलनिदिग्धिकं कथितंजलंसकलज्वरंपंचविंशतिविधंज्वरंहंति कथंभूतंजलंसक
टुकं अथचकणासहितंदशमूलजंकथितंजलमपिसकलज्वरंहंतीत्यन्वयः नियमनोनिंबः अमरदारुः देवदारुः न्यग्रोधशालास्फोटकदेवदारुधवाद्यः विशायुधोम
हास्कंधाः शताह्वलोत्तरोप्यनागाइति निशाहरिद्रानिशार्द्रकदलःकंदःप्राच्यांश्वेतेषुसिद्धकइति फलत्रिकंशिवामलविभीतकं पयोदोमुस्तापटोलंकुलकं निदिग्धिका
कंटकारीइति अथसन्निपातज्वरस्यलक्षणमाह तंद्राग्लानादिनानाविद्धाबलनाशावक्त्राधरोष्ठाः पित्तसृक्श्लेष्मवांतिशिरसिहृदिचतुष्कंकंठशोषत्वमोहोक
र्णोर्ध्वस्थानपीडाधड्डत्रिकपतंशीतदाहानिनिद्राश्वेदानामव्यवस्थाप्रलपनमनुणोसाश्रुभुग्नेचनेत्रेजिव्हादाघेनक्षारवल्लघिममुखत्रिधितेविटविवंधः स्वल्पा
वाविट्प्रवृत्तिश्च एवंलक्षणंसन्निपातस्वरूपमितिसुषेणकृतवृत्तमाणिक्यमालायां इदमपिद्रुतविलंबितछंदः ६७ अथकर्णशोथेलेपमाह कुमुदेति कुमुदयासह

नियमनामरदारुनिशाफलत्रिकपयोदपटोलनिदिग्धिकं सकटुकंकथितंसकलज्वरंहंत्यथकणासहितंदशमू
लजं ६७ कुमुदयासहनागरकारवीयुतकुलत्थकृतंवरलेपनं मुहुरशीतमिदंश्रुतिमूलजंद्रुतविलंबितएषगदोव्रजेत्

नागरकारवीयुतकुलत्थकृतमिदं मुहुः पुनःपुनः वरलेपनंकथंभूतंअशीतंउष्णंतस्मात्लेपनात् श्रुतिमूलजः कर्णमूलजः कर्णमूलाज्जातः कर्णमूलजः
द्रुतविलंबितएषगदः रोगः व्रजेत् नाशमितिशेषः लेपनमित्यत्रपंचम्यर्थेद्वितीयातेनलेपनादिषोर्थोबोध्यः कुमुदाकट्फलः कायफलइतिलोके कट्फलः
सर्वंधवः शैलेयादयइति नागरंशुंठी कारवीदृथ्वीकाकलोंजीइतिविख्याता शतपुष्पेवरदृथ्वीका त्वगणमधुसुगंधिकासिद्धेति कुलत्थः कुलथीइतिलोकेप्र
सिद्धा कुलत्थश्चश्वेतवनकुलत्थोबोध्यः सचरक्तसवर्णिकस्तथाह्यात्रेयसंहितायामुक्तं उष्णः कुलत्थोम्लतः कषायाः कटुर्विपाकेकफमारुतघ्नः शुक्राश्मरीगुल्म
निषूदनश्चसंग्राहकः पीनसकासहारीआनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तकृच्चकफस्यहंतानयनामयघ्नोविशेषतोवन्यकुलत्थउक्तामितिकला

१:२: कुलत्थकाथस्यांबलिकाख्यांविनीतानुग्रहश्चेत्यादलाचेति अथकर्णिकोपद्रवलक्षणमाह सन्निपातज्वरस्यांतेकर्णमूलेसुदारुणः शोथःसंजायतेतेनकश्चिदेवंप्रमुच्यतेति ६८
२१ अथशीतज्वरेकाथ मसादश्लोकेन क्षुद्रेति क्षुद्रानिंबधनापटोलकटुकाभूनिंबवासामृतामुस्तापर्पटपद्मपुष्करजटाभार्गीचविश्वौषधंएता:औषधयःकथंभूता:चंदनसंयुताजले
निःक्वाथ्यकषायंकृत्वाहतंकषायंयदिपीतं चेत्तर्हिकः शीतज्वरःज्वरःयःउद्धतोप्रशांतःसन् ज्वलयतिसंतापयतिनकदापिसंतापयतीत्यर्थः अत्रदीपितोत्साणिजंतप्रक्रियायां
हेतुमतिचेतणिचप्रत्ययः ततःतिबादिकार्यकृते ज्वलयति कथंभूतोज्वरः ज्वालासमःज्वालाग्निज्वाला पुनःदाहवान्दाहोस्यास्तीतिदाहवान् चपुनःएकद्वित्रिचतु
र्थकाख्यविषमंसर्वंज्वरंएतत्क्वाथं ध्रुवमितिनिश्चयेननिहंतिनाशंकरोतीत्यर्थः क्षुद्राकंटकारीभटकटैयाइतिलोके निंबोपिचुमंदःनींवइतिलोके धनाधान्यंधनिया
इतिलोके तद्यथा धान्याजीरकपुष्पाजमोदाजितकुलिका यवानीधान्यपृथ्वीकादीप्यकादीनिभूरिशःभवंतियत्नत्पोदाहसंज्ञैषांलक्षणाधिकेति धान्यकान्नजाकाप्रा

क्षुद्रानिंबधनापटोलकटुकाभूनिंबवासामृतामुस्तापर्पटपद्मपुष्करजटाभार्गीचविश्वौषधं एताश्चंदनसंयुतायदिजलेनिः
क्वाथ्यपीतंहंतिकः शीतज्वरउद्धतोज्वलयतिज्वालासमोदाहवान् ६९ एकद्वित्रिचतुर्थकाख्यविषमंसर्वंनिहंतिध्रुवं

स्यदिति पटोलंकुलकं कटुकातिक्ता भूनिंबोऽश्वनिनिंबःवासाघाटरूषकः नूसाइतिलोके विख्याता वासाविटपकत्तिकाकुटजाभद्रलाफलाप्रसिद्धेति अमृतागुडू
चीमुस्तानागरमोथा पर्पटरेणुः पित्तपापडाइतिविख्यातः पद्मपद्मकः पद्माकइतिलोके पुष्करजटापुष्करमूलं भार्गीभाखब्रह्मीभारंगीइतिलोके भार्गीमहीनुहः
शैलेयंत्वाशिष्टदनामितात्यत्लधात्रीसमेति विश्वौषधंसुंठीचंदनमिति चंदनशब्देनरक्तचंदनंग्राह्यं तद्यथा कषायलेपयोप्रायोयुज्यतेरक्तचंदनं रक्तचंदनरोहितक
चंदेति एकद्वित्रिचतुर्थकेति एकशब्देनअन्येद्युष्कःज्वरस्यग्रहणंकिंतुअन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रमेककालंप्रवर्ततेति वचनात् द्विशब्देनसततकोऽयंकस्मात्अहो
रात्रस्यसततकोद्वौकालावनुवर्ततेयस्मात्त्रिशब्देन तृतीयकंयोज्वरः तृतीयेदिवसेअनुवर्तते सतृतीयकः तिजारीइतिलोके यः चतुर्थेदिवसेअनुवर्ततेसच

चतुर्थकेति चौथियाइतिलोके अथ विषमज्वरे क्वाथमाह सकटुकेति सकटुकं सयवासकं सारिवं सगिरिसानुभवं एतद्गणं सुतं कषायं सततादिके द्रुतविलंबितके विषमज्वरे देयमितिशेषः आदिभवैः मुनिभिरितीरितमितिशेषः सकटुकमिति कटुकेन सहितं सकटुकं यवासकं सारिवा च यवासकं सारिवे यवासकसारिवाभ्यां सहितं सयवासकसारिवं गिरिः सानुः गिरिसानुः गिरिसानुनि भवं गिरिसानुभवं गिरिसानुभवेन सहितं सगिरिसानुभवं कटुकं कटुकी औषधं शुंठी मरिच पिप्पली यवासकं धन्वनः यवासा इति लोके धन्वनः पाठपोटत्वदला कोलफलो सुमइति सारिवा गोपवल्ली सरिवन इति लोके तस्य लक्षणं पूर्वोक्तं ज्ञेयं गिरिसानुभवं त्रायंती त्रायमाणा इति लोके त्रायमाणा दुस्थिरा मार्कवसंदलेति सततादिकमिति सततं संततं चैव अन्येद्युष्कस्तृतीयकं चतुर्थकश्च पंचैते कीर्त्यंते विषमज्वराः तद्यथा सप्ताहं वा दश वा द्वादश वाहं सप्त वा पि वासंततज्वरो विसर्गो स्यात् संततः स निगद्यते अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते अन्येद्युष्क स्त्वहोरात्रमेककालं प्रवर्तते तृतीयकस्तृतीय

सकटुकं सयवासक सारिवं सगिरिसानुभवं सुतमुत्तमं मुनिभिरादिभवैः सततादिके द्रुतविलंबितके विषमज्वरे ७० अमृतया

सहितं दलमहौषधामलकं कंटकिनीभिरिदं जलं क्वथितमाशु हरेद्विषमज्वरं समधु मागधिकारजसायुतं ७१

यद्दिन चातुर्थकं चातुर्थक इति अस्य अस्य द्रुतं च विलंबितं च अनयोः समाहारः द्रुतविलंबितं तस्मिन्द्रुतविलंबितके ज्वरे द्रुतं शीघ्रभवं नवं विलंबितं बहुकालिकमित्यर्थः द्रुतविलंबितछंदो प्यस्ति ७० अथ विषमज्वरे क्वाथमाह अमृतेति अमृतया अमृतादलमहौषधामलकं कंटकिनीभिः क्वथितमिदं जलं कषायं आशु शीघ्रं विषमज्वरं हरेत् कथंभूतं जलं समधु मधुना सहितं पुनः कथंभूतं मागधिकारजसा मागधिकायाः रजः मागधिकारजः तेन मागधिकारजसायुतं संयुक्तमित्यर्थः अमृता गडूची अमृतवल्ली मृता महौषधं शुंठी आमलकं धात्री आवलाइतिलोके भिन्नाचडमाउ लोवाढानुला काष्ठणुपत्रिकैः दलेद्रुमः फलं धात्रीफलमस्येत् कंटकिनीभिः धीमटकंटयाइति लोके मधुक्षौद्रं माक्षिकं चेति क्षौद्रं धामं मधुजातया माक्षिकं तैलं संकाशं स्यात्तव पीतं पीतिकं क्षौद्रं तु कपिलं विद्याद्भ्रामरं शुभ्रपिव

अथतृतीयकज्वरेकाथमाह त्रिदिवसेति अंशुमतीघनचंदनैः सहकटूत्कटवीरणधान्यकैः क्वथितंउत्तमंकषायमितिशेषः पिबेदुत्वरीत्यध्याहारः कथंभूतंकषायं
त्रिदिवसज्वरतापहरं आगमनदिनादिकाहंमुक्त्वापरदिनेआयातिसात्रिदिवसज्वरः पुनःकथंभूतंमधुसितामधुरीकृतमित्यन्वयः अंशुमतीशालिपर्णीयाकृष्ण
पुष्पासंसाहिति घनोमुस्ता चंदनंरक्तचंदनं कटूत्कटशुंठी वीरणंवीरतरुः गोंडरइतिभाषायां अन्येतुवीरतरुः वेल्लांतरइतिनाम्ना जांगलदेशेनर्मदातटेचभवत्त्व
पतीसमीपेच तल्लक्षणमुच्यते स्याद्वीरणंजगतिवीरतरुप्रसिद्धः श्वेतःसितारुणविलोहितनीलपुष्पः स्याअतिनुल्यकुसुमःशमिसूक्ष्मपत्रः स्याकंटको
विजलदेशजएषवृक्षः तदभावेउशीरंग्राह्यं कस्मादुशीरंवीरणोजेटत्पस्मात् धान्यकंकुस्तुंबुरु धनियाइतिलोके त्रिदिवसस्यज्वरः त्रिदिवसज्वरः त्रिदिवसज्व

त्रिदिवसज्वरतापहरं पिबेत्क्वथितमंशुमतीघनचंदनैः सहकटूत्कटवीरणधान्यकैर्मधुसितामधुरीकृतमुत्तमम् ७२ दरद
पारदगंधघुणप्रियाफलमुदुंबरपर्णिकयात्रिभिर्विमर्दितं सहराडयमार्द्रकस्वरसयुक्ज्वरहा द्विशिषंडिकं ७३

तस्यतापः त्रिदिवसज्व
रतापः त्रिदिवसज्वरतापस्यहरः त्रिदिवसज्वरतापहरः तंमधुचसिताचमधुसितेमधुसिताभ्यांमधुरीकृतंमधुसितामधुरीकृतमिति ७२ अथशीतज्वरेशी
तभंजीरसमाह दरदेति दरदपारदगंधघुणप्रियाफलंउदुंबरपर्णिकयात्रिभिःविमर्दितः सनज्वरहा अयंरसराट् आर्द्रकःस्वरसयुक् द्विशिषंडिकःउक्तिंन
वंज्वरंशीतकहिमज्वरंचकदिति यथास्यात्तथाप्रहरमात्रप्रहरमात्रेणहंतीत्यन्वयः दरदपारदगंधघुणप्रियाफलमित्यत्रसमाहारद्वंद्वः अतएवनपुंसक
मिति उदुंबरपर्णिएववउदंवरप र्णीकातयाउदंवरपर्णिकयानदुत्पन्नरसेनेत्यर्थः द्विशिषडिकमिति द्वौशिषंडितौ द्विगुंजेप्रमाणमस्य असौद्विशिषंडिकोद
यमित्याशयः दरदंहिंगुलं सिंदुरपइतिभाषायां रसगंधकसंयोगादरदंकृत्रिमानुणमिति हिंगुलंशुकतुंडाख्योहंसपादस्तथापरः प्रथमोल्पगुणस्त

त्वचमर्दात् स्त्रिनिगद्यते श्वतरोलप्रवालामोहंसपादःसर्पंरिति : इतिवाग्भटाचार्यः पारदं सूतं पादश्चपलः श्वेतक्तस्यद्विगुणरूपावत् स्वर्णलिपिविधियेश्वेनतत्वविधानवे
भजेदिति गंधं षिवारजं श्वेतद्वीपपुरादेव्याः क्रीडंत्याजसा लुतंदुकूलोनवस्त्रेणस्नाताया : क्षीरनीरधौ प्रत्यंयद्रजस्तस्माद्गंधकः समजायत चतुर्द्धागंधको १
प्रोक्तोरक्तः पीतः शितिसितः रक्तः हेमक्रियासुरक्तः पीतश्चैवरसायने व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णश्रेष्ठः सुदुर्लभः इतिभावमिश्रः घुणप्रियाफलं स्तुहीफलंदग्ध
नाम्नीति लोके अरिष्टसौदलैर्दंती एरंडानुसंफलास्थिरागुल्मानुपदिश्यघ्निलच्छपयःश्रुतिरिति उर्दवंपर्णीलघुदंतीतद्भस्मंग्राह्यं आर्द्रकं प्रसिद्धं शिखंडीगुंजा
तद्यथा गुंजानाम्नाकृष्णचूडारक्तिकाकाकणंतिकायुच्चटाकृष्णलाचशिखंडीभिल्लभूषणाद्वितीयाश्वेतगुंजाचक्रांगोज्यप्रमितिरिद्धिकेतिनिघंटसारे एवंभूतकानुपरिपि २

स्फटिकाहिंगिनवज्वरमुज्झितंप्रहरमात्रमनेकहिमज्वरं दधिभक्तमिहेश्वतिभोजनंह्यनुपिबेद्धिमवारितथेक्षवं ७४ शीतभं

जीरसोनामसर्वज्वरकुलांतकः ७५ क्वथितविश्वपयोमुगुशीरकंपिबतुदाहहिमज्वरपीडितः दिहतुदाहनिवृत्तिकरांतनुंवद

थ्यंचाह सदधीत्यर्द्धेन एवंभूतात्दुपरिरसोपरि रिकापिचुमंदजफेणान: ७६ सदधिभोजनंकुर्यात् होतिनिश्चयेन हिमवारिशीतंजलं तथेक्षवं

इक्षुरसंचक्रनुपिवेत्पश्चात्पिबेदित्यर्थः ज्वरीतिशेषः ६ देमपिद्रवविलंविताछन्दः ७४ शीतभंजीरसोनामेतिस्पष्टम् ७५

अथदाहहिमज्वरे क्वाथलेपश्चाह क्वथितेति क्वथितविश्वपयोमुगुशीरकंदाहहिमज्वरपीडितः पुमान्पिबतुश्रुतमितिशेषः चपुनः वदरिकापिचुमंदजफेणान:
तनुंशरीरंदिहतुलेपयतु दपूगणीपाठोवहुलंतेन दिहउपचयेधातोः तुदादित्वात्पाठान्तविरोधः वहुलमेतन्निदर्शनमिति सूत्रात्दयमर्थोलभ्यते इति कथंभूतां
तनुंदाहनिवृत्तिकरांलिप्ताहतीस्यात्तनुःदाहनिवृत्तिकराभवति अतएवदाहनिवृत्तिकरामितितनोर्विशेषणंदत्तमिति विश्वंशुंठीपयोमुकपयोमुंवतीतियद्वा

र: च: मुकमेघः मेघोमुस्तानागरमोथाइतिलोके उशीरंनलदं वालकइतिलोके उशीरंवीरणीजटेति वदरिकाकोलीवेरइतिलोके कोलीकंटकिनी सिद्धावदरीतत्फलंचत

२३ तद्द्वयंप्रसिद्धं चतयोर्लघुशुष्कंचसप्तगुणंकर्कधूर्महतीतन्नेति पिचुमंदोनिंबः निंबइतिप्रसिद्धः वदरिकावापिचुमंदयोः पत्रंजलेतत्क्षणमथनेनोत्थितफेनेनतद्दिह

लिप्यर्थः तथाचशुश्रुते वदरीपल्लवोत्थेनफेनेनारिष्टजेनवेति लिप्तः दाहतृष्णामूर्छासर्वथैवप्रशाम्यतीति इदमपिद्रुतविलंबितछंदः अथशीतज्वरेद्वितीयगुटी

तमंजीरसमाह विमलतालकेति द्विचतुरेकगुणोविमलतालकशुक्तिःसुधाशिशिरोगृहकुमारिकयामर्दितंयथास्यात्तथागजपुटेनपुटितंततः कृतभस्मनामौष

धीनांत्रिशिखंडिकंत्रिगुंजापरिमितमात्राविमलशर्करयासहयदादीयते तदासकलशीतसमूहंअपोहतिदूरीकरोतिइदं भिषग्निकायशास्करभेषजंबहुलदाह

तृषार्तिहरं पुनः हिमज्वरशीतज्वरहर अतःपरंकिंचिद्भेषजंनहिवर्ततइत्यर्थः अस्मिन्भेषजेसदधिभक्तंभोजनंइष्टमितिग्रंथकर्तीतिशेषः विमलतालकेशुद्ध

विमलतालकशुक्तिशुधाशिषीद्विचतुरेकगुणीकृतभस्मनां गृहकुमारिकयामर्दितंपुटितगजपुटेनतताल्पिशिखंडिकं ७७

विमलशर्करयासहदीयतेसकलशीतसमूहमपोहति बहुलदाहतृषार्तिहरंहिमज्वरहरंनहिकिंचिदतापरं ७८

हरितालं हरितालंद्विधाप्रोक्तंपत्राख्यंपिंडसंज्ञकं सदधिभक्तमिहइष्टमिहभोजनंभिषग्निकायशास्करभेषजं ७९ तयोराद्यंगुणैश्रेष्ठंततोहीन

गुणंपरंस्वर्णवर्णंगुरुस्निग्धंसपत्रंचाभ्रपत्रवत् पत्राख्यंतालकंविद्यात्गुणाढ्यंतद्रसायननिष्पत्रंपिंडसदृशंस्वल्पसत्वंतथागुरुस्त्रीपुष्पहारकंस्वल्पगुणंतत्पिंडता

लकमिति शुक्तिसुधा शुक्तिचूर्णशिशिरीकाचूना शिशीतुत्थंतूतियाइतिलोके तान्विद्धिनुत्यमिति शर्कराउपलामिश्री तिप्रसिद्धां भक्तंओदनंभातइतिप्रसि

द्धं ७७ इदमपिद्रुतविलंबितछंदः ७८ ७९ अथदाहशीतज्वरोत्पत्तिस्वरसेचाह सबपलमिति यः पुमान् अमृतायाक्वथितंकषायंपिबेत् कथंभूतंकाषायंसचप

लंचपलासहितमित्यन्वयः अथवातथानेनप्रकारेणमासाधिकंस्वरसंपिबेत् कथंभूतंस्वरसंसमधुमधुनासहितंहीतिनिश्चयेनसपुमानसदिवसकामसचिरज्वरान्तु

चिरादाय तिलांजलिं ददातीत्यन्वयः अमृताया: क्वथितं अमृताक्वथितमिति कामिन सहितः चिरज्वरः सकामचिरज्वरः सकामचिरज्वरं च अनुचिरात् अनयोः समाहारः सकामचिरज्वरानुचिरादं तस्मै चपला पिप्पली अमृता गुडूची मधु क्षौद्रं मागधिका पिप्पली लक्ष्म्यमिति आह गात्रलक्षणो कृष्णाद्व्यात् कुसुमात् समुद्भवेन यक्ष्म निष्ठीडितो यत्र भ्रमः स्वासउच्यत इति ८० इदमपि द्रुतविलंबितछंदः ८० अथ पित्तज्वरे द्राक्षादीनि घृतान्याह मधुफला त्रिफला निवला मृता स्वरसकल्कयुतं पृथक् यथा स्यात्तथा उत्तमं घृतं इमां स्त्रियं सम्यक् केवलं उत्तमं घृतं ज्वरं सत्वरं शीघ्रं यथा स्यात्तथा हरति कथंभूतं ज्वरं चिरंतनं चिरभवमित्यर्थः मधुफला च त्रिफला च अतिबला च अमृता च ताः मधुफला त्रिफला निवला मृता: तासां स्वरसं च कल्कं च ते स्वरसकल्के ताभ्यां युतमिति मधुफला द्राक्षा मुनक्का इति लोके द्राक्षा सिद्धा प्रतानिनीति त्रिफला वि

सचलं ह्यमृताक्वथितं पिबेत्समधुमागधिकं स्वरसं तथा सनुददाति सकामचिरज्वरानुचिरादाय सैव तिलांजलिं ८० मधु

फला त्रिफला निवला मृता स्वरसकल्कयुतं घृतमुत्तमं प्रथगिमा स्त्रियमस्य तथा ज्वरं हरति सत्वरमेव चिरंतनं ८१

भीतिका मलहरीतकी अतिबला कंघी इति लोके तल्लक्षणं पूर्वोक्तं ज्ञेयं अमृता गुडूची इमां स्त्रियं हे मिं द्राननः नृप इति लोके इदमपि द्रुतविलंबितछंदः ८१ ०१

अथ जीर्णज्वरे चूर्णमाह दहनेति इदं दहन सैंधव पूतनिका कणामलक चूर्णं हारद्रुगुडवत् संचयं हरति यथा प्रज्ञ एव प्राज्ञा तथा हर एव हारः स्वार्थे अण् हारो महादेवः हारस्य इक हारद्रुक् हारद्रुः उड्डवतीति हारद्रुगुडवः ज्वरः हारद्रुगुडवस्य संचय तं वाग्भटेप्युक्तं ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोंतकः क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्धनयनोद्भव इति चपुनः द्रुतविलंबितकं कफं हरेत् द्रुतं च विलंबितं च अनयोः समाहारः द्रुतविलंबितं द्रुतं शीघ्रभवं नत्वं विलंबितं बहुकालिकमित्यर्थः कुपि तमित्यनुषंगः कथंभूतं चूर्णं त्रिविदाय कं दहन श्चित्रकः चीता इति लोके सैंधवं सैंधवलवणं शुद्धस्फटिकसंकाशमिति पूतनिका हरीतकी कणा पिप्पली आम लकं धात्री आंवला इति लोके इदमपि द्रुतविलंबितछंदः तल्लक्षणं यथा नगणेभगणौ रगणस्ततो यदि भवेद्यच पादमहीपते द्रुतविलंबितमेतदुदीरितं

विद्वेहिमितो विद्विजहितमिति ८७ इति जीर्णज्वरे द्रोणवि
लंबितक्षेत्रोपदर्शितकाव्यलक्षणं तदर्शनानि ८८

चं:ष्ट: अथ मध्यपादचतुष्टयैः श्लोकैः सुदर्शनचूर्णमाह निशेति निशाद्यं भार्ग्यंतमिति सर्वमौषधं समं तुल्यं ग्राह्यं महीनिंवं सर्वतः अर्द्धं क्षिपेत इदं विष्णुचक्राह्वयं सुदर्शननामाख्यं चूर्णं रो
२४ गादित्याधिपान् रोगाः एव दैत्याः रोगदैत्याः रोगदैत्यानामधिपः रोगदैत्याधिपाः तान् रोगदैत्याधिपान् सर्वज्वरान् हंति कथंभूतान् ज्वरान् पृथक् द्वित्रिजागंतुकान् पृथगिति एके
न एकेन दोषेण जातान् उत्पन्नान् द्वित्रिजानिति द्वाभ्यां दोषाभ्यां जातान् त्रिभिर्दोषैः जातान् आगंतुकान् अभिघातनिमित्तजान् पुनः धातुसंस्थान् रसासृग्रुधिरमांसमेदोस्थिमज्जा
शुक्रस्थान् ज्वरान् तल्लक्षणमाह दैन्यं दाहो गुरुत्वाद्युविवमथुतमः स्याज्ज्वरस्त्रिदसस्थो दाहो मूर्छा प्रलापो रुधिरे वमिरपि भ्रांतयो रक्तगे स्युः मांसस्थे ग्लानितृष्णा भ्रमवमथु
तथा पिंडिको द्वेष्टनं च स्वेदो दौर्गंध्यमूर्छा प्रलपन लपन ग्लानिर्मेदोगतिर्वा अस्थिस्थे अस्थिप्रभेदः भ्रमिवमिनिनदः श्वासवेगांश्च धत्ते मज्जास्थे मोह हिक्का क्षवथु शिशिरता ८

दहनसैंधवपूतिनिकाकणामलकाचूर्णमिदं रुचिदायकं हरतिहार्द्दगुल्मसंचयं द्रुतविलंबितकं च कफं हरेत् ८२ इति जीर्णज्वरे

द्रुतविलंबितवृत्तोपदर्शितछायाप्रशस्तरोगघ्नचूर्णानि निशाकंटकारीयुगं जातिपत्रं वचा वालकं पर्पटश्च व्यचित्रौ शटी व्योषतिक्तां

बुद त्रायमाणा बला शिग्रुबीजं विशाधन्वयासः ८३ गुडूची स्थिरा शालिपर्णी विडंगं तथा पद्मकोशीरयष्टी सुनिंबं

मर्मघातो मदश्च शुक्रस्थे

शोथमूर्छा सुम्न नयनरुजं वन्हिनाशोल्पशक्तिः नस्य ग्लानिर्भवति पक्वलिंगसक्तच्छमांगीप्रारंभे चेति किंचिद्विषमगदयोर्दूषणां लिंगमुक्तमिति सुषेणशतच्छन्दमालिकामालायां
पुनः मनस्थान् मानसान् क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभप्रभृतिजान् तथैवेदं शीततोयं प्रयुक्तं चूर्णं समस्तं शीतपूर्वं एकाहिकज्वरं हंति तथा
वैषमं च विषमस्वभावः वैषमं विषमज्वरं श्वासकासौ च हरेत् पुनः इदं चूर्णं जानुपृष्ठ ऊरुवंक्षणपार्श्वकट्युदरकक्षापि शूलं हरेत् त्रिकपृष्ठिना त्रय एव वंशास्थ्याधोभागं वाऽध्यंक ८

थंभूलंस्थूलंसर्वरोगांतीव्रमित्यर्थः च पुनः लघवोहृत्कंठास्यमंचकामलापांडुहृद्रोगं तु एतच्चूर्णं अवश्यं हन्यात् अतः अस्मात् चूर्णात् लर्दजो वा ज्वरः त्रिदोषोद्भवोपि ज्वरः क्षयं यास्यति न
शिष्यति यथा ताक्ष्यतः गरुडस्य सकाशात् उरकाः भुजंगाः सर्पाः प्रयांति नश्यंतीत्यर्थः निशेति निशाद्वयं हरिद्राद्वयं एकाहरिद्रा द्वितीया दारुहरिद्रा हरिद्रा हलदी इति लोके निशाह्वकद्दलः
कंदः आच्यांक्षेत्रेषु सिद्धकादि दारुहरिद्रा दारुहलदी इति प्रसिद्धा दार्वी कुंजवाप्यतेहंकोठशद्वेपि ग्रीष्मीलीवेति कंटकारीयुगं बृहतीयुगं एकाबृहत्कलाद्वितीया क्षुद्रफले
ति आतिपत्रं जातिकोशिकाजावित्रीइतिलोके चंपकजातिपत्रिकेति वचा उग्रगंधा वचेति प्रसिद्धं अथवचानूपे म्बुगा कटुः तन्विस्तुपत्नाम्भवालुमध्यस्यापवित्रीएथ्युः पुष्पकलि
कयेति वालकं ह्रीवेरं हाऊवेर इति लोके पर्पटो रेणुः पित्तपापडा इति ख्यातः चव्यं चविका चाव्य दारु इति लोके चविका वल्लिका त्र्यब्दाकं गजपिप्पलिकी समा स्थिरा इति कटुका

यवानीसमीरा श्विकाचक्रपटोलांबुजंग्रंथिकं पुष्करस्याविमूलं ८४ लवंगं सुवंशी वताली सपत्रं मुरा त्रैफलं देवदारु च त्रौ य
वःशक्रसंज्ञः कलिंगाश्च पत्रं च काकोलिका चंदनं जीवकाख्यं ८५ सुरेष्णाश्च भार्गी समं सर्वमेतत्महीनिंबमर्द्धं क्षिपेत्सर्वतोपि इ
दंविश्वचक्राद्वयंरोगदैत्याधिपान्हंतिचूर्णंज्वरानाशुसर्वान् ८६

तस्याः फलंतु गजपिप्पलीति चित्रो भिः चीता इति लोके सदीवर्णुरः नारकच्छूर इति
प्रसिद्धः व्याघ्रं शुंठी मरिचं पिप्पली तिक्ता कटुरोहिणी कुटकी इति ख्याता अंबुदी मुस्ता त्रायमाणा त्रायंती अस्य लक्षणं पूर्वोक्तं ज्ञेयं वलावाट्यालकः बलियाइति
प्रसिद्धः वलामनुष्पदीघोग्रांगुल्पित्रासकंटकेति सिग्रुबीजं शोभांजनबीजं सहितनडामेलोके तद्यथा घनः षडद्दर्शीक्ष्मागंधो मोचको वहला षड्दइतिध मिषः
विषा अतिविषा अतीस इति भाषायां सिता सितानुशीः कंदे त्रिविषं रुणकं गिरावित्ति धन्वया यासः जवासा इति लोके गुडूची छिन्ना स्थिरा एषिपर्णी पिठवन इति भा
षाया शंखिनी कृकुशा मायन्या त्रांगुलिपत्रिणी तावलीति कामधुरा गुप्तेतसुश्राविनीएषिपर्णीति पृश्निपर्णी अंशुमती सरिवन इति लोके अस्य लक्षणं पूर्वोक्तं

दः चं त्रिवृत्विडंगं कृमिशत्रुः वायविडंग इति भाषायां विडंगा पाद्योर्यो ग्लिन्नपत्रो एणु ष्यकः मरिचोमफलो गुंछ मंजरिका इति पद्मकः पद्मः पद्माख इति लोके यष्टीमधुकं मुलेठी इति
 व्योता अथ स्यान्मधुकंगुल्मस्त्वल्पभिक्षुरपुंखवत् किंचिन्महादीर्घपत्री त्वकं स्मामिद स्यान्निति निंबो प्रसिद्धः यवानी ब्रह्मदर्भा अजवाइन इति लोके यवानीवल्लिकात्याएुः छद
वात्र एकोषका अणुबीजं गुणवद्भिषंफलत्व ध्यपादप इति विशिष्टिका सौराष्ट्री फिटकरी इति लोके सौराष्ट्री भूमिजः पांशुः क्षारः साकुंदकं च मष्टिति त्वक् चोचंतज इति भाषायां
प्रतानी पादपः स्वल्पाङ्गुलीच्छदनः सुमैंपीनकैश्च सुगंधि स्यात्तात्क्त्वकपत्रकेपरैः तस्य त्वक् चोचंतज इति लोके पत्रातिनमालः तेजपात इति लोके प्रसिद्धः केशरी नागकेशर
इः स्यात्स्तनुपयोगित्वात्रौतः पटोलं कुलकं परवल इति भाषायां अंबुजं पद्मं कमल इति लोके पद्मं शरदि दृश्यत इति ग्रंथिकं पिप्पलीमूलं पुष्करमूलं स्वनाम्ना प्रसिद्धं लवंगं देव

एषु कल्कस्त्रिजा गंतुकान्धातुसंस्थान् मनस्थानिंदेशीततोयप्रयुक्तं तथैकाहिकादिज्वरं शीतपूर्वं समस्तं तथा विषमं स्वासकासौ ८० हरेज्ज्वानुदएड्वत्वं पार्श्वकाठ्यो ल्कस्यापि शूलं चिरस्थं सवेगं तृषामोहतंद्राभ्रमं कामलापांडुहृद्रोगमितन्निहन्यादवश्यं ८८ प्रया स्य यतः कः ज्वरः सर्वजो वा यथा तार्क्ष्यतः को भुजंगः प्रयातः ८९ इति भुजंगप्रयातवृत्तोपदर्शितसुदर्शनचूर्णं इति ज्वराधिकारः

कुसुमं लौंग इति भाषायां वल्लीलवंगकानाम वल्लीवल्लितपुष्पिकागंधिचेति तुवंशी रोचना वंशलोचन इति लोके वंशपर्वस्थरोचना शुभ्रा सा तकाविद्ध सिंधु जरीटरता
किरात इति तालीसपत्रं तालीसं स्वनाम्नैव प्रसिद्धं अथ भूम्यामलकी वक्रुघृता तालीसः मुरामधुरसः मरोरफली इति भाषायां मूर्वा सपीलुधीनुच स्वाद्रुहिं स्मासुमाधुवेति ११
त्रैफलं त्रिफला शिवामलविभीतकी देवदारुः देवदारुः चक्रं कुटिलं तगर इति लोके चक्रं सकावतीउत्तरस्वारिदलकं सुगंधि सलिलं तितकं रणकं चक्रामित्यु
च्यते इति यवः इंद्रयवः कुटजो मालिनीप्रापपुष्पः क्षीरी शक्रबकः तिक्तश्चापकव् कुथ्यपत्री वर्षादिपुष्पितः बीजमिंद्रयवादीर्घा ति कः सर्वसंदर्श दिषु कलिं
गाख्यपत्रं कुटजपत्रं कुरैयेति प्रसिद्धः काकोली स्वनाम्ना उत्तरपथे प्रथिता अथ काकोलिका तु परि विपत्र पयोन्विता कंदिन्यका षा मधुरान्या वल्ली क्षीरिणी

स्थिरांकदिव्यामधुरापूर्वीगुल्मकोन्यायथादितिति भावमिश्रस्तु जायते क्षीरकाकोलीमहामेदोद्भवस्थले पत्रस्यात्क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते पीवरी सदृशोकंदः सक्षीरः प्रियगंधवान् स
प्रोक्तोक्षीरकाकोली काकोली लिंगमुच्यते यथास्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपितथाभवेत् एषाकिंचिद्भवेत्कृष्णाभेदायमुभयोरपि काकोल्योरभावेअश्वगंधामूलं दद्यादिति चंदनं श्वेतचंदनं स
तथावतंत्रांतरे चूर्णलिहासवालेहेप्रायशः श्वेतचंदनं कषायलेपयोः प्रायोयुज्यते रक्तचंदनमिति चंदनाष्टकमन्योन्यः पत्रको द्रुमपाद्पंचभेदुमाक्षपकाभपत्राणिषुद्वयं पुनः पत्रतोरक्तकांतरस्याद्
यत्रोहितकच्छदमिति अथश्वेतचंदनस्यश्रेष्ठत्वलक्षणमाह स्वादितिकंकविपीतंरुदितंतंतनोमितं ग्रंथकोटरसंयुक्तं चंदनंश्रेष्ठउच्यते इतिशार्ङ्गधरचिंतामणौ जीवकाद्यंजीवकं मुरमालांत्र्युषभं
श्रयमष्टुगण्यश्रप्रसिद्धः तद्यथा जीवकर्षभकौज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ रसोनकंदवत्कंदौ निस्सारौ सूक्ष्मपत्रकौ जीवकः कूर्चकाकारो ऋषभोवृषशृंगवत् जीवकर्षभयोरभावे विदारीकंद।
स्वभावाद्द्वयंदद्यादिति अथज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणज्वरस्योत्पत्तिमाह यथोक्तंजातके नीचस्थितस्सूर्यभानोर्दशाक्षिनाशात्शिरोगेगंबंधनप्रत्ययकृज्जःकुष्टस्यचदर्शनं जनयतीतिक्षेपः स्या
वल्पामप्युक्तं सुहृद्बंधुसमायोगोभूमिमित्तेकलिर्भवेत् देहपीडाज्वरोव्याधिः शशिमध्येगतेबुधे शनैरंतरगतेतमस्यैवं तत्तत्कृहेवै कृतनिराकर्तव्येजपादिकुर्यात् अथशांतिमाह
तत्रनीचंगतेचैतद्दशाधीपशांतयेश्रादित्यजपः आर्कीभिःसमिद्भिरष्टाधिकसहस्रंजुहुयात् विद्रुममणिकंचधार्यां नीचगतेचंद्रेतद्दशाधीपशांतये यानिधाममितिमंत्रेणजपः अष्टोत्तरसहस्र।
मिद्भिर्जुहुयात् शंखदानंचदद्यात् रूप्यमुक्ताफलंतधार्यं केतुदशांतर्गतबुधजनितदुरितक्षयायउद्बुध्यस्वेतिमंत्रस्यजपः अपामार्गसमिद्भिर्जुहुयात्हेमदानंदद्यात्हेमधार्यं शनैश्चरांत
र्गतराहुजनितदुरितोपशमाय कयानश्चित्रइतिजपः दूर्वासमिद्भिर्होमः अश्वंदद्यात् राजवर्त्मपिधानंच अथकर्मविपाकाभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रकारांतरयदाहुमार्गः येपुनः पूर्वजन्मनि
पिशुनांश्चैवसंख्याताइन्यजन्मनिसंततंज्वरंवंतिपु: तच्छांतनार्थंजातवेदसेइत्यष्टोत्तरायुतंकल्पं सहस्रकलशाभिषेकं महोत्सवंकुर्यात् ब्राह्मणभोजनंचकुर्यात् अन्यच्च येपुनः क्रूरक
र्माणः पापाःपिशुनाश्चेनराः तेभवंतुसदादुष्टाज्वररोगकराःसदा तांः शांतयेपुनस्तेषांजपंकुर्यात्प्रथमतोजपंजातवेदसमंत्रेणब्राह्मणान्भोजयेत्ततः सुरामांसोपहाराद्यैः कल्पतंत्र
प्रशस्यते सहस्रकलशस्नानंशतब्राह्मणभोजनमिति तत्रब्राह्मणभोजनं गुरुलघुभावेन दृष्टव्यं आमशश्च पेक्षयावा वित्तशाठ्यंनकुर्वीतेतिवचनात् तथाचोक्तंमाहेश्वरतंत्रे उ
ष्णज्वरेमहाश्रस्यप्रकुर्यादभिषेचनमिति शीतज्वरेतथाकुर्यादभिषेकंहरेर्बुधइतिवचनात् इदंभुजंगप्रयातछंदोपि तल्लक्षणंयथा यदाद्यंचतुर्थंतथाष्टमंचेन्नवैवांत्यकंद्वादशं
मेकादशाद्यंभवेच्छंदविद्भिर्विचार्यविंदेताउक्तंकवीन्द्रैर्भुजंगप्रयातमिति श्रुतिबोधे इतिभुजंगप्रयातवृत्तोपदर्शितसुदर्शनचूर्णं इतिज्वराधिकार समाप्तः श्री श्री

शा॰चं॰ अथातीसारे लघुगंगाधरचूर्णमाह श्रीफलेति श्रीफलवालादिमोचरसानां लोध्रमदाकुसुमेंद्रयवानां इदं चूर्णं अतिसारं निहंति अग्निप्रबोधनं करोति कथंभूतम् तंडुलजलमिव कस्मा
२६ त्गुडान्विततक्रादित्यन्वयः श्रीफलं बिल्वं बिलइति लोके त्रिपत्रः कंटकी बिल्वः प्रसिद्धः श्रीफल द्रुमइति वालादिमुस्ता नागरमोथा भाषायां मोचरसः शाल्मलिनिर्यासः ललना
काप्रसिद्धः श्रसारः शाल्मलिः कुटो द्विधा स्थूलाणुकंटकैः पंचषट्वट्पर्णोऽतिवाढस्थूलसमः फलं हंतूलं फल्गुचैनस्य रसो मोचरसाभिधमिति लोध्रोतिरीटः लोधइति लोके श्री
लेमहीनुद्धो लोध्रोवटदीर्घदलोशिनः क्षीरीः कषायो हिमंता छायः श्वेततरैः पुष्पैः सर्पावीवल्कमेतस्य रोपयोगीतरद्वन्विति मदाकुसुमं धातकीपुष्पं धायकेफूलइति भाषायां न्य
ग्रोधशालाक्षीरवादेवदारु धवादयः चिरायुषो महास्कंधाः प्रतिहत्सोत्तरोच्चाग्रइति इंद्रयवाः कुटजबीजइंद्रजव भाषायां गुडः फाणितक्षारः फाणितक्रियां गुडाख्यारीद्धतत्रमले

श्रीफलवालदिमोचरसानां लोध्रमदाकुसुमेंद्रयवानां चूर्णमिदं निहरणाद्अतिसारं सेतुरिवांबु गुडान्विततक्रात् ९० इति लघुगंगा
धरचूर्णं रक्तभवं विनिहंत्यहिफेनो युक्तसुखर्जूरो ह्यतिसारं इति खर्जूरादिवटी शुद्धनवे पिच्छिलहिंगु सुपत्रैः तक्रसुपिष्टसरोतिसारं ९१

क्षवेति धर्मिष्ठः तक्रं पादोदकं मथितं दधि निस्सारं स्यात् मट्ठाइति लोके अथातीसारस्य निदानमाह रुद्धः सविड्रसः श्लेष्मपित्तवातास्तिसार्यति अतीसारः स षोढा तैः पृथक्समस्तैश्चभया
मतः केनिहेत्यानुषंगात् पित्तात्पीतारुणहरितं कफात्सांद्रं श्वेतं हिमं वर्चः सर्वैः सर्वेनुक्त शोचतो विड् विद्धाम्लकायस्तु स्वपतोरिदं स्वजायजीर्णातिसित्रं मुहुर्मुहुः स्वहनुक
अतीसारी स्वजत्वस्थंपित्तमाहारसेवनात् अजस्रं विड्गतिकफात् प्रवाहे चेत्प्रवाहिका वमिकंठज्वरः कासश्वासस्तृष्णा अरुचिः श्राम्यनुक्त हिक्कानुविश्वेति लिंगं मरणायातिसारिणां
अथ शिविषमनिकानिदानात्तन श्लोकायाम् दोधकछन्दोयम् ९० अथातीसारे अर्द्धश्लोकेन खर्जूरादिवटीमाह रक्तभवमिति युक्तसुखर्जूरा अहिफेनः हीतिनिश्चयेन रक्ता
भवं अतिसारं विनिहंतीत्यन्वयः अहिफेनः खसफलस्य क्षीरं अफीमइति लोके खर्जूरः खजूरइति भाषायां खर्जूरी मेकनाकारापरद्वीपादिह्मालाजायंते अमेदेशेलाछ्हा

माह यातामंदरमंथनाज्जलनिधेपि एषहस्मा पुरान्नेलोकेविजय प्रदेति विजयाश्रीदेवराजप्रियाँलोकानां हितकाम्यया क्षितितले प्राप्ता वैरेः कामदा सर्वातंकविनाशहर्षजननी संसे
विता सत्वरमिति इदमपि तोटकछन्दः ५४ तदुपरिपथ्यं चाह दध्यन्नमिति स्पष्टं इति कनकसुंदरो नाम रसः अथ ग्रहणीगदे चूर्णमाह तुचकोषणेति तुचकोषणवह्निभवं इदं चू
र्णं यदि मथितेः सह सततं त्र्यहं इति नत्र असितं भुक्तं चेत् तर्हि पुनः षष्ठशरीरस्थः ग्रहणीगदः विरतिं विनाशं याति इति शेषः इतः ग्रहणीगदतोटकात् ग्रहणीगदं तोटतीति ग्रहणीगदतोट
कः तस्मात् ग्रहणीगदतोटकतः चूर्णात् झटितिशीघ्रं रजितुं प्राप्तुं कः ग्रहणीगदः प्रबलः न कोपि इत्यर्थः अतः चूर्णसेवित पुरुषस्य तनौ ग्रहणीरोगः न प्राप्नुयादित्यर्थः तुचकं
सौवर्चलं रुचकं लवणं शुद्धसैंधवं स्फटिकाभं च विधाय त्रिफला निर्वापितां जंबीरं पुनिमातुलुंगं तु यथशं स्वद्रवं पुनि त्रिफला निर्वापि मूयेति ष्विवाचूर्णितेषु च तुटवन्हिपिप्पलीदू
स्य व

तुचकोषणवह्निभवं मथितेरसितं यदि चूर्णमिदं सततं रचितुं झटितिप्रबलो विरतिं क इतो ग्रहणीगदतोटकातः ५५ वसुटंककपि
त्थरजोमगधाकमलाफलदाडिमचक्राफलं अजमोदमदाकुसुमं च पृथक् धरणैस्त्रिभिरिव कटुप्रवरं ५६

र्णैः प्रतिर्कं त्रितुल्यं त्रिधा साधितं बुध्यात् द्विसौवर्चलं शुभमिति ऊषणमरिचं वन्हिश्चित्रकं चीता इति लोके प्रसिद्धः मथितं तक्रं मट्ठा इति लोके इदं तोटकं छन्दः प्रोक्तं तल्ल
क्षणं यथा सगणौ यकषष्ठमनंगा इति नवमं वि रतिप्रभवं गुरुचेत् घनपीनपयोधरभारनतेन नु तोटकवृत्तमिदं कथितमिति ५५ अथ ग्रहणीगदे त्रिभिः श्लोकैः कपित्थादि चूर्ण
माह वसुटंकेति वसुटंककपित्थरजोमहीत्वा अथ मगधा कमला फलदाडिमचक्रं फलं अजमोदमदाकुसुमं च एतत् सर्वमौषधं त्रिभिरेव धरणैः अमात्रां प्रत्येकं पृथक् गृही
त्वा कटुप्रवरं जारणं ज्वलनं त्रिसुगंधि जलं मरिचं चरधान्यकदीप्ययुतं तुचकं त्रुटिकेशर शुंठिजटा त्वक इदं सर्वमौषधमत्र प्रत्येकं पृथक् अर्द्धकोलसमं प्रमाणं गृहीत्वा एत
त्सर्वं त्वाग्रांनरुत चूर्णं तस्मिं चूर्णे इह सितां द्विगुणां कथंभूतां विमलां निर्मलां प्रयुज्य यदि इदं चूर्णं भक्षति तर्हि ग्रहणी क्षयगुल्म गलामयश्वासहृद्भवनी यमवधी वसुटंकादि

हः चं तु द्व त्रिंशन्माषपरिमितंमानंत्रिनिर्द्दिष्टेषु एतैः द्वादशमाषपरिमितप्रमाणेनेति अर्द्धकोलन्तुचतुर्माषकोज्ञेयः कपित्थंदंतशठंकैथा इतिलोकेप्रसिद्धः तरुः कपित्थोल्पदलः कषाया

२८ म्लिकः फलसितमात्रंकषायाम्लपक्वंस्वादुसुगंधिचसकपालद्वयंतच्चमहदल्पेफलेभिदेति मगधापिप्पली कमलाफलंश्रीफलंबेलइतिलोके दाडिमंकरकं अनारइति

भाषायां द्विदाडिमंतुमधुराम्लंतुल्याकारंप्रसिद्धकमिति चक्रफलं तिंतिडीकं तंतरीकाभाषायां तिंतिडीकंफलंतच्चिंचार्द्धंदाडिमीदलः दलंकषायमम्लंचफलंतद्गुणपोषकं

फलानिचाम्लशुष्काणितिंतिडीकमुदाहृतं उदीच्यांतस्मिद्धितांशुष्कंमंगल्यकाहतीति अजमोदाखनाम्निवप्रसिद्धः अजमोदाद्वयंप्रोक्तंद्वयंतनुदलांतुःक्षेत्रेचिचीर्णपत्रं

चतत्रतीक्ष्णोजमोदकाइति मदाकुशुमंधातकीपुष्पं कटुप्रवरंशुंठी जरणंजाजीजीराइतिलोके धन्वयाशिपमोजाजीत्वरणकोकंटकस्तु इति ज्वलनंचित्रकंचीताइतिलोके

जरणंज्वलनत्रिसुगंधिजलंमरिचंवरधान्यकदीप्यमुतं नुचकत्रुटिकेशरयोंडिजटात्वमिदंपृथगर्द्धककोलसमं १७ हृतग्र

हणीमथात्रमितांविमलांपरियुज्यकणांनमिहद्विगुणां यदिभक्षतिचूर्णमिदंग्रहणीक्षयगुल्मगलामयलासहरं १८ इति

त्रिसुगंधिः त्वगपत्रनागकेशरं त्रिसुत्वकपत्रकेशर तोटकवृत्तोपदर्शितग्रहणीचिकित्सा इतिशोभनः गंधोयस्मिन्नसौत्रिसुगंधिः वृक्षविशेषः

उक्तंच प्रतानीपादपः स्वल्पार्द्धगुलिः छदनः सुमिः पीतकि श्वसुगंधिस्यात्सात्वकपत्रकेशरैः तत्रत्वक्चोचंतत्र

इतिलोकेप्रसिद्धं पत्राणितमालः तेजपातइतिभाषायां अस्मिनकपित्थादिकेचूर्णे त्वचः केशरस्यचपृथग्ग्रहणात त्रिसुगंधिशब्देनपत्रस्यैवग्रहणंपत्रंतुतमालः ॥

तेजपातइतिलोके यद्यपिएकमप्यौषधंयोगेयस्मिन्यत्पुनरुच्यते मानतोद्विगुणंप्रोक्तंनंद्रव्यंतत्वदर्शिभिरितिवचनात् द्विगुणंमानंप्राप्तं तथापिअनेकविवंधेषुदर्शना

तअत्रैनहि गुणभागोनमंतव्यः अतः ह्रिपांव्याख्यानंकृतामितिजलंह्रीवेरं हाऊवरइतिलोकेप्रसिद्धं मरिचंमिरीचतंमिर्चइतिभाषायां धान्याकंकुस्तुंबुरुधनियांइति

रेतिकीर्त्यंतेतिध्य इत्यर्थश्चिंतामणौ खर्जूरीनालिकेरीचतालीवनपूगिका अथातीसारोच्चाटदलाम्लंसयाने तृणध्वजाइति अथातीसारेमाईश्लोकेनप्रयोगद्वयमाह शुद्धेनवेति शुद्ध
नवे पृष्ठिलहिंटसुपत्रैः सहतक्रसुपिष्टरसो हीतिनिश्चयेनअतिसारंहंतीत्यन्वयः छिलहिंटस्यसुपत्राणितैः शुद्धानिचतानिनवानिचतैः पत्रैः सहतक्रेणसुपिष्टोरसः तक्रसुपिष्टरसः
छिलहिंटः महाराष्ट्रीपातालगरुडीभाषायांतालमूलीचभोवायांछिलहिंटाधिभाषायां तल्लक्षणंयथा अथमंगलध्वेपीतकैः पुष्पैस्तताम्रहाराष्ट्रीतृणकाकटुकाम्बिति
तक्रंमथितंमट्ठाइतिलोके रसः सर्जरसः रालेतिविख्यातः रालस्तुशालनिर्यासइति वत्सकबिल्वविषाजलमुस्तिरिदं हतंकषायं अमुष्यः रोगिणः उग्रं आमसशूलसशो
थमतीसारंहंति क्षौद्रयुतः एकः जलदोपि अतीसारनाशेऽवधिः कोशीत्यन्वयः वत्सकः कुटजः कौर्याइतिलोके बिल्वः श्रीफलः बेलइतिभाषायां विषाअतिविषा अ
तीसइतिलोके सितासितानुगाः कंदेहिविधंतथापाकंगतावितिजलंह्रीवेरहाऊबेरइतिलोके मुस्ताबाळ्वाह्वः नागरमोथाइतिभाषायां जलदोपिमुस्ता अथातीसारस्यज्योति

वत्सकबिल्वविषाजलमुस्तैः हंत्यतिसारमिदंहृतमुग्रं सामसशूलसशोथमनुष्यक्षौद्रयुतोजलदोपिकएकः ९२ गतिबोधक
रूतोपदर्शितातीसारचिकित्सा

स्याच्छाभिप्रायेणहेतुमाह यदुक्तं सारावलीजातके बल्लभमतीसारयुतंबहुभक्ष्यनिष्ठुरंप्रियालापनंजनयतिरविणाहष्टः
सोमात्रेहबोधनःपुत्रुषं अन्यच्च शुक्लपतिनभिदृश्यज्वरातीसारपीडनंप्राप्नुभंगोर्थनाशमृत्यासन्नेतरातिनमैछिद्रस्थाविदुशुक्रौचेदतीसारीविनिर्दिशत् तत्रचेत्कुजःशुक्रः
कुक्रोमलपातनं तच्छांतिमाह अष्टमस्थयोः इंदुशुक्रयोः प्रीत्यर्थंतापूर्वोक्तजपहोमादिकंविधेयम् अनिष्टेहरविदृष्टस्युबुधस्यवाधोपशांतये तन्मांत्रोकारमाह उद्बुध्य
स्वेतिमंत्रजपः तिलैरपामार्गसमिद्भिर्जुहुयात् अरौसुवर्णंधार्य्यम् अनंतरंगतोराहावतीसारदर्शनंचकयानक्षिनंत्रमंत्रेणपंचयाजपः तिलदूर्वासमिद्भिश्चहोमः खड्गदा
नं राजवर्तिपरिधानंच अथातीसारस्यकर्मविपाकमाह अभ्युपशमोअतीसारीभवतीति वीरसिंहावलोके अत्रैयेतु आएमहातिसारकोइति इदं दोषवाछंदोप्यस्ति तल्लक्षणं
यथा आद्यचतुर्थमहीननितांतिसप्तमकंदशमंचतथांत्यं यत्रगुरुः प्रकटस्मरसारितकथितंनतुदोधकवृत्तमिति ९२ गतिबोधकरूतोपदर्शितातीसारचिकित्सा ९२

अथ ग्रहणीरोगप्रतीकारमाह ग्रहणीगदेति केवलं मथितं तक्रं ग्रहणीगदनाशकारं कथितं अथ अन्यत् नं हां विश्वयुतं कथितं तक्रमपि ग्रहणीगदनाशकरं कथितं । च पुनः अम्लतामतद्दाति विल्वाससहितं तक्रमपि ग्रहणीगदनाशकरमिति प्रथितं प्रसिद्धं कथितमिति विशेषः अमंथीति मथितं मथितं तक्रं मट्ठा इति लोके विश्वं शुंठी अम्लता गुडूची अम्लतादे मुस्ता अतिविषा घुणप्रिया अतीस इति लोके नागरं शुंठी विल्वः श्रीफलः वेल इति भाषायां गुडः प्रसिद्ध इति इदं तोटकछन्दः ४३ अथ ग्रहणीगदे सपादश्लोकेन कनकसुंदरनामरसमाह विषेति विषटंकणहिंगुलगंधकणामरिचंकनकस्य च वीजमिति इदं सकलमौषधं विजयाक्षलिलैः जलैः प्रहरं यावत् मर्दितं मर्दितं सत् एतैः चणकप्रमिता वटिका कार्या कथंभूता वटिका ग्रहणीज्वरमंदहुताशहरा ग्रहणी च ज्वरश्च मंदहुताशश्च ते ग्रहणीज्वरमंदहुताशाः तेषां हरा नाशकरा इत्यर्थः पुनः कथंभूता सा वटिका हीति निश्चयेन ॥

ग्रहणीगदनाशकरं मथितं कथितं त्वथ विश्वयुतं कथितं अम्लतामतदाति विषासहितं त्वथ नागरविल्वगुडं प्रथितं ४३ विष टंकणहिंगुलगंधकणामरिचं कनकस्य च वीजमिदं सकलं विजयासलिलैर्हदितं प्रहरं चणकप्रमिता वटिका ४४ ग्रहणीज्व रमंदहुताशहरा ह्यतिसारविनाशनशक्तिकराः दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं अथवा तक्रभक्तकं इति कनकसुंदरो नामरसः

अतीसारविनाशनशक्तिकरा अतिसारस्य विनाशनं अतिसारविनाशनं अतिसारविनाशनस्य शक्तिः अतिसारविनाशनशक्तिः अतिसारविनाशनशक्तिः करा अतिसारशक्तिक रा इत्यर्थः विषं वत्सनाभं वच्छनाभ इति लोके प्रसिद्धं सिंदुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः टंकणं धातुद्रावी क्षारः सुहागा इति लो के प्रसिद्धः क्षारः लाभाविकोमृत्स्थो मनुष्यं डीशाके ध्याय हिंगुलं दरदं सिंदुफ इति भाषायां गंधं शिवात्मजो गंधक इति लोके प्रसिद्धं कणा पिप्पली मरिचं प्रसिद्धं कनकं ध त्तूरं धतूरा इति लोके धत्तूरः सितमध्येलुसितपीतानुरोः सुमैः सिद्धा पाकस्फुटदक्ष्रैः फलैः कटुकं टकैर्मितिं विजया मोहनी भांग इति लोके अथ प्रसंगाद्विजयाया उत्पत्ति

भाषायां वेरिति श्रेष्ठं दीप्यं यवानी अजवाइन इति लोके रुचकं सौवर्चललवणं सौंचर इति भाषायां त्रुटिः एला लाइची भाषायां एला तु द्विधा सूक्ष्मैला बृहदेला च तद्द्वयोर्ल
क्षणमाह सूक्ष्मा त्रिदलिनी छोटे लायचु स्याद्बह्लिका त्रुटिरहमीति सूक्ष्मा सुमा त्रिकोणफलबीजकं सूक्ष्मं त्रुटिः सुगंधेति केशरं नागकेशरं औडिजटा पिप्पलीमूलं
त्वक् चोचं तज इति लोके सिता उपला मिश्री इति भाषायां अथ संग्रहणीरोगस्य लक्षणमाह गतेति सांप्रातमिनदुष्टा चेद्ग्रहणी मुहुः पक्वं मुंचत्यामं मे वा चानि सो ग्रह
णीगदः कुप्यति ग्रहणी नित्यं दिवाभूयो ह्रजा मस्तुकसान्या संग्रहणी नाम्ना या मंसंग्रहमुंचति श्रोधाग्निमांद्यचैवरुचिज्वरप्याकान्तुचिक्षयाः तडावल्यकृदाधमानो
ह्वात्स्युर्ग्रहणीगदः पृथक् सर्वे ऋतुं ह्यासौ न ह्वितं मतिसावत विडामं मूत्य शुभ ज्ञात्स्तद्वंतैग्ध शब्दनुक ज्ञात्मिवेशकृत निदानाक्त्ननशालाकायां अथ ज्योतिः
शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह यदुक्तं शारावल्यां प्रचुरमिश्रसौ क्षणो मृदुकायाग्निमंदालसश्चंद्रे षष्ठे चोदररोधकभावैः परिपीडितो भवति अन्यञ्च जातकपक्षी एणुं
दशायोगे चिन्हान्विता निलक्षयेद्विद्वान् उदरामयज्वरशिरोनयनोत्कंपः प्रजायते पुंसो अन्येदामयाः ग्रहण्यादयः तदुपशांतये चंद्रप्रीतये जपहोमादिकं कुर्य्या
त् इमं देवा इति मंत्रेण जपः शास्त्रोक्तमार्गे लिंगमंत्रेण वा व्याधिनाशायामेन तिलाज्यपलाशसमिद्भिर्होमः शंखदानं च सुजातमुक्ताफलं च धार्यं तेनोपशांतिर्भवति
अथ कर्मविपाकं चाह यः पुनर्दुष्टभार्यामनन्यरातिकाकारणमंतरेण त्यजति स जन्मांतरे ग्रहणीरोगवान् भवति शिवस्य कल्पम शोत्तरसहस्रं जपेत् मधुहिर
ण्यं च दद्यात् तथा च धर्मशास्त्रे साध्वीभार्यां च यो मर्त्यः परित्यजति कामतः ग्रहणीरोगसंयुक्तः सदा भवत्यसंशयः शिवस्य कल्पसूक्तेन जपेदष्टोत्तरं शतमिति
ति शिवगीतावचनं धेनुं सुलक्षणां दद्यात्सवत्सां भरणान्वितां पयस्विनीं गुणोपेतां ब्राह्मणाय विशेषत इति आत्रेयेन तु पद्व्यापहारीच जायते ग्रहणीगदाः
तत्प्रतीकारमाह चतुर्थे धनदानेन साध्या हि ग्रहणीगदा इति इदमपि तोटकछंदः तल्लक्षणं यथा इह यशोधिकशोभितभूमिपते सगणैरिह वेदगणैः सुम
तेषु भतोटकवृत्तमिदं विहितं तनुते ति मुदं हृदये निहितमिति इति तोटकवृत्तोपदिष्ट ग्रहणीचिकित्सा ५६ ५७ ५८ शिव

वै॰जी॰ अथार्शोरोगे चूर्णमाह अक्षेति कांजसहितं अक्षारलुज्वलनसैंधवविश्वकृष्णाचूर्णं मथितेन सह पीतं सत् गुदजः अर्शः स्नेहैनोः स्वकारणे ऽपि नैव प्ररोहति तिलैकैरपि गुद

२९

जाः कल्पकल्पं बहुकालपर्यंतं भस्मस्व संतीत्यन्वयः अक्षो बिभीतकः बेहेडा इति लोके अरलुः स्वनाम्ना ख्यातः निंबाद्भ्वदलो विष्वभल्लूकः पीतिपत्रकः प्रसिद्धो भंगुराणा

रारलुको दिग्भागात्ये नि ज्वलनश्चित्रकः चीता इति लोके सैंधवं पदूत्तमं विश्वं शुंठी कृष्णा कुडजः कुरिया इति लोके कांजो नक्तमालः कंजुआ इति लोके मथितं तैलं

तिलकः तैलफलं तिल इति भाषायामिति ननु गुदज इत्यस्यैकवचनत्वात् संतीति बहुवचनांत प्रयोगः कथमिति चेन्न संतीति अस्ति भुवि इति धातोः प्रसिद्धिनुन्वन

षसि धातोः लटः स्थाने ति बादेशे कृते उपदेशे जनुनासिक इ दितीकारस्येत संज्ञायां इदितो नुम् इति नुमागमे च कृते कोरिति सलोपे प्रश्नोमरीतिराकारलोपे च कृते संतीति सिद्धं

अक्षारलुज्वलनसैंधवविश्वकृष्णाचूर्णं कांजसहितं मथितेन पीतं नैव प्ररोहति पुनर्गुदजः स्नेहेनो भ्रमिय संति तिलैकैरपि कल्प

कल्पं ९९ पाठाङ्कुजं हरति नागरदूरमूलदीप्यैः पृथक्प्रमिलिता गुदजामयानां तद्गुडेन सहिता यदि वा पथ्यालेपो यत्रात्रि

एतेन केचित्तु अस भुवि धातोः अमात्प्रयोगमनुशिष्यात् शुद्ध   कटुतैलकजालिनीनां १००   मित्याहुस्तदपास्तम् वैद्यकशास्त्रस्य वैदमूलकत्वप्रदर्शनार्थं षसि

धातोः संतीति छान्दसः प्रयोगः स्यात् इति वस्तुतिलकाख्तम्   ९९ अथार्शोरोगे लेपमाह पाठेति नागरदूरमूलदीप्यैः सह प्रमिलिता पृथक्वा पाठा गुदजा

मयानां नु जं हरति वेति पक्षांतरे यदि गुडेन सहिता वयस्था चेत्तर्हि तद्रुजं हरति अथेत्यनंतरं रात्रिकटुतैलकजालिनीनां लेपोपि नुजं हरतीत्यन्वयः नागरं शुंठी दूरमू

लं धन्वनः जवासा इति लोके धन्वनः पादपोऽल्पदलः कोलफलो मुमइति पाठापापचेली पाटी इति भाषायां पाठा तु स्यात्पापचेली च्यस्थिरेवप्रतानिनी विश्व

क्रांतीपमापीलुफला मधुरापिच्छिलेति गुडा प्रसिद्धः वयस्था हरीतकी वासादलो द्विस्थः फलं तस्य हरीतकी ति रात्रिः हरिद्रा निभाद्रकदलः कंदः प्रा
नी

क्षेत्रेषु सिद्धकः इति कटुतैलकं सर्षपतैलं जालिनी कटुकोशातकी वंदाल इतुरई इति लोके सिताप्पीनतुंडाः पुष्पैर्देवदाली अयं मतं वल्लभिका श्यिराएताः कर्कोटाभद्र ले
पे आह्वाफलं दीर्घकंटं लघुपत्रं च ताः इति इदमपिवमं तिक्तकानामृच्छन्दः १०० देवदाल्याकषायेनेतिदृष्टम् अथ गुदजामये श्लोकद्वयेन लेपमाह पंचांगेति अ
नले अग्नौ अर्कस्येदम् आर्क तस्येदमित्यण् पंचांगं विधिवद्विदग्धं सत् आर्कं ततः क्षारे कविधिना क्षारं प्रकल्प्य विबुधैः अस्य क्षारस्य सममं तुल्यं उत्तमं सिंदूरं योज्यं कथंभूतं
सिंदूरं द्विपिशालिडियुक्तं द्वाभ्यां पिशलंडीभ्यां सहितं ताभ्यां युक्तमित्यर्थः गलइतिभाषाः सुलेपरेण गुदजानि निघर्ष्य इदं द्विपिशालिडियुक्तं सच्छारसिंदूरं लेप्यं लेपनीयम् तेषा
मिति तेषां गुदजानाम् उपरि उपरि भक्तदधिप्रलिप्ते दिनानां त्रितये गतेच निघर्षितेसति लेपं च छादयेत हीति यस्मात् एवं तेन गुदजानि गुदांकुराणि अचिरेण शीघ्रेण प

देवदाल्याः कषायेण धावनाज्जुद्दकीलजित् पंचांगमार्कमनले विधिवद्विदग्धं क्षारं प्रकल्प्य विबुधैः सममस्य योज्यं सिंदूर
मुत्तममिदं द्विपिशालिंडियुक्तं लेप्यं निघर्ष्य गुदजानि सुलेपरेण १०१ तेषामुपर्युपरि भक्तकदधिप्रलिप्ते च्छादयेत्त्रजवति त्रितये दिना
नां हो वंपतंति गुदजान्यचिरेण नूनं दृष्टं मया च बहुशः सदनान्यथा हि १०२ इति वसंततिलकवृत्तोपदर्शितगुदजचिकित्सा

तंति नाशं यान्ति प्रपतन्तीत्यर्थः नूनमिति निश्चयेन मया च बहुशः बहुधा दृष्टं तदिदं लेपो अन्यथा मिथ्या नास्तीत्यर्थः अर्कः मंदारः मदार इति लोके श्वेतो रक्तश्चेत्रेषु सिद्धकः
तूलफलः काष्ठगर्भश्च भेदः श्वेतार्कयोः स्मृतः सुगंधिपुष्पश्चान्योर्कः इति सिंदूरं नागसंभवं सिंदूर इति भाषायां रक्तरेणु नागगर्भं श्रीमच्चूर्णं महाभूषणं गंधर्वभूषणं रक्तं सिंदूर
नागसंभवमिति केयदेवः वर्हिः अपामार्गः लटजीरा इति लोके प्रसिद्धः अपामार्गस्तु शिखरी वशिरः क्षेदमंजरिः स्थितः दिग्रकादलकश्चेति तु तत्र मयूरग्रीवं तूतिया इति लो
के विख्याता ताम्रकिट्टं तुत्थमिति अथार्शरोगस्य निदानमाह त्वङ्मांसमेदः संदूष्य गुदे शीर्षकुरान्मलाः कुर्युः षोढा पृथक्कृद्वंद्वैः सर्वैर्हि सहजाख्ये जे दृष्ट्वा स्मिन् द्वि
विधं मंसवर्षपीडा अल्पविड्भताः पांडुता लक्षयाष्वल्पधमानो ज्ञातनुजीर्णसा प्राग्जन्महेतु चिन्हे तैर्देषान्यक्षु लक्षयेत् त्रिदोषचिन्हं सहजमसाध्या वितदलजं

टः चं:
३०

नाहमध्यांतवलिजान्येकाह्निनिवृत्तानि च तानि साध्यानि कष्टानि नरसाध्यानि वदेदित्यादिति निदानांजनशलाकार्या अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणार्शसां हेतुमाह यदुक्तं
शास्त्रावलीजातके कर्कटसंस्थिभानौ स्त्युन्नदृष्टे शुभानि शुनः दुर्नामकुष्टरोगोभिभूतो निर्दयो विगतिलज्जः कर्किटस्थिते सूर्यस्य शनिदृष्टस्य व्याधेोपशांतये जपहोमदाना
दिविधिमाह आदलेनेतिमंत्रेणजपः तिलार्कसमिद्भ्यते होमः गुडोदनैनिवेद्यं व्याधितात तस्मिन् यथोक्तं धेनुदानं दद्यात् विद्रुमधार्यं अथ कर्मविपाकमाह शुक्लाम्ना
दायथ्यांवेदमाध्यापयतिविद्विजः तथा दिवा च नेमंत्र जपं वा सोर्शसो भवेत् शुक्लं वेतानं कृष्णतिकृच्छ्रं चांद्रायणं कृत्वा पुरुषशूक्तं तद्यजं च विष्णुहृदं श्रीसूक्तं शांतये जप
पेत् व्याधिर्गुरुतल्पगमनं विचिंत्य प्रयतो नरः सघृतं हेमदद्यात् श्रोत्रियाय कुटुंबिने कुटुंबपोषणायालं वनं दद्यान्महाधनी प्रहृष्टमीनावचः श्रुत्वा पुराणात्पद्मनः शृणु अर्शः
खांगोवधान्मर्त्यः प्राह वीद्धावनी मुनिरिति सद्या गरनावल्यां आग्नेयेतु मुहालये जले वा पिशाच द्विष्टां करोति च गुदरोगाः भवंत्यस्य पापरूपाणि दारुणाइति इदमपि

द्वौक्षारौलवणानिपञ्चदहनं पाठां करञ्जं सटीं हिंगुस्त्रूषणशाकमुस्तकमिनुद्राचीदस्तुष्करं   वसंततिलकनामछंदः १०२ १०३

इतिवसंततिलकवृत्तोपदर्शितगुदजचिकित्सा   अथाजीर्णसार्द्धत्रयेणश्लोकेनाग्निमुखचूर्णमाह द्वौक्षारावितिि द्वौक्षारौलवणानिपंचदहनं पाठां करंजं सटीं
हिंगुत्र्यूषणशाकमुस्तकमिनुद्राचीदस्तुष्करमित्यत्राष्टानां समाहारद्वंद्वः जीरद्वंद्वं वचाजमोदहबुषां लतिन्यायवानी त्रुटिश्रेयस्यग्निमुखमित्यत्रापि समाहारद्वंद्वः
सुदाहृभगुजाश्चक्षाम्लसोचाभयाः एते शब्दाः कर्मभूताः संति अत एव बुधैर्द्वितीयां नाश्रेयाः तिलमुष्कशिग्रुपिचुकदकुक्षारास्तेषां मनां सत्क्षारान् पत्रं च दाडिमं यच्च
लवेतसं वृश्चपः किं हंच एतानि सर्वाण्यौषधानि पृथक्‌ यथा स्यात्तथा समं तुल्यं संगृह्य चूर्णयेत् तच्चूर्णि फलपूरकार्द्रकरसैः शुक्तैश्च निरंतरं पृथक् भावयेत् वनीयं इदं
वह्निमुखं चूर्णं दहनं अग्निं करोति कथं भूतं दहनं कालाग्नितेजःसमं प्रलयकालाग्नितेजसा तुल्यमित्यर्थः पुनः किं करोतीत्याशयेनाह वातेति वातामयं मंत्रद्विज
टक्लीहोदराजीर्णकां अष्ठीलं गुल्मं च विनिहंतिनाशं करोतीत्यर्थः पुनः किं करोति अनिशं निरंतरं नष्टानलं मंदीभूतानलं दीपयेत् प्रकाशयति आमिषयुतं मां

सघृतं गुरु भक्तं भोजनं कालादुपरि यदि स्यात् क्षणमात्रं षोडशमाषप्रमितमिदं चूर्णमश्नाति हि सद्यः शीघ्रं पुरुषस्य भुक्तं जीर्यति पाचयति पुनः कौतुकं भुक्तस्य पंक्ति रूपमा
श्चर्यं कुरुते भूयः वारंवारं तस्य पुरुषस्य बुभुक्षा भोक्तुमिच्छा भवेत् यदि सकलामयौघहरणमिदं चूर्णं विधानेन युक्तं चेत् हि भूयः किं कथनीयम् पुनः सर्वाजीर्णकरीशना
शनविधानमिदं चूर्णं शार्दूलविक्रीडितं स्यात् सर्वाजीर्णरूपो यः करीशः हस्तियूथपः तस्य नाशन विधौ इदं चूर्णं शार्दूलविक्रीडितं वर्तते शार्दूलस्य सिंहस्य क्रीडितं यथा

जीरद्वंद्ववचाजमोदहबुषारामठायवानीत्रुटिश्चव्याग्निमुखं शुद्धा हस्तिगुजाद्वृक्षाम्लमोचाभयाः १०३ सत्क्षारं तिलमुष्कशिग्रुपिकद्
कृष्णाजन्मानां पृथक्पन्नं दाडिमम्लवेतसमयः किंचं समं चूर्णयेत् तज्ज्ञो व्यं फलपूरकार्द्रकरसैः शुक्तैस्त्रिरात्रं पृथक् चूर्णं वह्निमु
खं करोति दहनं कालाग्नितेजःसमं १०४ वातात्मामयमंत्रवृद्धिजठरप्लीहोदराजीर्णकानष्ठीलं विनिहंति गुल्ममनिशं नष्टानलं दी
पयेत् सायं तं गुरुभक्तमामिषयुतं भुक्त्वा क्षणमात्रं त्विदं सद्यो जीर्यति कौतुकं च कुरुते भूयो बुभुक्षा भवेत् १०५ किं भूयः सकलाम
यौघहरणं युक्तं विधानेन चेत्सर्वाजीर्णकरीशनाशनविधौ शार्दूलविक्रीडितं इत्यग्निमुखचूर्णं

विक्रीडितं भवति ॥ हृदिस्थार्थः द्वौ क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारौ सज्जीयवाखारौ इति लोके प्रसिद्धं स्वर्जिका लोणिका तुल्या दाहिनी क्षारलोणा नायवा सशुक्का द्वेधा अश्रक्षारतो
मापिताः तथा क्षारौ तन्नामकौ विनिलवणानि पंच सैंधवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकानि सैंधवं सेंधानोन इति भाषायां शैलेः सैंधवः स्फटिकाभः सामुद्रं च विलवणं पाना
नीनऊ इति लोके पांगवाश्चांबुदहनेदग्धं क्षारलमाप्नुयात् सामुद्रं तु तदाख्यातं लोके पांगेति विश्रुतम् विडं क्षारलवणं खारीनोन इति लोके शुद्धसैंधवमामूत्रम जितं निवा

ध्यास्नालेन तन्निधा स्वर्जिका तु नितत्वा रसिमं वधूमिन ८

श॰चं
३१

द्वितं विडाभिधं स्यादिति सौवर्चलं तु रुचकं सौवर्चलो न इति लोके शुद्धसैंधवं च विधाय त्रिस्त्रिर्निर्वापयेत् एतत् जंबीरांबुनि लुंगांबुनि अथ शंखद्रवांबुनि त्रिस्त्रिर्निर्वापितं भूर्यन्ते स्थ
नामकं श्रीतिषु च त्रुटध्वग्निपिप्पलीचूर्णैः प्रत्येकं मानतुल्यं त्रिधा संज्ञ्यमाधितं बुध्यात् द्विसौवर्चलं शुभमिति रोमकं शाकंभरीशं भरामार पर्य्यायः सम्मालवणरोमवानि स्याद्रोमकं
तु हमाभवमिति हिमः दहनश्चित्रकः चीता इति पाठा अंबष्ठा पाढा इति व्यात कांजिः नक्तमालः कंजुआ इति देशभाषायां अथ कांजकाः सिद्धा श्रग्रंथो मूर्यलक्ष्मद्वा स
पत्रोल्पशंवकः चिरविल्वस्तदुपमस्तद्ग्रंथोल्पविधान्वित इति शटीकर्चूरः नरकचूर इति लोके हिंगुः स्रघधूपनं हींग इति लोके हिंगुमेलं कवर्द्धि पृथुस्क्रं धोप्रकासो
स्याद्धिंगुन श्वानुगुलः नश्वीरप्रोक्षितो हिंगुशुष्कं शुद्धं दलादिभिः मूलकाभं फलं शिग्रो त्रुटिच हिंगुपत्रिकेति त्रूषणं शुंठी मरिचपिप्पली शतांकुटजं कूरैया इति लोके
मुस्ता वारिवाहो नागरमोथा कृमिनु द्विडंगं वायविडंग इति लोके विडंगपादपो र्घ्य शिहनपत्रोणपुष्पिकः मरिचाभफलो गुच्छमंजरीक इति दार्वी दारुहरिद्रा दारुहल्ल
दी इति भाषायां वृहत् सुपर्णानि श्योना इति लोके वृहद्वेधा कटुभाकाचचणीतः श्यामा तिती ... मूले छिन्ने द्रव विभाविनी मूलेषु प्रतिमूलानि कीलवन्नभ्यं तिदिति
पुष्करं पौष्करं पोष्करमूल इति लोके तथा च निघंटौ उक्तं पौष्करमूलं तु पुष्करं पौष्करं च नत् पद्मपत्रं च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुरिति अन्यच्च तु कुष्ठपुष्करावमित्रो
विटपोनुरागी दलो मित्रा भितस्मिन्नो च गिरौ मूलकः कंदिनाविति जीरद्वंद्वं द्वौ जीरौ शुक्लः कृष्णश्च धन्वयोनी पमोजाजी कणको कंटकस्तनुरिति धान्यकं ... अकान्वाच
सौजाजी तथा विध इति वचा उग्रगंधा वच इति लोके प्रसिद्धा अजमोद इति नाम्ना प्रसिद्धः हपुषा द्वीविरहा ऊचेर इति लोके आरोग्यः राजवृक्ष आमलतास इति भाषायां अग्र
पत्रो महाशूवी विटपी राजवृक्षक इति यवानी भूकदंबिका अजमाइन इति लोके त्रुटिः सूक्ष्मैला गुजराती ला इचीभाषायां श्रेयसी करिपिप्पली गजपीपल इति लोके
तथा च निघंटौ अथ श्रेयसी राज्ञायां करिपिप्पल्यामभ्या च योरपीति तच्चिन्हं यथा चविकावल्लिकाश्च लानुणापिप्पलिकीसमाख्यिता तिकटुकान स्या फलं तु ग
जपिप्पलीति अग्निमुखं भल्लातकं भिलावां इति लोके भल्लातपादपः ल्लक्षदलो ल्लानुणपुष्पका ननुक्षीरीच नमाह्वयश्छोविंयफलं मधुरवीदं त्रिपुटकं तदग्रसि संम
मं प्रथक् कलं परिणतमस्मिन् नाल्ल्थे चारूका तना इति सुदारु देवदारुः स्यात् जाभंगी भारंगी इति लोके वृक्षाम्लं तितिडीकं मोचः शाल्मलिनिर्यासः मोचरस इति प्रसिद्धः

अभयाहरीतकी तिलस्तिलफलंतिलैवप्रसिद्धं तिलशब्देनात्रकृष्णतिलाग्राह्याः तद्यथा तिलः कृष्णः सितोरक्तः सवर्णोन्यस्तिलस्मृता कृष्णश्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लामध्य मस्तिताः अन्येहीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञैःकोष्ठस्य तिलाइति मुष्ककः मोक्षकः मोखइतिभाषायां तथाच भावप्रकाशेपलाशवत्पर्णतरुक्षः मोक्षस्तुमुष्ककोपि कोलीहोमोलि हस्तथा क्षारश्रेष्ठः क्षारवृक्षो द्विविधश्चाश्मकसोमेकेति मुष्काशब्देनात्रकाष्ठपाटलापिग्राह्यः उक्तंचभावप्रकाशेअपरास्यान्पाटलासितामुष्ककोमोक्षकोघंटापाटलिः काष्ठपाटलेति शिग्रुःशोभांजनः सहजनइतिलोके पिकद्वकोकिलाक्षः तालमखानाइतिभाषायां अथेक्षुरोग्रंथ्यभिकंटकाः लणकोद्वीगुलिदलः कर्कशः कृष्ण कोष्ठिरइति क्षारोत्तमःपलाशः ढाँकइतिलोके क्षारोत्तमःपलाशश्चेत् तत्रांतरे मदनविनोदेप्युक्तं पलाशः किंशुकःकिर्मीयाज्ञिकोब्रह्मपादपःक्षारश्रेष्ठोरक्तपु ॥

पथ्यापिप्पलिसंयुतंनुचकजंचूर्णंचकोष्णाम्बुना हन्यात्सर्वमजीर्णमेतदम्लसंयुक्तंतथामस्तुना १०६

षाल्लिष्ठंतः समिद्धत्तमइतिअथ प्रसंगात्क्षारपाकविधिमाह तुलसीमोकदलीपलाशकुब्जाश्चोनाग्निसप्तच्छदान् गुंजारग्वधतिल्वकाक्षवारुजापामार्गकोशातकीः मुष्कांशिग्रुतिलाश्चपाटलियवान् तांस्तुचान्यौषधान् शालाबाफलपत्रमूलसहितानुत्पाटयच्छ्रेदेहन् १ तद्भस्मार्धगुणेजलेचसुशुभेसालोडयमूत्रेथवा विश्रान्तंचतानोपटेनविबुधः वारान्विनविपूतिः पश्चाल्लोहमयेदृढेसुविमलेक्षिप्त्वाकटाहेपचेत् सद्धाव्यांत्रवघट्टयन्यदिभवतीक्षारांचशालान्वितः २ शीघ्याग्निघनवांशुकेनसुभिषक्भूयःपरिश्रावयेत्तंवाद्यसुप पात्रेपुनरपिक्षिप्त्वाकटाहेपचेत् तीक्ष्णोशोचतदाभवत्यतिशुभःक्षारःसुशर्मप्रदः सर्वातकविनाशनोग्निदिलोमंदाग्निसंदीपनइतिइदमपिशार्दूलविक्रीडितछन्दः १०३ १०४ १०५ इत्यग्निमुखचूर्णं अथाजीर्णहरं अर्द्धश्लोकेनचूर्णमाह पथ्येति पथ्यापिप्पलिसंयुतंनुचकाजंचूर्णंकोष्णाम्बुनाऽपिदुग्धांबुनासहसर्वमजीर्णंहन्यात् कथंभूतंचूर्णं अम्लतंअम्लसंयुक्तंचूर्णंमस्तुनातक्रेणशुक्तमपितथाकरोतीत्यर्थः पथ्याहरीतकी पिप्पलीमगधापीपलइतिलोके नुचकंसौवर्चलंसोंचरइतिलोके तक्रंतस्थितंमस्त्विति

३४ ज्वराधिकार

१:५: अथाजीर्णसपादश्लोकेनसंजीविनीगुटिकामाह कृष्णेति कृष्णात्रिफलजंतुनाशनवचाविश्वौषधंकुंडलींभल्लातंसविषंसमानितुल्यान्येतान्यौषधानिगृहीत्वासुरभीमू
३२ त्रेणगोमूत्रेणसंपेषयेत् ततःगुंजाभांगुटिकांविधायसुधियाविधेनआर्द्रकांभोयुता आर्द्रकस्यअंभःआर्द्रकांभः आर्द्रकांभसायुता आर्द्रकांभोयुतावटिकाअजीर्णेएकादेया
अथोअनंतरेविशूच्यामयेवटीद्वयंदेयंपुनःसर्पविषेतिस्रोवटिकादेयाःताःवटिकाःसन्निपातिगदेचतस्रउदिताःकथिताःदेयाःइत्याशयःइहअस्मिँल्लोकेलोकानांमनुष्याणां
सन्निपातनिचयेसमूहेअजीर्णेपरंगुटिकापरंभेषजमित्यर्थः कृष्णापिप्पलीत्रिफलंविभीतकामलहरीतकीजंतुनाशनोविडंगःवचास्वनाम्नाप्रसिद्धाविश्वौषधंशुंठीकुण्डलीगु

कृष्णात्रिफलजंतुनाशनवचाविश्वौषधंकुण्डलीं भल्लातंसविषंसमानिसुरभीमूत्रेणसंपेषयेत गुंजाभांवटिकांविधायसुधियादेया
र्द्रकांभोयुता एकाजीर्णगदेवटीद्वयमथोदेयंविशूच्यामयेतिस्रःसर्पविषेचतस्रउदिताःपंचसन्निपातगदेलोकानामिहसन्निपात
निचयेजीर्णेपरंभेषजं १० गुटिकासंजीविनीनामासंजीवयतिमानवान् हृत्कसिंधूद्भवचुक्रकल्कसहितंतैलंविपक्वंपरं हन्यात्व
ह्लिविशूचिकाप्रजनितंशूलंमनाक्मर्दनात् १०८ इतिकुष्ठादितैलं इतिशार्दूलविक्रीडितवृत्तेनोपदर्शिताजीर्णचिकित्सा १०६

डूचीभल्लातकोअग्निः भिलांवाइतिविख्यातः विषंशृंगिकविषंसींगियामीठाइतिचलोकेप्रसिद्धं अथशृंगिकस्यलक्षणमाह यस्मिन्गोशृंगकोष्ठेदुग्धंभवतिल्लोहि
क तेनाशृंगः इतिगौडोपाख्यानविशारदैरितिभावप्रकाशेशृंगीपर्यंयुरुधनंनिविडंचशृंगीइतिरामनाथप्रकाशे इदमपिशार्दूलविक्रीडितछंदः १० गुटिकासंजीवनीनाम्नी
तिस्पष्टं इतिसंजीविनीगुटिका अथविशूचिकाजनितशूलेतैलमाह हृगिति हृत्कसिंधूद्भवचुक्रकल्कसहितंविपक्वंपरिपक्वंतैलम् अतएवश्लिष्टंमनाकम
र्दनात् ईषन्मर्दनात्वह्लिविशूचिकाप्रजनितंशूलंहन्यादित्यर्थः मनाक्अव्ययः लोकेतुवकुएंकूटइतिलोकेसिंधूद्भवंसैंधानुनइतिमाषायांचुक्रंचूकइतिलोकेजंवीरम् ·

त

संगृहीतिरेवोच्यते त्रिवेतसात्म्यं च लोके तच्चूर्णसंज्ञकमिति कल्कं दृषत्पिष्टं पिष्टीति लोके खल्लिश्च विसूचिका च खल्लिविसूचिके खल्लिविसूचिकाभ्यामुपजनितं खल्लि
विसूचिकोपजनितं खल्लिः हस्तिपादावमर्दनाख्यो रोगः तल्लक्षणमाह खल्लिस्तु पादजंघोरुकरमूलावमोटिनीति शब्दार्थचिंतामणौ अथ मंदाग्न्यजीर्णविलंबिकाविसूचि
कानां निदानमाह भुक्तान्नं पाचितं नैव वह्निना दोषयोगतः तस्योपरि पुनर्भुक्तमजीर्णं तं विनिर्दिशेत् १ भुक्तान्नं विपाकमप्राप्य जठरे किल्बिषं धौः स्तंभनानतरो ज्ञापाणादि
वातिशुष्कनाद्यंबुपानात्क्षणादुभुक्ताद्विषमाशनादतिभयात्क्रोधाद्विचिंताशनात् मंदाग्नेर्बहुभोजनाद्गुरुतराद्विद्वेषतश्चिंतया घातादिके विषमतां समुपैति वन्हिः पित्ता
धिके भवति वन्हिरतीव तीक्ष्णः श्लेष्माधिके जठरयोहुतभुक् समंदो वाताधिके भुवि समेषु समोग्निरेतेतिविशेषध्वं विषमानलः प्रकुरुते रोगांश्च वातोद्भवान् तीक्ष्णोग्निर्वि
दधातिपित्तजनितान्रोगान्विदाहाशनं श्लेष्मोत्थान्समुपद्रवान्वितनुते रोगांश्च मंदानलो नैरोग्यं हि समःकृशानुरुदितो हि सततं धत्तेहि विंमानसं ४ वाताजीर्णे चिन्हमेतत्प्रसिद्धं स्तंभा
शूलं क्षुत्पिपासांगमर्दः साध्मानो गौरवं धूमयुक्तो तिकष्टः श्वासाशोषी मूत्रघातो थहिक्का ५ मूर्छा दाहः संभ्रमः शूलमुष्णं तृष्णा ज्वरो धूमयुक्तो निःश्वासः मोहः स्वेदो घर्षणा संधि
संबंधिपित्ताजीर्णलक्षणं तद्विनुक्तं ६ कफस्याजीर्णे भवति गुरुता छर्दिराधिक्यमीहा शोथोत्क्लेशपिनसाद्युत्क्लिकल नाव भिन्ना लालावक्त्रादरतिरुदरे भारमाधिक्यशिरः
पीडालस्यमुदंपवनसंचारमाधिक्यं ७ अजीर्णात्तो विसूचिका भवेद्विलंबिकाथवा विसूचिको द्विगामिनी क्षणेन नाशयेन्नरं ८ अधोगतिर्विलंबिका विलंबिकाख्ययोगतो तुसा
ते अप्यनन्तमाहुरा रिमामलोजाठराग्निहारिणी ९ भुक्तान्नं प्रहरद्वयेन कफतोद्वामयेत् तासां विसूचिकां प्राह अधोनयेत्सा विलंबिका १० अनीहाहमूर्छापिपासांगपीडा
भ्रमो हृल्लासहिक्का विमुक्तास्तु संधिः निमग्नाक्षणोप्युष्णदंतौ च जिव्हा विसंज्ञा विसूच्या भवंतीह शूलं ११ विसूच्यामसृग्दुर्वमिर्मूत्रघातो भवेद्धि प्रसुप्तः कंठपत्रोष्ठशोषः विसंज्ञो
रतिर्देहदाहोल्पशूल चवाकोचनं स्युर्द्विनाशोल्पचेष्टा १२ इति श्रीमग्गचक्रचित्तो भवतिदानेऽस्य मंदाग्न्यजीर्णयोर्व्याधिं श्रुत्वाभिप्रायेण हेतुमाह यदुक्तं जातके
अतिपरिभूतः कृपणः सहस्य युतो मानवो भवति जीवे मंदाग्निः स्त्रीविवृत्तोदृष्टिकोपपापकर्मा च अन्यच्च अल्पोदराग्निपुंस्त्वः परिभूतो दुर्बलो लसः षष्ठे जीवे जितारिपुरहं
ताजीवि पुरुहूतो तिविख्यातः तज्जनिताजीर्णमंदाग्निप्रशमायैनतज्जपे यथोक्तं जपहोमं कुर्यात् बृहस्पतये इति यदर्य्यद्वितिमंत्रेण जपः तिलाज्याश्वत्थसमिद्भिर्होमः

वै॰ च॰ शीतवासी दासं पुष्पाणां वा भीतिकिंधार्य्यम् अथ कर्मविपाकमाह अन्नहर्त्ताऽजीर्णवान् भवति अन्यच्च पुष्ट्वैवानुमुक्तान्नमश्नाति द्विजस्य च शूलव्याधिर्भवति तं अजीर्णेन

३३

पीडितो ऽन्निपानविघ्नकारणादजीर्णं च प्रजायते कन्दर्पादिमांद्यादिकं इति इदमपि शार्दूलविक्रीडितं छन्दः तल्लक्षणं यथा आद्याश्चेद्गुरवस्त्रयः प्रियतमे षष्ठस्तथा चाष्टमं नन्दैकादशतस्त्रयोप्यनु तदा सप्तदश चौततः मार्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुबिम्बानने तद्वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितमिति इति शार्दूलविक्रीडि तवृत्तेन पद्यदर्शिताजीर्णविलम्बिकाविशूचिकाचिकित्सा १०८ अथ कृमिरोगस्य प्रतीकारमाह चूर्णमिति मधुप्रयुक्तं विडंगस्य चूर्णं लीढं चेत् याः कृमीणां नुजत्ताः विनश्य ति विडंगो विडंगचूर्णमित्यर्थः विडंगक्वथितं जलादि निशोषः पीतात् याः कृमीणां नुजत्ता विनश्यतिवोऽवश्यं इन्द्रवज्रानलपक्षात् चेतन्वयः विडंगैः क्वथितं विडंगक्वथि तं तस्मात् उक्तं च सर्वोत्पलावल्यां विडंगक्वथनपानीय विडंगेनावधूलितं पीतं कृमिहृतं दृष्टं कृमिजांश्चगदाञ्जयेत् लिह्याद्विडंगचूर्णं वा मधुना कृमिनाशनमिति मधुक्षौद्रं सहतद

चूर्णं विडंगस्य मधुप्रयुक्तं लीढं विडंगक्वथिता हि डिंडीः पीताद्धि नंश्यन्ति नुजं कृमीणां यास्तिवं इन्द्रवज्रादिवशैलपक्षाः १०९ इतीन्द्रवज्राख्येनापदर्शित

तिल्लोके विडंगं कृमिघ्नं वायविडंग इति लोके

कृमिचिकित्सा

अथ कृमिरोगस्य लक्षणमाह कृ मयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः बहिर्म लकफासृग्विट् जन्मभेदाच्चतुर्विधाः नामतो विंशति विधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः द्विधा कोठपिटिकां कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता व्यायामजीवी च दिवाशयी च विरुद्धभुक् तं लभते कृ मींश्च माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः मांसमाषगुडक्षीरदधिमुक्तैः कफोद्भवाः विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्र मः भुक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातिकृमिलक्षणमिति वीरसिंहावलोके अथ कृमिरोगस्य कारणं ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण व्याचष्टे यथोक्तं जातके संज्ञा रहितो विकलो व्या धिः कृमिक्षपितदेहः निधनस्थे रजनिकरे स्वल्पायुर्भवति सक्षीणे वचनान्तरं जातके भानुग्रहे रूफ दशायां नयनविनाशो भवेत्सकुजः जातं ज्यालागदमरोगा भवन्ति कृमि

यःप्रसरभूतात्इति अष्टमस्थानस्थितचंद्रजनितबाधोपशांतयेयदुक्तं वाविदध्यात् अथकर्मविपाकमाह कुंजरघाताश्वघातीच कृमिकुक्षिर्भवेन्नरः सनीलवृषभान्दद्याद्ब्राह्म
णेभ्यश्चभोजनं अन्यच्च कृतेमर्त्ये यानारीनीलवस्त्रंप्रधारयेत् साम्यतानरकंयातिकृमिकुक्षिस्ततःपरमिति ततःपरमितिजन्मांतरमित्यर्थः इदमपीन्द्रवज्रानामवृत्तम् ॥
तल्लक्षणं यथा यस्यास्त्रिषट्सप्तममक्षरंस्यात् ह्रस्वंसुजंघेनवपंचकंच गत्याविलज्जीकृतहंसकांते तामिन्द्रवज्रांब्रुवतेकवीन्द्राइति १०९ इतीन्द्रवज्राछंदोपदर्शितकृमिचि
कित्सा अथपांडुरोगेतिलादिमोदकमाह तिलेति तिलापकुल्योषणनागराणांप्रत्येकंपलार्द्धमानमितिशेषः अथपथ्याचूर्णस्यापि पलार्द्धमानंद्वात्रिंशन्माषपरिमि
तंमानंसमस्तसर्वौषधसाम्यंतुल्यंमाक्षिकधातोःविशोधितंचूर्णंतस्यमधुप्रयुक्तं वटोभवेत् कथंभूतःवटःमोदकः अ क्षमितःषोडशमाषपरिमितःपुनःअनुतक्रःअनु

तिलापकुल्योषणनागराणामपथ्याचूर्णस्यपलार्द्धमानं विशोधितंमाक्षिकधातुचूर्णंसमंसमस्तमधुप्रयुक्तः ११० वटोभवेदक्षमितोनुतक्र
श्चिरंतनेपांडुगदेपिशस्तःप्रकंपतेपांडुगदःक्षतेस्मिन्नुपेन्द्रवज्रेमतियद्द्रिः १११ इत्युपेन्द्रवज्राछंदोपदर्शितपाण्डुचिकित्सा

पश्चात्तक्रंयस्यसः अनुतक्रःएतादृशःअनुतक्रःवटःचिरंतनेबहुकालिकेपांडुगदेपिशस्तःश्रेष्ठः किंपुनर्नवीनेइत्याशयः अ
स्मिन्वटेक्षतेसतिपांडुगदःप्रकंपते उपेन्द्रवज्रेमतिप्रातेसतियद्वद्द्रिःप्रकंपतेतद्वदित्यर्थः तथैवोक्तंवाग्भटे अथतिलस्वरूपणकोलभयोःसर्वैःसमंमाक्षि
कधातुचूर्णैर्मोदकःक्षौद्रयुतोनुतक्रःपांडवामयेद्दुर्नामविशस्तइति तिलःप्रसिद्धःउपकुल्यावैदेहीपिप्पलइतिलोके ऊषणंमिरीचइतिभाषायां नागरंशुंठी
अयःपाशस्वंधनंलोहमितिलोकेनतुयथा लोहकालायसंशस्त्रंपिंडंपारस्वबंधनंगिरिसारंशिलासारंतीक्ष्णं कृष्णामिषंअयइतिहेमः लोहशब्देनात्रकांतलोहंग्राह्यंकांती
सारइतिलोके नतुयथा येगुणाःसारितेमुंडेतेगुणाःमुंडिकादिके तस्मात्सर्वत्रमंडूरंयोगेष्वेवप्रयोजयेत् किंचाष्टगुणंमुंडंमुंडात्तीक्ष्णंशतोत्तमितं तीक्ष्णाल्लक्षगुणंकांतंभक्ष

वै॰च॰
३४

णात्कुष्ठहन्त्वणां तस्मात्कांतं हि दाहे वांजसम् मृत्युहं त्वणांमिति प्रोक्तं लक्षसमुच्चये अथ कांतलोहस्य परीक्षामाह यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविंदुः प्रतप्तो हिंगुर्गंधं त्यजति च निजां तिक्तता
तां निंबकल्कः तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णांगः स्यात् सजलचणकः कांतलोहं तदुक्तमिति शिवनिघंटे माक्षिकशब्देन सुवर्णमाक्षिकं ज्ञेयं तद्यथा सुवर्णशै
लप्रभवो विष्णुना कांचनो रसः तापी किरातचीनेषु यवनेषु च निर्मितः ताप्यः सूर्यांशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्यते मधुरः कांचनाभासः साम्लो रजतसन्निभः किंचित्कषाय मधुपी
शीतः पाके कटुर्लघुः तस्य सेवनाज्जराव्याधिविषं न प्रभुयते माक्षिको द्विविधो हेममाक्षिकस्तारमाक्षिकः तत्राद्यं माक्षिकं कान्यकुब्जोत्थं स्वर्णसन्निभं तपती तीरसंभूतं पंचवर्णं
सुवर्णवत् पाषाणवहुलः प्रोक्तस्तारकाल्पगुणाल्पकः इति अथ प्रसंगात् माक्षिकस्य शोधनमाह एरंडतैललुंगांबुसिद्धं शुध्यति माक्षिकः सिद्धं वा कदलीकंदतोयेन घटिका
द्वयं तप्तं क्षिप्तं त्रिफलाक्काथे शुद्धिमायाति माक्षिकमिति मधुक्षीडं सहत इति लोके तत्क्रमं पथितं महाऽतिभाषायां अथ पांडुरोगस्य लक्षणमाह पांडुरोगाः स्मृताः पंच वातपित्तक
फैस्त्रयः चतुर्थः सन्निपातेन पंचमो मृद्भक्षणात् १ व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं निषेवमानस्य विदूष्य रक्तं कुर्वंति दोषास्त्वचि पांडुभावं २ त्वक्स्फो
टनिष्ठीवनगात्रसाद मृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरस्सराणि ३ पांडुदंतनखो यस्तु पांडुनेत्रस्तथैव च पांडुसंघातदर्शी च पांडुरोगी
विनश्यति ४ अंतेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथांतेषु च मध्यशूनं गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यंतमसंज्ञकल्पं ५ विवर्जयेत्पांडुकिनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वर
पीडितं च इत् अथ पांडुरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह सिंहराशौ वर्तमाने चंद्रेऽपि पांडुरोगोद्भवोऽपि जायते सिंहराशिस्थितचंद्रजनितपांडुरोगप्रतीकारं स चंद्रप्री
तये यथोक्तविधानं कुर्यात् तेनास्य शांतिर्भवति अथ कर्मविपाकमाह देवब्राह्मणद्रव्यापहारी पांडुरोगवान् भवति कृच्छ्रातिकृच्छ्र चांद्रायणानि कुर्यात् कूष्मांड
होमं च कुर्यात् हिरण्यं च दद्यात् अयं च शौनकोक्तं अंत्यजागमनेन स्त्रीः पांडुरोगी प्रजायते इति इदमुपेंद्रवज्रानामवृत्तम् तल्लक्षणं यथा यदींद्रवज्राचरणेषु पूर्वे भ
वंति वर्णो लघवः सुवर्णे अमंद माद्या गमनेन तदानीमुपेंद्रवज्राः कथिताः कवीन्द्रैरिति इत्युपेंद्रवज्रावृत्तपदषष्ठिः पांडुचिकित्सा १११ १११ १११

अथकामलारोगेस्वरसान्याह निंबस्येति निंबस्यछिन्नभवोद्भवंवाकटंकटेर्य्याश्चफलत्रिकस्यापिक्षौद्रान्वितोयःस्वरसःसःस्वरसःकामलायाविनाशंउपयातिकारोतिधातूनाम
नेकार्थत्वादित्यन्वयःनिंबाद्धित्रुमंदःनीवइतिलोके छिन्नभवागुडूचीकटंकटेरीयांटकारीकाढाईइतिलोके फलत्रिकंत्रिफलाआमलविभीतकी क्षौद्रंमधुसहतइतिलोके अथ
कामलायानिदानमाह पीतात्वङ्मूत्रविणतेत्रवक्त्रपित्ताच्चकामलाहिवरुद्धाकृत्पीतात्वगादिःकुंभकामलेति अथकामलारोगस्यज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह यदुक्तं
जातके दुःखानिचशिरोरोगकामलावातविभ्रमः शरीरेलोपमाप्नोति सूर्य्याकेशुक्रमध्यगोशुक्रान्दशांतःपतितचंद्रजनितकामलारोगस्यशांत्यै प्रागुक्तचंद्रजपहोमदान
स्नानविधानंविदध्यात् अथकामलविपाकमाह यथाहरहर्गौतमः कामलोमकचोरःस्यात्तस्यवक्ष्यामिनिःकृतिं कुर्य्याच्चपरीक्षाराजंतु विलोर्वाहनमुत्तमं सुवर्णनाभिशृंगेन

निंबस्यवाछिन्नभवोद्भवंवाकटंकटेर्य्याश्चफलत्रिकस्य क्षौद्रान्वितोयःस्वरसोविनाशंसकामलायामुपयातिसद्यः ११२ इत्युपजातिछंदोप

पद्ययोःमौक्तिकद्वयंनास्तिकार्यंतथान्त्र द्विकामलाचिकित्सा मुक्तायंवाकृतं एवंकृत्वाग्रहंतंग्रहाद्रोणापरिन्यसेत् सितवस्त्रेणसंवेष्ट्य सितमाल्यैः
समर्चयेत् सर्वशास्त्रार्थतत्वज्ञोविप्रस्त्वधर्मतत्परःशाल्मणितर्पिनामतथायजमानेनशक्तितःउपचारैःषोडशभिर्द्विजमभ्यर्चयेत्तदा अग्निंस्थापदिशिहोमश्चकार्यःस्थंडिलेशुभे
समिदाज्यतिलैस्तत्रपालाशीसमिधोपिच ॐपक्षिराजायविद्महे स्वर्णपक्षायधीमहि१ तन्नोगरुडःप्रचोदयात् इतिगारुडगायत्रीमंत्रोगारुडगायत्रीसमिदाज्येनचीर्तनात्
तिलहोमोव्याहृतिभिःकार्य्यस्त्रिष्टकृतंयजेत् स्थापयेत्स्वर्णकुंभंसितवस्त्रेणवेष्टयेत् क्षिपेत्तत्रपंचरत्नानिमृत्तिकापंचरोचनां अश्वस्थानगजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्ह्रदात्
पंचत्वकपल्लवांकृत्वापूरयेत्तीर्थवारिणातेनाभिषेकंकुर्यात् आपोहिष्ठादिभिःक्रमात् हिरण्यवर्णमंत्रेणपावमानेनचैवहि तत्तस्नात्वाशुभैर्मंत्रैर्विलोर्वाहनमुत्तमं सदक्षिणं
मुदायुक्तंप्राङ्मुखायनिवेदयेत् मंत्रेणानेनविधिवत्गाचार्य्यायनिवेदयेत् श्रीकृष्णसर्वलोकनंदजगतःपरिपालक पूर्वजन्मनियत्पापंमांदुष्टंचोर्य्यमपाकृतंतस्माद्यापिहि

वैद्यंयंमयात्सनिदुष्टहं कामलोत्थमिदंदेवतावाहनदानतः विनाशयाशुभिषजामांपालकोह्यसि इतिदानमंत्र एवंगानुद्दानंचकृत्वाभर्त्यसुखीभवेत आचार्य्यमो जयित्वाप्रणिपत्यविसर्जयेत इतिकामलाहरगानुद्दानविधिः इदश्लोपजातिहत्तम ज लक्षणंतथा उपेंद्रवज्राचेंद्रवज्रात्तोदित्र्यवज्रा वंशीप्रयुक्ताःस छंदस्विन्याहुरुपेजातयस्तं तदोक्तमाद्येनुपजातहंतमिति इत्युपजातिहत्तेनोपदर्शितकामलाचिकित्सा ११२ अथरक्तपित्तेक्राथंसूत्रलेंवाह वासेति सितामधुभ्यांमधुरी कृतः अयंवासामुंडापूलनिका कषायःकासस्य सनात्पित्तंनिहंति अथान्वयंतारंसितामधुभ्यांमधुरीकृतोव्हषस्थापिरसःकासहत्सनाद्रक्तपित्तंनिहंतीत्यन्वयः सितामि श्री मधुक्षौद्रं वासाआटरूषः हृद्यादितिलोके मुंडाआस्फामुनक्षाइतिलोके पुलिनिकाहरीतकीटवोधिमिंहाननःहृद्यादितिलोके अहपित्तंरक्तपित्तं अथरक्तपित्तस्य

वासामुंडापूलनिकाकषायःसितामधुभ्यांमधुरीकृतोयं निहंतिकासंश्वसनात्रपित्तंक्षोरषस्यापिसितामधुभ्यां ११३

च

निदानमाह घर्मव्यायामशोकाध्वगमनसुरतक्षारकट्वम्लतीक्ष्णोदाद्यपित्तंचरक्तं दहतिवहतिमन्यायारक्तःविलैलैः निःश्वासोलोहगंधो वमनमतिहितेतैः ॥ सितामंश्लेषाततत्वाधिश्रमनिलाःकफशोणंचपित्तात्तमिलंचिन्हैः समदोषप्रामनिलादूर्ध्वगंश्लेषमसंगंवातश्लेषान्वितंचोभयामनमिदंकाप्रियांवासाध्यं स्यंदेकदोषंतद्दितमिहबुधैर्ज्योप्यमन्यद्विदोषंदोषैःसर्वैरसाध्यंविगतहुतवहःस्यादिमार्गानुगंवापंका भसेकजंबूनिभ मथकंपायूयमेदोसकल्पं मांसप्रक्षालनाभःसममसितामसंनीलशोणप्रभंवानिसाध्योरक्तपित्तंयदिसृतिनरःश्वासकासज्वरार्तः क्षीणोदाहाचपांडुःसदवथुरधमिमूर्छिलोतिपडिति अथज्यो तिःशास्त्राभिप्रायेणरक्तपित्तस्यहेतुमाह चंद्रक्षेत्रेयदाभौमोजायतेमनुजात्मदा रक्तपित्तेनदुर्नामोनानाव्याधिसमाकुलः अपंचरक्तपित्तज्वरंदाहमभिचौरिहृषदुर्गं लभते

नात्रसंदेहः स्वंइमध्येयदा कुजः चंद्रमध्यगतः कुजजनितबाधोपशांतये तत्प्रीतये च जपहोमदानादिकविधिमाह अग्निमूर्द्धेति मंत्रजपः तिलाज्यखदिरैः मिश्रैर्होमः रक्तवृषभदानं वि
द्रुमं च परिदद्यात् इह विघ्ननैवेद्यं अथ कर्मविपाकमाह यः पूर्वजन्मनि वैद्यः शास्त्रमदात् दुःखौषधमन्यथा लब्ध्वा प्रयोजयति स शोणितपित्तव्याधिमान् भवति सोग्निंदूतं च गोमहिष्या
दिच मधुघृताभ्यामष्टोत्तरायुतमग्नौ जुहुयात् रक्तपित्तापनुत्तये इति गारुडपुराणाभिधानाच्चेति आत्रेयेतु व्रणी शूलं शिरोशूलं रक्तपित्तं तथोद्भवं एते रोगाः महाप्राज्ञ रभिशापाद्भवं
तिहीति १९३ इदं विपरीतपूर्वाछंदः अथ रक्तपित्ते लघुखंडखाद्यमाह लौहमिति लौहं अथ च सिताक्षौद्रं इदं त्रयं समांशं तुल्यं ग्राह्यं च पुनः अयस्कांतः लौहात् क्षीरं चतुर्गुणं स्या
त्भविदित्यर्थः तत्र विडंगसारं विडंगचूर्णं चरणप्रमाणं चतुर्थांशं स्यात् घृतं च समस्तात् द्विगुणं दद्यात् इदं सर्वमौषधमेकीकृत्यापाकविधानविज्ञः वैद्यः पाकं चरेत् कुर्यादित्य

लौहं सिताक्षौद्रमिदं समांशं चतुर्गुणं क्षीरमयस्कतः स्यात् विडंगसारं चरणप्रमाणं घृतं च दद्याद्द्विगुणं समस्तं १९४ पाकं चरेत्पाकविधानविज्ञो
यथाग्निखादेल्लघुखंडखाद्यम् सुयंत्रिता शोणितपित्ततोये भवंति नित्यं हि विपरीतपूर्वा १९४ इति रक्तपित्तचिकित्सा व्योषं चव्यं कृमिरिपुस्त्विदं चूर्णितं क्षौ
द्रयुक्तं लेह्यं सर्पिर्युतमनुनयेद्यक्ष्मरोगप्रशांतिं १९५ र्थः ततः इदं लघुखंडखाद्यं यथाग्निखादेदिति अग्नि म नतिक्रम्य यथाग्निं ये पुनुषाः शोणितपित्ततः यंत्रिताः ग्र
स्ताः ततोस्माल्लघुखंडखाद्यात् विपरीतपूर्वा भवति पूर्वस्मात् शोणितपित्तात् विपरीताः इति विपरीतपूर्वाः तथाभूताः भवतीत्यन्वयः लौहं लौहचूर्णं लोहचून इति लौ
के सिता मिश्री मधु क्षौद्रं क्षीरं दुग्धं विडंगं कृमिशत्रुः वायविडंग इति भाषा घृतमाज्यमिति इदमपि विपरीतपूर्वा छंदः तल्लक्षणं यथा आख्यानिकी स्यात्तु कटौ कृ
ताथ यदीन्द्रवज्रा चरणः पुरःस्यात् उपेंद्रवज्रा चरणस्त्रयोन्ये मनीषिणो का विपरीतपूर्वा इति इति विपरीतपूर्वा वृत्तोपदर्शितरक्तपित्तचिकित्सा १९५
अथ यक्ष्मरोगे अवलेहमाह व्योषमिति व्योषं चव्यं कृमिरिपुः इदं चूर्णितं इदं यक्ष्मरोगप्रशांतिं अनुनयेत् प्रापयेत् कथंभूतं चूर्णितं इदं क्षौद्रयुक्तं पुनः लेह्यं लीढं योग्यं पुनः
सर्पिर्युतमित्यन्वयः व्योषं शुंठीमरिचिपिप्पली चव्यं चविका चावदार इति लोके कृमिरिपुः विडंगः क्षौद्रं मधुः सर्पिः घृतमिति इदं च्यमन्दाक्रांतावृत्तं १९६

र:च:
३६

अथ यक्ष्मरोगे द्वितीयमवलेहमाह ताप्यमिति ताप्यं पथ्याकृमिरिपुशिलाजत्वयश्चूर्णसर्पिः क्षौद्रं क्षौद्रयुक्तं एतच्चूर्णं रोगराजं राजयक्ष्म प्रशान्त्यै मनुजः लिह्यात् आपूवा दयन्वितस्य वयः दशगणे पाठो बहुलोनेन लिह आस्वादने धातोः तुदादिगणपाठान्न विरोधः बहुलमेतन्निदर्शनमिति सूत्रादयमर्थो लभ्यत इति ताप्यं सुवर्णमाक्षिकं पथ्या हरीतकी कृमिरिपुः विडङ्गं शिलाजतुः शैलनिर्यासं शिलाजीत इति लोके अथ शिलाजतोः व्युत्पत्तिमाह हेमाद्याः सूर्यसंतापात् द्रवन्ति गिरिधातवः जत्वाभं मृदु मृत्स्नाभं तद्वदंति शिलाजतु इति चरकः अथ पर्यायमाह शिलाजत्वश्मजं शिलाधातुः श्रीमितीप्रांशुगोत्रेभ्यः पादेभ्यो हिमभूभृतः स्वर्णरूप्यार्कगर्भेभ्यः शिलाधातुर्विनिःसृत इति वाग्भटः अथ अयश्चूर्णं लोहचूर्णं सर्पिः घृतमिति क्षौद्रं मधु इदमपि मन्दाग्नौ नाद्यं नः ११६ अथ यक्ष्मरोगे त्रिभिः श्लोकैः महानालीशादिचूर्णमाह नालीशमिति नाली

ताप्यं पथ्याकृमिरिपुशिलाजत्वयश्चूर्णसर्पिः क्षौद्रं चैतल्लिहतु मनुजो रोगराजप्रशान्त्यै ११६ नालीशं च त्रिकटु दहनो दाडिमं तिंतिडीयं प्रत्ये-
कं स्यात्पलमितमिदं चव्यदीप्येभकृष्णा धान्यं विडाला कनकशतवेध्यं त्रिजातं यवानी कृष्णामूलं कृमिरिपुशुभा शालुकं देवपुष्पं ११७

शं च पुनः त्रिकटु दहनो दाडिमं च तिंतिडीयं चेदमौषधं प्रत्येकं पलमितं स्यात् चव्यं च दीप्यं च इभकृष्णा च ता चव्यदीप्येभकृष्णाः धान्यं च विडाला च कनकं च शतवेध्यं च अनयोः समाहारः कनकशतवेध्यं त्रिजातं च यवानी च कृष्णामूलं च कृमिरिपुश्च शालुकं च देवपुष्पं च जीरं च इदं सर्वमौषधं प्रत्येकमक्षप्रमितं षोडशमाषमितं एतदऽखिलं तुल्यं पूर्वोक्तप्रमाणेन पलाक्षप्रमाणेन तुल्यं न तु न्यूनाधिकं चूर्णयेत् ततः सर्वौषधात् शुभ्रं सितं खण्डं द्विगुणं तुलितं मेलयेदिति शेषः एवंविधमेतच्चूर्णं रोगाधीशं राजयक्ष्माणं च पुनः नयनहृदशीति वातप्रभूतान् रोगान् नयनं च हृदयं च एषां समाहारः नयनहृदयं अशीति संख्यकाः वाताः अशीतिवाताः नयनहृदयं च अशीतिवाताश्च नयनहृदयाशीतिवाताः तेभ्यः प्रभूतिर्येषां तान् तथाभूतानिति च पुनः इदं पाण्डुज्वरगणं पीनसं च अपतन्त्रं च ऊरुस्तंभं चामुदज चालनु चापिंप्रातिश्लेष्मजातान्

न्रोगांश्च चूपनः चत्वारिंशज्जणितगणितान्पित्तजान्रोगान् चत्वारिंशज्जगणितंच चत्वारिंशद्गुणितंतेन गणितान्तानिति शूलशोफौचैवेपवर्ष्यांचितानत्याच्य।
रोगांच हनोः ग्रहणमपि मूत्रकृछ्रंचनिहन्यात हननंकुर्य्यादित्यर्थः मंदाक्रांतः शनैश्चराक्रांतः नरः यथात्तरंशीघ्रंविनश्येत तथाग्नेनचूर्णेन सर्वोगाविनश्येदितिमन्येति मन्दः
तीक्ष्णाचमूर्खेच त्रिंचामार्यरागिणः अल्पेचत्रिषुपुंसिस्याद्विशिगान्यंतरेषुनारीतिमेदिनी तालीशंख्यामनप्रसिद्धं अथमूर्णाम लकवत्क वृक्ष तालीसः त्रिकटु शुण्ठीम
मरिचपिप्पली दहनोग्निः चीताइतिलोके दाडिमंकार्कंअनाइतिभाषायां द्विदाडिमंतुमध्यमलांतुल्याकाम्पिलक मिति तिंतिडीय तिंतिडीकांतंतरीकभाषायां तिं
तिडीकः फलंनखविंचाईदाडिमीदलः दलंकषायमम्लंचफलंतद्धमपोषकं फलानि चाम्लमृत्स्नाग्निर्तितिडीकानुदाहृतं उदीच्यांतन्निष्टिनांशुण्ठंमंगल्यकाकलीति

जीरकवक्षप्रमितमखिलंचूर्णयेत्तुल्यमेनत्यंडंशुभ्रंद्विगुणगुलितंचूर्णमेतन्निहन्यात् रोगाधीशुंनयनहृदयाशूलिवान प्रहलान्रोगान्यांडुज्व
रगणमिदंपीनसंचापतन्नं ११८ ऊरुस्तंभंगुदजगलनुकविंशतिश्लेष्मजानानचत्वारिंशज्जणितगणितान्पित्तजांछूलशोथौ वेपथुवर्यंचग्रहम
पिहन्मार्भूत्रकृच्छ्रंतथैनंमंदाक्रांतोनरइवाशुंसर्वरोगाविनश्येत् ११९ इतिमहातालीसादिचूर्णइतिमंदाक्रांतापद्येस्मिनक्षयचिकित्सा

चव्यं चविकाचावइतिलोके दीप्यंअजमोदा अजमोदइतिभाषायां भक्तागजपिप्पली धान्यंधनिकाप्रनियोइतिलोके विडाह्वं विडंगं ऊवेरइतिलोके कनकं
केशरं नागकेशरइतिभाषायां प्रातविष्यंवृक्षाम्लं अमलेयतसइतिलोके इत्यत्कोपपत्राश्चदीर्घकंटकपादपाइतिलोके त्रिजातंत्वकपत्रैला जवानीह श्चदर्भा
अजवाइनभाषायां हलामूलं पिप्पलीमूलंकमितिरिपुर्विडंगः शुभातुगक्षीरीवंशलोचनइतिलोके वंशपर्वस्थोरेचना शुभ्रासातुभाचिह्नशोव्रंजरीदलान्वितिप्रति

ह:च:
३७

शालुकं जातीफलं जायफल इति भाषायां चंपकजातपत्रिका कूलंजातीफलं तस्य मज्जा हस्तः सुगंधिक इति जीरं तु स्वनामप्रसिद्धं षंडंशर्करा इति अथ यक्ष्म रोग
स्य निदानमाह अतिव्यवायव्यायामअशनग्रोकज्वराध्यभिशोषान्कुर्वंतित्रिदुष्टायक्ष्माणंमुकफाल्वणाः १ कर्णाग्निदाहः पार्श्वशूलनुकफात्स्वरभिर्ज्वरः वेपथुर्ध्याष्टाद्रे
ककासहासह्यलकामित्वं २ शुल्लोक्षणंत्वंमांसिच्छारिंसाचक्षयाकृतिः काद्यातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदानुचिज्वरैः षड्भिरेभिः क्षयोसाध्यः किंवालक्ष्मणज्वरैरिति अथ
यक्ष्मारोगस्य ज्योतिशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह यदुक्तंजातके कुष्टकंडूविकारैश्चक्षयरोगभागंदरैः मज्जादिपाहनभयंभवेच्चंद्रांतेगवुधो अन्यच्च चंद्रक्षेत्रेयदाचांद्रिर्जी
वतेयस्यजन्मनि सजातः क्षयरोगीस्यात्कुष्टादिभिरुपद्रुतमितिवचनात् चंद्रसंयोगेनगतेबुधजनिबाधोपशांतये पूर्वोक्तंजपहोमादिकंकुर्य्यात्तेनोपशाम्यति व्याधि
तस्तत्यिनचित्तशांत्यंनकुर्वीतइतिविभवे अथ कर्म्मविपाकमाह पूर्वजन्मनिस्त्रीघ्नात्ब्रह्महाक्षयरोगवान्भवतिप्रायश्चित्तंअसाध्यरोगोपहृष्टंषडब्दंव्रतमाचरेत्तरो
गनाशाय भावात्प्रायश्चित्तभावाद्दष्वाः तथा मांसलोलुपः परत्वभिलाषीपरविषयभोगानसहमानः स्त्रीसहर्त्ताचक्षयरोगी तत्रच यवमध्यपिपीलिकामध्या
निशीलि चांद्रायणान्याचरेत् कृच्छ्रसाध्यशक्तस्यधनिनः अशीत्युत्तरंशतनिष्कानदानंतत्राप्यशक्तो तदर्द्धंतत्राप्यशक्तस्तदर्धेनतुल्येनकुर्य्यात्हीनकल्पंनकु
र्वीतइति हृष्टिफलप्रदमितिवचनात् अत्राप्यशक्तस्यचांद्रायणंकुर्य्यात् प्रतिदिनंचतुर्विंशतिब्राह्मणभोजनंकारयेत् तत्राप्येत तदंगत्वेनमुंचामित्वा त्वेनेनसूक्तेन
प्रत्येकंचहृष्टनाम्याहोमंकुर्य्यात् जुहुयाद्दशैनाशानमिति अनुक्तसंख्यापत्रस्याष्टशतमष्टोत्तरंशतमितिवचनात् रोगाभूप त्वापिक्षयायुतसंख्योजपहोमश्चभवति तथा
चोक्तं असाध्यव्याधिनाग्रस्तउत्तमप्रतिहासिना अतोविंद्रेणसूक्तेन प्रत्येकंवाक्यतः शुचिः पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा उपस्थायचशंकरं हविष्णोषेणवर्तेत एकोत्तरशतंततः पूर्णां
मासिजपन्मार्यो रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते होमकर्म्मण्येषशक्तश्चनियतद्विगुणोभवेदिति अथ बाहुल्यभयादन्यत्कर्म्मविपाकंनोक्तमिति इदमपिमंदानामाह नमत्याह्नक्ष
णंयथा चात्वाश्चेतक्षितिपगुरुचः पंचदूल्लागुरुद्वौ ह्रस्वादीर्घौलघुरथगुरुगौडिचंशापतंश्रविश्रामश्चश्रुतिरसहयैरादाश्चेत्फणींद्रोमंदाक्रांतोकथयतिमादानंद

अथोरःक्षतिचूर्णमाह लाक्षेति क्षतीरोगी उरःक्षतविनाशाय ससर्पिष्कं क्षौद्रयुक्तं लाक्षाचूर्णं लिहेदित्यन्वयः सर्पिषा सह सर्पिष्कं सर्पिष्केन घृतेन सहितं ससर्पिष्कं क्षौद्रेणयुक्तं क्षौद्रयुक्तं लाक्षाया चूर्णं लाक्षाचूर्णं उरसः वक्षस उरःक्षतं उरःक्षतस्य विनाशः उरःक्षतविनाशः तस्मै अनुष्टुप्छंदासप्रोक्तं अनुष्टुपं अथवा चूर्णपक्षे तु अनुष्टुपमिदं चूर्णलिधिरित्यर्थः लाक्षा रंगमाता लाष इति लोके पिप्पल्यस्सद्रवो लाक्षान्यस्मिंश्चापि कचिन्नोविति अथोरःक्षतस्य लक्षणमाह उरःक्षतो स्यात् कफपूतिकफस्या स्नावचांतियुगिति अथोरःक्षतस्य ज्योतिशास्त्राभिप्रायेण हेतुं कर्मविपाकं च तत्वशांतिं च पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणश्च दृष्टं ज्ञेयं अनुष्टुपवृत्तम् तद्यथा

लाक्षाचूर्णं ससर्पिष्कं क्षौद्रयुक्तं लिहन् क्षती उरःक्षतविनाशाय प्रोक्तमेतदनुष्टुभं १२० इति अनुष्टुप्छन्दोपदर्शित उरःक्षतचिकित्सा

सिंघिनीक्वथितवारिवारयेत्कासमाशु मागधाजोयुतं चूर्णमप्यनुविचूर्णयितयोर्माक्षिकेन लिहनामनुत्तमं १२१ पारदाम्रकविडं

गगंधकटंकणाम्लमयोमृतवरा व्योषदानुसहेनाच पद्मकं क्षौद्रयुक्तमम्लमार्णवाह्वयं अग्निसंख्यमरिचोन्मितं यदा भुज्यते सकल ॥

काशहारकं १२२ इति सकलकाशहृन्नामरसः

पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः षष्ठं गुरु विजानीयादित्यनुष्टुप्सु लक्षणमिति १२० इत्यनुष्टुप्छन्दोपदर्शितोरःक्षतचिकित्सा अथ काशे काथं चूर्णं चाह सिंघिनीति मागधाजोयुतं सिंघिनीक्वथितवारिजलं आशु शीघ्रं कासं निवारयेत् अथवा तयोः सिंघिनीमागधयोरनुत्तमं अनुत्तमं न उत्तमं विद्यते यस्मात् तदनुत्तमं चूर्णं माक्षिकेन सह लिहतां जनानां कासं विचूर्णयेदिति शयेन चूर्णं कुर्यादित्यन्वयः सिंघिनी व्याघ्री भटकटैया इति लोके मागधा पिप्पली १२१ अथोद्धतानां अथ काशे अम्लमार्णवरसमाह पारदेति पारदाम्रकविडंगगंधकटंकणाम्लमयोमृतवराव्योषदानुसहेनाच पद्मकं एतेषामौषधानां चूर्णीकृतं क्षौद्रयुतं ॥

इः चः
३८

अथास्मान्क्षयंसंयदाग्निसंख्यमरिचोन्मितंमुत्क्षिप्तंतदा सवालकाशहारकंभवतीत्यन्वयः सकलकाशंपंचविधकाशंहरतीत्यर्थः अग्निसंख्यमरिचोन्मितमनेनत्रिमरिचप
रिमितंभोज्यमित्यर्थः पारदोशंभुबीजं अमृतं विषं विडंगं हरिशत्रुः गंधकंबलिः गंधकइतिप्रसिद्धो घायां टंकणंसौभाग्यं सुहागाइतिलोके म्नाश्रयः लोहभस्म अभ्रा
गुडूची वराग्निफला त्रिफलामलविभीतकी व्योषं शुंठीमरिचपिप्पली दारुः देवदारुः रजनी हला हलनइतिलोके हलान्नंगपत्रा हिंगामीरीगारोचेति पद्मकं पद्म
गंधं पद्माख्यइतिलोके १२२ इदमपिरथोद्धृतादृष्टं   अथकासेमोदकमाह वारिवाहेति वारिवाहयुतपुष्करंशिवाविश्वभेषजसटीकणागुडं एतानि यान्यौषधा
नि तेभ्यो जाताः ये मोदकास्ते उद्धृतः श्वासकासगदरोगाः अत्युर्ध्वं हन्यंत्यन्वयः अथेतिपादपूर्त्तौ वारिवाहोमुस्ता पुष्करं पुष्करमूलं शिवा हरीतकी विश्वभे
षजंशुंठी सटी कर्चूरः कणापिप्पली गुडंप्रसिद्धं अथकासस्यनिदानमाह प्राणःसघोषः सोदानो वक्त्रात्प्रेरितः यदासनुक्तः कासः पंचधाभिन्नैर्लिंगैस्तैर्नष्टैनच
ती

वारिवाहयुतपुष्करंशिवाविश्वभेषजसटीकणागुडं तज्जमोदकवरैरथोद्धृताः श्वासकासगदश्वाशुनश्यति १२३ इतिरथोद्धताहृ

कासते शुष्कमनिलात्पित्तात्पीतंवमनकटुकफात्   नोपदर्शितश्वासकासचिकित्सा   स्वादुकफंबांत्यावसाध्यायुक्तलक्षणाविति अथ
ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह यदुक्तंजातके सूर्येकु   लीरभाविबुधेनदृष्टे विगतनेत्रः कफमानुतरोगार्त्तः पाल्लहा
रीविलोमगतिदृष्टः कर्काशस्थितबुधदृष्टसूर्यजनितकासश्वासकफरोगप्रतीकारमाह सोमेमंत्रजपहोमदानादिकंपूर्वंकार्य्यं अथकर्मविपाकमाह तत्प्रकारेच उ
पकारिणे प्रत्ययकर्त्ताऽपकर्त्ताचाद्वेषीकासीकफवान्जायते दुःखितश्च्यावान् तत्पित्तंच तद्दुःखमुत्थाप्यनेमहेश्वरसंवादे कफवान्श्वासकासवान्
उत्सर्ज्जयीचनित्यंहि पित्तरोगसमन्वितः इति तच्छांतये सर्वपिपीलिकामध्यानिधात्रीणि चोद्धापयणानिकुर्यात् यथाविधितर्पणं ब्राह्मणान्भोजयेत् अग्निंदत्वाऽमितिह
तेनचहविष्ताभ्यामष्टोत्तरायुतंजुहुयात् तद्विमोदितिसंस्तोनमन्त्र दे वजपंकुर्यात् मधुसर्पिर्युतंहिरण्यं ब्राह्मणाय दद्यादिति रथोद्धतावृत्तमपि तल्लक्षणंयथा॥

एतच्छोथहिक्कानां नाशकोस्तीति लघु सुगमं निबंधितो गौडवंशतिलकप्रकाशितामात्मदा कविकुलोत्थाहितेति १२३ इति श्वोथातीसारनोपदर्शितकास्तचिकित्सा
अथ हिक्कारोगे कषायानि धूमपानं चाह हरेणुकेति हरेणुकायाः क्वथं कषायं अथ सरामठं पिप्पली क्वथं च पुनः एकमुरां घ्रियेद्भवं क्वथं सुपीतं लेपं चैव पीतं तर्हि सक
लां पंचविधाः हिक्कानिहंति नाशं करोतीत्यर्थः च पुनः माषचूर्णोद्भवधूमपानकं तथा करोतीत्यन्वयः अग्निप्राणपिवतीत्यं घ्रियेत्यर्थः सुगंधाभंगियः सुगंधिपत्रं एक
श्वासोसुगंधिपश्यते नोद्भवं क्वथमिति हरेणुका कोंतीमंभालू इति लोके कोन्याल्पपाद्योक्तपत्रोपुष्पः फलस्य च बीजं तु कौंतिका संज्ञेति कमिति रामठं क्षुपधूपनं
हींग इति भाषायां हिंगुमीलक बह्लीकप्रथुक्कंधा प्रकाशोस्य हिंगुनश्च तुंगुलं तत्सीं प्रकृष्टितेहि गुगुल्वां शुद्धं दलादिभिः मूलकाभं फलं स्तिग्धं तुदिच हिंगुपत्रिके

हरेणुकायाः क्वथपिप्पलीक्वथं सरामठं चैकमुरां घ्रियेद्भवं निहंति हिक्कां सकलां सुपीतं हि माषचूर्णोद्भवधूमपानकं १२४ ५
तिहिक्काचिकित्सा हविप्रयष्टीकटुभद्रचूर्णितं पिबेद्धृतेनैव जलेन यो नरः सः श्वासहिक्कां विनिहंति सत्वरं सुखेन शीतविगतः क्लमश्वासः १२५

ति पिप्पली प्रसिद्धा सुरंघ्रियो सुदानुः देवदारु इति लोके भाषाविशेषः अथ हिक्काया निदानमाह पूर्वं वक्तुं ते प्राणोद्धि क्कापंचातिक्रमात् अन्नजाहारवातु
ल्याद्यमिकाक्षिप्तिवेगिनी हिक्काः क्षुद्राजक्षुमंद्रागंभीराः नामिकाम्य कात् कारयदंतामविलंमहत्यं तेन सिध्यतीति अथ हिक्कारोगस्य श्वासस्य कासांतभविकत्वात्
देवग्रहपूजाविधानं कर्मविपाकप्रयोगं च दर्शयति यः अक्रात्याग्रजन्मा ब्राह्मणोभुंक्ते स हिक्कारोगी भवति सं त्रीणि चांद्रायणानि सातिकृच्छ्राणि चरेत् ॥
ताभ्रुविकरणे मित्यादि शृंकं जपेत सुवर्णमूर्तिदानं च दद्यादित्यंगिरोवचनात् इति हिक्काचिकित्सा १२४ वंसस्थ वृत्तं १२४
अथ श्वासरोगे चूर्णमाह हविप्रयष्टीति हविप्रयष्टी फल्गुभद्रचूर्णितं क्लन चूर्णयोनरः अक्षीतेन उष्णजलेन पिबेत् सनरः सत्वरं शीघ्रं यथा स्यात्तथा श्वासं हिक्कां च विनिंहंति

वै॰च॰ पुनः सः पुनुषः विगानः लामः ज्वरः ह्न्तमुखिनं इति विगतो विश्लेषेणागतो लामज्वरो यस्य स तथाभूतः लामो व्यथेत्यर्थः चिप्रश्चो आह्लाणस्यद्वीभांगीडति लोके क
३९ दुमर्द्द श्रुंठी इदमपि वंशस्थवृत्तं १२५ अथ श्वासकासे ग्रन्थचूर्णमाह बिभीतकमिति मधुप्रयुक्तं विचूर्णितं विभीतकं यदि लिहेत् तर्हि स विभीतकः श्वासविभीत
कारकोभयकारकोभवति अथ च कुष्माण्डभवा विचूर्णिता जटापि यदि उष्णवारिणा सह पीता चेत् तर्हि सजटा सकासकश्वासहराभवतीत्यन्वयः विभीतकं कलि
द्रुमः बहेडा इति लोके अथो द्रुमामधूकवह्लिः हसीः फलं तस्य बिभीतकमिति कूष्माण्डः प्रसिद्धः इदमपि वंशस्थं वृत्तं १२६ श्वासकासे क्वाथमाह कु
लत्थेति पुष्करचूर्णसंयुतं कुलत्थविश्वौषधकण्टकारिकाख्यैः कृतं कषायं सकासजं श्वासमायं दहतीति सम्मीकरोतीत्यर्थः वनानिवंशस्थोयत्य नलइव अग्निरिव

विभीतकं श्वासविभीतकारको मधुप्रयुक्तं यदि चूर्णितं लिहेत् जटा च कूष्माण्डभवा विचूर्णिता सकासकश्वासहरोष्णवारिणा १२६

कुलत्थविश्वौषधकण्टकारिकाख्यैः कृतं पुष्करचूर्णसंयुतं दहत्यहो श्वासमदं सकासजं वनानि वंशस्थइवानलोबली १२७ इति वंशस्थवृत्तौ

त्यर्थः कुलत्थो कुलथी इति भाषायां पुष्करं पुष्करमूलं विश्वौषधं पद्धर्शित श्वासचिकित्सा शुंठी कंटकारिका रहतिका इपोटहलकः हुलाइति लोके वासाधि
टपकत्तिका कुटजमद्दलाफलाप्रसिद्धे ति अथ श्वासोगस्य निदानमाह अथ श्वोईकफोवातोयास्यायाति मुहुर्यदा कफनुद्धगतिर्विष्वकतदा श्वासान्कोन्यसौ महोई
छिन्नतमकक्षुद्राख्यान्स्व्यातिकमान्गहनानि ल्लेपिरग्रहेनोई मधोनरः विच्छिन्ने वेगांधि ते नतामके नातिमूर्द्धनुक क्षुद्रेणल्वसने नाल्पं पूर्वेसाध्यानतेन्नप इतिनि
दानांजनग्रत्ना काया अष्टजोतिश्राह्माभिप्रायेण हेत कर्मविपाकशांतयः कासवर्द्धयादिति इदमपि वंशस्थं वृत्तं नहलक्षणं यथा उपेन्द्रवज्राचरणेषु संति चेदुपांत्य
वर्णोलघवः स्यात्यदि मदील्लसइन्द्रजितकामकार्मुकिवदंतिवंशस्थमिदंबुधास्तदा इति वंशस्थवृत्तोपदर्शित श्वासचिकित्सा १२७ १२७ १२७

अथ स्वरभेदप्रतीकारमाह पथ्येति पिप्पलियुक्ता पथ्या यदि जग्धा चेत् युक्ता चेत् द्विविधं स्वरोपघातं हरतीत्वा विश्वसंयुक्ता पिपथ्या तथैव पूर्ववज्ज्ञेया च पुनः तैलाक्तः
तैलसंयुक्तः आस्यस्थः मुखस्थः खदिरः तद्वद् इति इत्यन्वयः पिप्पली प्रसिद्धा पथ्या हरीतकी विश्वं शुंठी तैलशब्देन तिलतैलं आस्यं तैलेनुक्तेति लोइव मिति कथनात्
खदिरो गायत्री खैर इति लोके प्रसिद्धः बालीदलतनुः शैलिफलसदृक कषायकः खदिरोऽथ विहारोधः स्वस्थः सारदा रूक्षः युज्यते तन्त्रसारार्थं तदभावेनु साधितः तद्वद्
त्वक्वल्क निर्यासो घनाशुष्को पुत्तमोत्तरः सारदपि सहयोज्यो वा सारः खदिरज इति गीतिरत्नं १२८ अथ स्वरभेदे च ग्रवलेहमाह धात्रीफलमिति ससैंधवं लाजायुक्तं च पुनः
बीजपूरात्कं धात्रीफलं मधुना … लीढं सन्नूनमिति निश्चयेन सहसैव किन्नरीगीतिं गायतीत्यन्वयः कृष्णा पिप्पली लाजा लाजा इति भाषायां तद्यथा एषां युक्तं

पथ्या पिप्पलियुक्ता जग्धा वा विश्वसंयुक्ता विविधं स्वरोपघातं हरति तद्वत् तैलाक्तमास्यस्थः खदिरः १२८ धात्रीफलं ससैंधवं लाजायुक्तं
च बीजपूरात्कं मधुना लीढं नूनं गायति सहसैव किन्नरीगीतिं १२९ इति गीतिरत्नोपदर्शितस्वरभेदचिकित्सा

डुला लानि धान्यानि सन्नुटानि च भ्रष्टानि स्फुटितानि स्युः तल्लाजा नीति मनीषिणः बीजपूरो लुंगं विजोरा नींबू इति लोके प्रसिद्धः तद्यथा मातुलुंगो बीजपूरो लुंगो मध्या
म्लकेसर इति लुंगं द्रवकं च जंबीरं नारंगं लकुचं तथा रुक्तपत्रोपपन्नाश्च दीर्घकंटकपादपा अल्पांतराः मिथो ह्येषां कंटकेशरा इति धात्रीफलमामलकी
किन्नरीणां गीति किन्नरीगीतिः किन्नरी गीति … पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः गानं गीतिः तां गीतिं गेत्वे … भावे क्तिः गायति किं न … कारे
तीत्यर्थः अथ स्वरोपघातस्य लक्षणमाह अत्युच्चानल्पजल्पैरपि विषविषमाद्योतसंदूषणाद्यैः क्रुद्धाः कुर्वंति दोषाः स्वरसरणिगतास्मेद माशुस्वरस्य प्रत्येकं तैः
समस्तैः क्षयतः उत्पुनर्मेद … षष्ठश्चांत गीति … इति सुषेण … मालायां अथ स्वरभेदस्य ज्योतिश्शा

र: चः स्वाभिप्रायेणहितुःकर्मविपाकस्यमहत्त्वंज्ञेयः तद्यथा दृष्टिकांशस्थितक्षीणवंदजनितत्वोपघातप्रशमायप्राग्युक्तबंधपूजादिविधानंविदध्यात् अथकर्मविपाकमाह
५० वाचिरोधाद्गुरुःश्वल्लाभविकृद्वाकनदेति अथत्वोपघातशांतयेवायुपुत्रोकमस्त्रमौदानंकुर्याद्धि थविस्त्राभयानयानकथितमितिगीतिछंदोव्यक्तितल्लक्षण
माह आर्यापूर्वार्द्धसमंद्वितीयमपियत्रभवतिहंसगतेछंदोविदस्तदानींगीतिंताममृतवाणिभाषंतेइतिगीतिछंदोपदप्रीतिस्वरभेदचिकित्सा १२९ १२९
अथारोचकेलवंगादिचूर्णमाह लवंगेति लवंगवकुलानुगाकनकमागधीचंदनकुशेशयमहौषधंहिमगुकुसुमजीरागुरुजटाजलनतांत्वचंकटुकजातिकायाः फलंसवी
रंएद्वविलमौषधंसमंतुल्यंबोध्यंसकलानःसर्वेभ्यःऔषधेभ्यःसितायद्भागाज्ञेयाएतेषांभेषजानामिदमद्भुतंचूर्णंतत्क्षमनपीनसोहिध्मांचहरेत् चपुनःउरःक्षतंग्रहणि

लवंगवकुलानुगाकनकमागधीचंदनं कुशेशयमहौषधंहिमगुकुसुमजीरागुरु जटाजलनतांत्वचंकटुकजातिकायाः फलंसवीरमवि
लंसमंसकलतोऽर्द्धभागासिता १३० सुचूर्णमिदमद्भुतंहचिदमाध्नंतर्पणं न्द्रपोचितमथोहरेत्क्षमनपीनसोहिध्मिका

कांच चपुनःगुल्मादिकंसकासमंतिसारकंचहरेत् चपुनः पृथ्वीपतिरोगंराजरोगंराजयक्ष्माणंहरतीत्यन्वयः अन्यानिसर्वाणिपदानिचूर्णस्यविशेषणानिसंति
लवंगंदेवकुसुमंवकुलाबहेदेलाकडीलाइचीइतिभाषा याक्षहृसादिलिनीक्षेत्रेल्पागुच्छशवल्लिकात्रुटिःरहतीतितुगावंशशर्करावंशलोचनइतिलोके कनकं
केशरंनागकेशरइतिभाषा यांमागधीपिप्पलीचंदनंप्रसिद्धं चंदनशब्देनात्रश्वेतचंदनंग्राह्यं तद्यथा चूर्णलिहासवालिहे प्रायमश्वेतचंदनमितिवचनात् कु
शेशयंकमलं महौषधंशुंठी हिमगुकर्पूरं सिद्धांतभासमाकुमः विकाद्गर्भः कर्पूरः उच्चैरपिचतत्रतु एकैकाभूर्जातिरितिचंद्रस्तानिसर्वशः आमध्यंसारवत्तत्राशु
लखंडमनुत्तममिति सल्लजीरितिप्रसिद्धः अगरुजोंगजं आरइतिलोके अगरुःस्तु ज्यामुलिषद्दलःसुमंगल्यंनचफलंकाष्ठंजंतुजंयथावसिष्ठकंसारःसोऽगुरुः

ष्णोत्तुषाञ्जः शत्नो विघ्निष्यत इति जटाजटामांसी अथ विछिन्नदलः स्थितः सुलोमशः मृदुः सुगंधिस्तृणकोदलनोमुष्ककोपिचेति जलं सुगंधवाला नतं कुटिलंत
गर इति भाषा यो त्वचं तज इति लोके कक्कुकं कंकोलं कंकोलमस्ति इति लोके प्रसिद्धं कंकोलो वल्लिकाबाढपत्रामल्लिकाफलेति जातिकायाः फलं जातीफलं वीरं उ
शीरं खस इति भाषा यां उशीरं वीरणीजं टेति पृथ्वीछन्दोपि तल्लक्षणं यथा गणाजसजसाहृयाश्यणयोमितोथो लघौ गयस्थविनिर्दिष्टमीयुदितदाहिप्रथ्वीहिमा
अह्नो विलिख्य मिनवभिरष्टच जायतां तेशयथा वंतोहिदिमुदेसमाधीयताभिति इति लवंगादि चूर्णम् १३० अथ रोचके द्वितीय चूर्णमाह दलेति वहुलसंयुतं चूर्णि
तं दलत्वचगिभकिशारं सपित्तकफजिद्भवति चपुनः रुचिप्रदं स्यात् अथ वर्णेयेचर्णिकारकं चपुनः लघ्वपीत्यन्वयः दलं तमालदलं तेजपात इति लोके त्वकचोचं
ज इति लोके इभकेशरं नागकेशरं वहुला इहेंदेलेति अथारोचकस्य निदानमाह व्याहृत्वपन्नं मुखे चेन्नस्वादो दोषावरोचकाः सपंचधा पृथक् सर्वैर्लिपरोकुह्याद्भिरेव च

त्रिदोषहरणं शुभं वलकृदग्निसंदीपनं सुरुच्यमनुचिप्रकृल्लनुजाविहृद्रोगनुत् प्रमेहजिद्दुरुच्छांग्रहणीकाचगुल्मादिकं सकासमतिसारकं
हरति रोगपृथ्वीपतिं १३१ इति लवंगादि चूर्णं दलत्वगिभकिशारं वहुलसंयुतं चूर्णितं सपित्तकफजिद्रुचिप्रदमथापि वर्ण्यं लघु १३२

चके मुखं तत्र स्यात् प्रासक्तार्मलिमइति अथ ज्यो
चकप्रयोगं ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणाह अतिपाकिनः

इति पृथ्वीरुजोपदर्शितारोचकचिकित्सा

तिः शास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह अथ मंदाग्निर्यादो
रुपणः मृदजयुतो मानवो भवति जीवे मंदाग्निकोवि
जितो कुस्मिर्वितपापकर्माच कुक्षिवह्नस्थानस्थिनस्यगुरोः प्रागुक्तं जपहोमदानादिकं विदध्यात् तेनोपशाम्यति अथ कर्मविपाकमाह अजाहीनोधनीअदत्ताद्
नतुचिदानामक्षगुणान्विनोयः सोरुचिमान् स्थूलोवाजायते अस्य प्रायश्चित्तं कृछ्रमितकृछ्रं चांद्रायणं व्यस्तं समस्तं वा व्याधितारतम्येन कुर्यात् अन्नाशक्तो धनी प्रतिदिनं पंचा
ग्रहं ब्राह्मणभोजनं कारयेत् अन्नाप्यशक्तो मतंते होमं तथा तीर्थस्नानं चापि समाचरेत् तीव्रवैराग्यसंयुक्तं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनं मिष्टान्नं दद्यादिति वचनात् अग्निरक्षो

वृ॰ चं॰ तिमंत्रेण जपेदच्युतसंख्ययाचस्तणाचध्रीनान्नजुहुयाद्धव्यवाहने जपादिकं यावद्दोषान्मुक्तोभवतितावदेववक्तव्यं एतद्ब्राह्मणविषयं इतरविषयेहमाल्पदानमेवशस्तमिति
५१ इदमपिमुच्यते छर्दिः १३२ इतिप्रश्नीरत्नोपदर्शितारोचकचिकित्सा अथछर्दिप्रतीकारमाह हरतीति क्षौद्रयुतं गुडूच्याः क्वथितं सकलवांतिं छर्दिं हरति चपुनः वि
ल्वत्वक्कृतमपितद्वद्वमनं हरति चपुनः चलदलभवशुष्कत्वक्कृतांगारसौर्वापितं जलमपिपानाद्वांतिं वमनं हंतीत्यन्वयः चलदलात्पिप्पलाद्भवायाशुष्कात्वक्ता
याकृतानियेअंगाराणांगाराःतैर्वापितंसंस्कृतंयदिदंजलंतज्जलंपानात्पानमात्रेणवांतिंहंतीति गुडूचीप्रसिद्धा क्षौद्रंमधु विल्वःश्रीफलः चलदलोबोधिद्रुमः पीपलइ
तिलोके मालिनीवृत्तं तंत्रांतरेप्युक्तं अश्वत्थवल्कलंशुष्कंदग्धंनिर्वापितंजलं तज्जलंपानमात्रेणहिकांछर्दिंनिवारयेदिति १३३ अथछर्दिरोगेएलादिचूर्णं त्रुटीति

हरतिसकलवांतिंक्षौद्रयुक्तंगुडूच्याःक्वथितमपिचविल्वत्वक्कृतंतद्वदेव चलदलभवशुष्कत्वक्कृतांगारसौर्जलमिदमपिवांतिंवापितं
हंतिपानात् १३३ त्रुटिमलयजलाजाकोलमज्जा प्रियंगुत्रिदशकुसुमकृष्णानागपुष्पांबुदानां त्रुटिमलयजलाजाकोलमज्जाप्रियंगुत्रिदश
कुसुमकृष्णानागपुष्पांबुदानांमधुमिलितोचूर्णोभवतिसपतिछर्दिदोषात्भटितियथास्यात्तथा अजनितास्थितिनाशमितिशेषः कस्मिंवाइवतेजोमालिनीवृत्ते
इति अंधकारइवेत्यन्वयः सूर्येभवतियथांधकारोऽजनितस्थितिरित्यर्थः त्रुटिःसूक्ष्मैला गुजरातीलाइचीइतिभाषायां सूक्ष्मासुमात्रिकोणफलवीजकं सूक्ष्मं त्रुटि
मुग्धेतिमलयजं चंदनंलाजाअर्द्धभृष्टधान्यंधीलिंइतिदेशभाषायां कोलमज्जावदरीमज्जा प्रियंगुः फलिनीगोंदनीइतिलोके उमकनीइति चक्रचित्रे प्रसिद्धा प्रियंगुः
पिप्पलीकंगुराजिकाफलिनीपुचेतिविश्वनिघंटे प्रियंगुश्चाहेनान्नफलिनीतिबोध्यं नतुपिप्पल्यादिकंबोध्यं किंतुप्रयोगांतरेपिद्रष्टव्यं तद्यथा त्रुटिदेवमनुकाविकेषा
लाजैःसहकोलमज्जाफलिनीघनकृष्णैरितिद्विधा त्रिदशकुसुमंदेवकुसुमं लवंगं कृष्णापिप्पली नागपुष्पंनागकेशरं अंबुदोमुस्तेति अथछर्दैर्निवृत्तिमाह

छर्दये मानवानां वीक्ष्य त्वं गमं जनैः निहन्ति छर्दिरिति दोषवक्त्रा प्रधावितः इति अथ निदानमाह दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः छर्दयः पंच विज्ञेयास्ताः पृथक्
लक्षणैर्मताः हृल्लासोद्गारसंरोधौ प्रसेको लवणस्तथा द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणं वातस्थानात् ज्वरो हि धातुस्थाने चिन्त्यमेव च हृल्लासो नाम मुखे स्रवणं ज्ञेयाः
छर्दिः पंचधा इति वीरसिंहावलोके अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह विपुस्थाने यदा स्यातां चांद्रिशुक्रौ न तो भवेत् छर्दिमान् मनुजः क्षीणौ क्षीणचंद्रावलोकितौ
क्षीणचंद्रावलोकितषष्ठस्थानस्थितबुधशुक्रबाधोपशांतये तत्प्रीतये बुधस्य पूर्वोक्तमेव जपहोमादिविधानं विदध्यात् शुक्रस्य च ध्यामः अन्नात्परिस्रुतैस्तिलैः
जपः तिलाज्याहुंबरीसमिद्भिर्होमः अश्वदानं च रौप्यं च धारयेत् अथ कर्मविपाकमाह योग्या हयपायघोषकीटकमार्मेयायु यहतमत्वं जानन्नेव मोहात् प्रयच्छ

भवति मधुशिता तातिचूर्णानि छर्दिदोषो व्रजति कटितिज्ञो मालिनी वांधकारः १३४ इति मालिनीवृत्तोपदर्शितछर्दिचिकित्सा १३४

तिमच्छर्दिमान् जायते यदुक्तं कर्मविपाके भव कीटकेशकाकादिदूषितं मोहतो नरः दत्वा द्विजाय भवति छर्दिमानन्यजन्मनीति वचनात् गौतमो नाम
विप्रविश्वासघातकौ छर्दियुक्तो भवति तच्छांतये पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं कारयेत् अन्नदानं च यथाशक्त्याज्ययुक्तं कुर्यात् अग्निरश्मि जन्मनेति मंत्रेण व्याधिगुरु
लघुभावेन जपं कुर्यात् तिलहोमं च कुर्यात् तेनोपशांतिर्भवतीति मालिनीवृत्तमपि तल्लक्षणं यथा प्रथममगुरुषट्कं विद्यते यत्र वाऽन्तं तदनु च दशमं चेदक्षरं द्वा
दशांत्यं गिरिभिरथतुरंगैर्यत्र कांते विरामः शुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धेति इति मालिनीवृत्तोपदर्शितछर्दिचिकित्सा १३४ १३४ १३४

अथ तृष्णाप्रतीकारमाह मधुकेति मधुकवटशुंगकंजलाजाः सह तगुटिकावदने मुखे विधारिता तत्ता गुटिका तृषं हरतीति विपक्षांतरे समशर्करा प्रपीता अथो काश्मरी तथैव
भवतीत्यन्वयः मधुकं यष्टीमधु इति लोके गदोकुष्ठं कूठ इति भाषायां वटशुंगं वटस्य नवपल्लवकोषं कंजं कमलं लाजा आर्द्रभृष्टधान्यं काश्मरी श्रीपर्णी खंभारि इति लोके
श्रीपर्णी च प्रसिद्धा कासमर्दपत्रानन्तु न्याल्यपलाशदलिनी द्रुम इति अथ तृष्णायां निदानमाह मूत्रनंयः पिबेत्तोयं नरः तृण्निमधियाच्छति मुहुः कांक्षति नो यं तु तृष्णादि
तमादिशेत् संक्षोभशोकश्रममद्यपानाद्रूक्षाम्लशुष्कोष्णकटूपभोगात् धातुक्षयाल्लंघनसूर्यतापात् सुवर्णरितः स्वमनो प्रवृद्धौ श्रोतांसितं दूषयतः समेतो यान्यं बु
वाहीनि शरीरिणांहि श्रोतस्वपांवाहिषु दूषितेषु जायेत तृष्णातिबलानतस्तु तिस्रः स्मृता ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च स्यात्सप्तमी भुक्तनिमित्तजा च

मधुकवटशुंगकंजलाजा तगुटिका वदने विधारिता सा हरति तृषं समेतासशर्करा वा भवति तथैव च काश्मरी प्रपीता २३५ इति तृष्णाचिकित्सा

लिंगानि तासां शृणु चौषधानि तान्त्वोष्ठकंठास्यविशोषदाहाः संतापमोहभ्रमविप्रलापा पूर्वाणि रूपाणि भवंति तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हीति चरकेप्युक्तं सप
वाहिनी श्च धमनी र्जिह्वामूलगलतालुक्लोमचसंशोष्य तृष्णां देहि कुरुतस्तृष्णामतिबलोपि तानिलाविति अथ तृष्णा मूर्छारोगयोः ज्योतिः शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह तन्त्यतीका
लपथ्यांतं जातकेसिंहस्थो द्विजनाथः करोति जातं द्दलजठरोगार्त्तं स्त्री द्वेषिणं च पुरुषं तथापि पापात्सुखान्विष्टं सिंहस्थ सोमेनापि मूर्छाशोषाणि न दोषः शेषाच्छेदोवृणास्या
पिपितमनुष्यैर्दीर्घरभिन्नलोमानवो भवतीति नक्षत्रजनितमूर्छातृषोपशमनाय चंद्रस्य पूर्वोक्तमेव विधानं विदध्यात् भौमस्यापि प्रीतये पूर्वोक्तं जपहोमदानादिकं नि ॥
खिलमपि विधेयमिति अथ तृष्णामूर्छारोगयोः कर्मविपाकमाह यदुक्तं पद्मपुराणे पांथस्य चापरिश्रांतं आहरणं मासमथापि वन पापयेज्जालेयस्तु नरस्त्वामूर्छितो भवेन्न वा
रुणं वाजपेन्मन्त्रं होमं कुर्याद्द्विजः विदध्यात् जलपानं च तृष्णामूर्छोपशांतये पानीयपायसं मुक्ताशर्करायुक्तमंगुलात् इमाव पृथकं देयं मूर्छातृष्णोपशांतये इति वचनात् ॥

एषं दृतेन द्रोषो पशुं निर्भवतीति पुष्पिताग्राछन्दं १३५ इति दूताचिकित्सा अथमूर्छारोगे चूर्णमाह द्विरदकुसुमेति द्विरदकुसुमं कोलमज्जा शैव्यं च पुनः मागधभवां विचूर्ण्य इदं चूर्णं शीतलतोयैः शीतलजलैः सह प्रपीत्वा समकालभवापि त्रिदोषोद्भवापि मूर्छा विमूर्छितक्रियया इत्यन्वयः द्विरदकुसुमं नागपुष्पं नागकेशर इति लोके कोलमज्जा बदरीफलमज्जा शैव्यं उशीरं खस इति लोके मगधभवा मागधी पिप्पलीति पुष्पिताग्रा छन्दः अथमूर्छानाशाय द्वितीयप्रयोगमाह भवतीति मधुना सह दृक्षांविलीढ्व आस्वादनं कृत्वा मनुष्यः विगतविषाद विमूर्छितो भवति यथा दिनकरकिरणैर्विशुष्कं कालमंधात्वं अंभः जलमवाप्य प्राप्य पुष्पितां भवतितथैव

द्विरदकुसुमकोलमज्जशैव्यं मगधभवां च विचूर्ण्य शीततोयैः क्रियत इव तरामिदं प्रपीत्वा समकालभवापि विमूर्छितेव मूर्छा १३६

भवति च मधुनाविलीढ्य दृक्षां विगतविषाद विमूर्छितो मनुष्यः दिनकरकिरणैर्विशुष्कमंभः कलमभवाप्य यथाभिपुष्पता

ग्रं १३७ इति पुष्पिताग्रावृत्तोपदर्शितमूर्छाचिकित्सा

वेत्यन्वयः मधुक्षौद्रं दृक्षा पिप्पलीति अथ मूर्छाया निदानमाह संज्ञास्रोतांसितेनुष्यां विशंति कारणानि च त क्रुद्धपित्तादमत्यां मूर्छंति गतचेतनाः सप्तमूर्छा प्रथमवातैर्वित्तैश्लेष्मसन्निपातविषात्मताः दोषवर्णा चियत्यष्टवेन्द्रौषमूर्छत्वथा भवानगमोम्य प्रलापोथदाहहत्याम्यवान् विषात्पित्तवद्भनगंधेनसंन्यासोलिंद्वयः क्रिया तिनिदानान्यनशलाकायां मूर्छायाः ज्योतिःशास्त्रेण कारणं कर्मविपाकं च सुधीभिः वृक्षावद्धोध्यामिति इदमपि पुष्पिताग्रा छन्दः तल्लक्षणं यथा नगणयुगमथोरथौ समाणेचेद्विषमपदेवसुधापतेनि विष्ठेनगणजगणयुग्मनोगणोरः समचरणेंतु गुरोहि पुष्पिताग्रेति १३७ –

अथ स्नेहरोगस्य कामोह विधुरिति विधुश्चंद्रः चपुनः बालालापः बालानां कामिनीनां आलापः बालालापः बालाषोडशाब्दा मानिनी आलापो यासां चपुनः व्यजनकमले व्यजनं च कमलं च तेव्यजनकमले व्यजनं च कमलं च अनयोः समाहारः व्यजनकमलं व्यजनकमलमित्यपि शुद्धं चपुनः रम्यललनापरीरंभः रमितुं योग्याः रम्याः रम्याश्चता ललनाश्च रम्यल लनास्तेषां ललनानां परीरंभः आलिंगनं रम्यललनापरीरंभः व्यजनकमलानां रम्यललनानां भङ्ग इति पदेन व्यजनं च कमलं च व्यजनकमले आरमितुं योग्या आरम्याः आरम्याश्चताः ललनाश्च आ रम्यललना व्यजनकमलैः सहिताः आरम्यललनानां परीरंभः व्यजनकमलारम्यललनापरीरंभः आजाननिश्च पद्मस्य तिथि दिलीमलयजनिशानाथ जनितः लेपश्च चंदनकर्पूरादि स्पर्शः वीणा च कथंभूता वीणा समीचीना अथवा वादि भिरखंडिता पुनः कथंभूता द्विजातीनां भणितयोः श्रवणसुधालीना द्विजातीनां आह्वानपक्षीणां भणितयोः सुमंगलशब्दयोः य

विधुर्बालालापो व्यजनकमलिन्यः ललनापरीरंभो लेपो मलयजनिशानाथजनितः समीचीना वीणा श्रवणसुधलीना भणितयो द्विजातीनां मालासुमनाकुसुमानां हिमजलं १३८ मनोरम्यं गीतं कमलकदलीपत्रशयनं स्निग्धस्नानं दानं सलिलजनितं यंत्रमनिशं हरेद्दाहं त्वेतन्मधुरशिशिरस्था तु मथितं सितायुक्तं क्षीरं हरति च समुदाहं शिखरिणी १३९ श्रवणसुधांत श्रवणसुधां लीनं यथा द्विजातीनां भणितयोः श्रवणसुधलीना देवदारुअगुरुकुलमि त्यादिवन्निर्लिंगमपेक्षत्वेन समासः चपुनः सुमनाकुसुमानां मल्लिकादीनां माला हिमजलं च चपुनः मनोरम्यं गीतं कमलकदलीपत्रशयनं च कमलानि च कदल्याश्चताः क मलकदल्या वा कमलकदलीनां पत्राणि कमलकदलीपत्राणि कमलकदलीपत्रेषु शयनं कमलकदलीपत्रशयनमिति स्निग्धस्नानं च स्निग्धसलिलं दानं च चपुनः अनिशं नि तें सलिलजनितं यंत्रं जलयंत्रं फुहारा इति लोके एतत्सर्वं दाहं हरेत् नाशं कुर्यात् चपुनः मथितं तक्रमपि दाहं हरेत् कथंभूतं तक्रं मधुरशिशिरं मधुरं च शिशिरं च मधुरशिशि रे मधुरशिशिरं यस्मिन्स ः तन्मधुरशिशिरं शर्करायुक्तं च पुनः कथंभूतं स्वादु मनोज्ञः स्वादु मनो ज्ञे मिष्टे चेति हेमः चपुनः सितायुक्तं क्षीरं दुग्धमपि दाहं हरेत् चपुनः शिखरिणीना मधेयं द्रव्यं तदपि दाहं हरति चपुनः स्नेहदाहयुतो हृदि सुस्थितया धान्यप्रमर्दहिमधानीयदा स्वाचदा अन्यैः रूपायैः किं न विमपीत्यर्थः कथंभूतो स्नेहदाहेन दलिम

दहनोऽग्निः तस्मात् यो दाहस्तं दाहेन दलितो विदीर्णो इत्यन्वयः अथ दाहस्य निदानमाह देहे शोणितमूर्छितं प्रकुरुते दाहं महादारुणं अंगं च द्रवतीव दह्यते बाह्ये त्वचो
भ्यंतरे मांसं शोणितनाडिकास्थितिचयान् श्लेष्मांबुसंवर्जितान् सर्वान् शुष्यति दहत्यथ यतः सर्वं तु षाढ निशं १ स्त्रीणां धातोर्वा स्थितो घोरदाहो मूर्छां कुर्यात् नाशं धातुं ज्वरातिं तृष्णा शोषं
क्षीणत्वं हृच्छूलं च देहकंपोऽभिनोऽप्यधियुक्तः २ मर्यादामधिकं रक्तगुडिकं देहसंस्थितं लोहं गांधं देहस्थं पित्तमतास्यभेषजमितिमिश्रणमत चिकित्सा अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्राये
देहेतुमाह यथा कंजातके नैनाभवतिभूपुत्रोऽग्रेभवतिभास्करः जन्मकाले यदा यस्य स दाहज्वरवान् भवेत् मूर्तिस्थानस्थितस्य भूपुत्रस्य अंगस्थानात् स्य च भानो दाहपीडोप
शमनार्थं तत्प्रीतये धेनुदानादिकं विधेयं मंगलप्रीतये चपूर्वोक्तमेव जपहोमदानादिकं कुर्यात् अथ कर्मविपाकमाह तत्पुनीवार्यं च यथा कपिलग्रहे वः पुनाष्टौ च

उपायैश्चिंतयेद्दहनसमदाहेन दलितहृदि लुष्टधान्य प्रभवहिमपानं सुसिताया १४० इति शिवप्रणीतो ह्युपदर्शित दाहचिकित्सा

ति तं कापिलनामग्रहो मरक्ता ति तत्क्षणात् उष्णस्थली सर्वांग दाही पीतन यक्ष भवति । बलिं च निशि चतुष्पथे पिष्टलाजपिण्याकगुडतिलधेनुगंधपुष्पैर्मंत्रेण दद्यात् प्र
यत्नी एव बलिं च न कापिलाक्षमहाग्रह आगुरस्य मुखं सिद्धं प्रयच्छत्वं महाबलेति वीरसिंहावलोकने शिखरिणी छन्दः तल्लक्षणं यथा लघुः पूर्वो
वर्णो ह्याद्यनु गुर्वः पंच लघवः शुभादीर्घ द्वंद्व त्रय मथ लघूक्तं गुरु रथो रसैः रुद्रैः गोड छिन्ति यपश यंत प्रभसितो विरताम्बुरुनैर्मु जगमादि
नामा शिखरिणीति १३८ १३९ १४० इति शिखरिणी रमोप दर्शित दाह चिकित्सा १३९ १३९ १४०

बृ॰ चं॰ अथमदात्ययप्रतीकारमाह खर्जूरेति खर्जूरामलकमदाडिमाम्लरक्षैर्मिश्रः पुनः मृद्वीकासहितपरूषकाम्लिकाद्यैर्मंथः स्यात् अखिलमदात्ययशान्त्यै स्यात् अथेत्यध्याहारः किंभूत

६४ मदस्य घनस्य मदस्य शर्करान्वितं दुग्धं स्यादित्यन्वयः शार्ङ्गधरेणोक्तं खर्जूरदाडिमाद्राक्षातिंतिडीकाम्लिकामलैः सपरूषैः कृतः मंथः सर्वमद्यविकारनुदिति खर्जूरः पिंडखर्जूरिका ॥

छुहारा इति लोके तद्यथा भूमिखर्जूरिका माद्वी दुरारोहा खर्जूरच्छदा तथा स्कंधफला काककर्कटी स्वादुमज्जिका पिंडखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् खर्जूरी गोस्तनाकारा

परद्वीपादिहागता जायते पश्चिमे देशे सा छुहारेति कीर्त्यते इति भावप्रकाशे खर्जूर्यमलादिवदिति वाग्भटोपसंग्रहबोधे आमलकी धात्री दाडिमो करकः अनार इति भाषायां

अम्लरक्षम्लितिंतिडीकः मृद्वीका द्राक्षा परूषको अल्पास्थिफलं फालसा इति लोके परूषकस्तु विदः स्मृतः परूषकः रसीयः पक्वमसितं फलं मध्वम्लशास्त्रिकामिति अम्लिका चिंचा

खर्जूरामलकमदाडिमाम्लरक्षैर्मृद्वीकासहितपरूषकाम्लिकाद्यैः मंथः स्यादखिलमदात्ययशान्त्यै दुग्धं स्यात्सितघनमदस्य शर्करान्तं १४१ इति

मदात्ययचिकित्सा

इमली

इमिली भाषायां मंथो पांडभेदः तद्यथा मंथोपि पांडभेदः स्यात्तेन चात्रैव कथ्यते जले चतुःपले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् मृत्पात्रे मंथयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेदिति

शार्ङ्गधरेणोक्तं शर्करा सिता मिश्री इति भाषायां अथमदात्ययनिदानमाह ये विषघ्ना गुणाः प्रोक्ता तोयमद्ये प्रतिष्ठिताः तेन मिथ्योपयुक्तेन भवेत्युग्रो मदात्ययः किंतु मद्यं स्वभावे

न यथैवान्नं तथा स्मृतं अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं रसायनं विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलं प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमं स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च स्नेहैश्च महितै

वितं भवेदायुः प्रकर्षाय बलस्योपचयाय च काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये संनिहिता गुणाः बुद्धिर्लभीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन तथाक्लमेन

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारानिति अथास्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण कारणं कर्मविपाकं चोन्मादवत् ज्ञेयं नात्रमाटेय छ्यासः इति प्रहर्षिणी छंदः इतिम

अथापस्मारे प्रयोगत्रयमाह सेवेति सर्वस्यापि अपस्मारस्य विनाशे तैलयुतः एकः रसोनकल्कः तैलयुतश्चासौ रसोनकल्कश्च तैलयुतरसोनकल्कः सतत सेव्यः च पुनः सुमधुयुता षड्ग्रन्था पेया
तं सेव्या च पुनः सुमधुयुता एका सरस्वती चापि सुमधुयुता यत्नेन सेव्या न तु इति निश्चयेन य औषधीसन्ततं नितरां प्रहर्षिणी प्रकर्षेण हर्षदात्री भवतीत्यन्वयः तैलं तिलोत्थं रसोनो लि
वं ग्राह्यं रसोनः पवनेष्टकन्दः लहसुन इति लोके रसोनकन्दोऽस्निग्धा नाम कन्दश्चापि प्रसिद्धः सौम्यद्वीपि कन्द लोहितो दुर्गन्धो नीचसूक्ष्मा भवति स्निग्धा नाम कन्दः पलाण्डुः सुमधुश्च षड्ग्रन्था
पा उग्रगन्धा वच इति लोके सरस्वती ब्राह्मी चेलीति भाषायां ब्राह्मी इत्यपि नाम्ना निमिषारण्ये प्रसिद्धा ब्राह्मी पिच्छिला पीतपुष्पिका भूस्तम्बका बहुपत्रा एषोद्वितीया सिता वा स्म
रणवर्धनी चेति अथापस्मारस्य निदानमाह तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता निद्रा

सेव्यस्तैलयुतो रसोनकल्क एकः षड्ग्रन्था सुमधुयुता सरस्वती च युक्ता सततमपस्मारे विनाशे सर्वस्यापस्मारस्य पि भवति प्रहर्षिणीयं १४२ इति प्रहर्षिणी

इतोपदर्शितापस्मारचिकित्सा नापथ्यत सिंश्च भविष्यति भवत्यथ चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतःसंस्थिताः कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वन्ति ता
पिता त्वकफात्सर्वैर्दोषैः समस्ताश्चतुर्विधः तमसो दर्शनं ध्यानं हृत्कम्पो नेत्रवैकृतं भ्रमो हृदयशूल्यत्वं भावि तत्तालक्षणं पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मला अथापस्मा
पकुर्वन्ति किं चिच्चिन्तान्तरे इति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह शनिभूसुतदिननाथा निधनस्था यस्य जन्मकाले स्युः नानाव्याधिविधाभिः पीडा अपस्मारसंभवा तस्य अथ
पशानि मंगल सूर्य जनितापस्मारोग प्रशान्त्यर्थं तत्तद्ग्रहप्रीत्यै पूर्वोक्तं सर्वं जपहोमादिकं विधेयं अथ कर्मविपाकमाह स्वामिनो गुरोश्च हन्ता प्रतिकूले जायते इति [illegible]
श्वा स्त्रेयात् भूमिपस्मारदोषी स्यादिति अस्य प्रायश्चित्तं चान्द्रायणं कुर्यात् सदसस्पतिमद्भुतमित्येन मन्त्रेण चरुघृताभ्यां जुहोति देवब्राह्मणान् संपूज्य नमः [illegible] चरद्धारा वधा
नं श्रियम्भवतु इति शुक्लं जपेदिति इदमपि प्रहर्षिणी छन्दः तल्लक्षणं यथा त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयं चत्तं यः चान्द्र [illegible] विलोकितुभाषितेस्थानविश्रामो भवति [illegible] विधि विज्ञेया

[illegible]

ग्रंथोन्मादे कल्याणघृतमाह रास्नेति रास्नाहिलतान्हि हेजलजकमिरिपु जलजंच कमिरिपुश्चेति जलजकमिरिपु त्रैफलं नागदंती कौंतीपर्णी विशाला कनकमलयजं कनकंच मलयजंच अनयोः समाहारः कनकमलयजं दाडिमं नुक प्रियंगुः मंजिष्टा देवदारुः कुटिलरुहतिके कुटिलंच रुहतिकाच ते कुटिलरुहतिके पद्मकं पुनः एलवालुः तालीसं जातिकायाः कुसुमं इत्योषधीनामेभिः कल्कैः सहघृतस्य प्रस्थं दत्वा द्रोणान्मानं षोडशसेटकमानं वारिजलं दत्वा तं घृतं पचेत कथंभूतं घृतं ग्रहवलाणां ग्रामयस्यो मात्यहरा ग्रामयहरः ग्रामयहरेषु तरणिः सूर्यः ग्रामयहतरणिः तं ततः सिद्धीभूतमेतद्घृतं ग्रथविलमवमपस्मारं उग्रं उन्मादं चयक्ष्माणं ववातं चतसो चैरोनित्येदिनं तृतीयकं वा चातुर्थं चातुर्थकं वा कामोत्थज्वरमपि निहन्याद्वाशंकुर्यात् चपुनः एतद्घृतं मंदवन्हो मंदाग्नौ द्विविधविषादे स्थावरजंगमाख्यविषादु

राम्नाहिहेल्लतान्हिजलजकमिरिपूत्रैफलंनागदंती कौंतीपर्णीविशालाकनकमलयजंदाडिमंनुकप्रियंगुःमंजिष्टादेवदारुःकुटिलरुह

तिकेपद्मकंत्वेलवालुस्तालीसंजातिकायाःकुसुमभितिएथक्कर्षमानिरेभीभिः १४३ ग्रन्ते रोगेचमन्नरक्ष्ये चविसर्पेच चपुनः कंडुपांडुप्रमेहेचपंडु

पांडुश्चप्रमेहश्च एतेषांसमाहारः कंडुपांडुप्रमेहं तस्मिन् चपुनः विविधयत्नेन काठिनुजिकादि पीडायां प्रतिश्यायरोगेच चपुनः वंध्यायां चपुनः यक्ष्मोत्वेनुजियक्ष्मणो भ्यांमुपक्षेरोगे चपुनः भूतरोगे पिशाचरोगे एतद्घृतमधिकं युंज्यात सेवेदित्यन्वयः रास्नाहि हरिद्रे द्वे एकाहरिद्रा द्वितीयादारुहरिद्रा लतानाहे द्वे शारिवे द्वे एकाशारिवा द्वितीयाकृष्णशारिवाशारिवालतजं रूपकसद्रशा छद्मगोपवल्लीतिनाम्नाप्रसिद्धा कृष्णशारिवाषिहदापत्रशाद्वशाष्छदा चंदनगंधा वोषावेशिइतिलोके जलजं कमलं कृमिरिपुः विडंगं त्रैफलं शिवामलविभीतकं नागदंतीनिकुंभः जमालगोटाइतिभाषायां तद्यथा नागदंती निकुंभार्या श्रीहस्तिन्यामपिस्त्रियामितिमेदिनीकौंतीरे णुका संभालुइतिलोके कौंत्याम्लुपाद्गपोद्धृतपक्रो पुष्पः फलस्यचवीजं तु कौंतिकामंसंमितमिति पर्णी शालिपर्णी एष पर्णीसरिवनपिठवनइतिलोके ग्रश्वत्य

एं पूर्वोक्तं ज्ञेयं विशाला इंद्रवारुणी इन्द्रायन इति लोके ऐन्द्री विशाला च समे वल्ल्यौ स्वल्पमहाफलेतिके चनेमिश्रेयो इति कनकं नागकेशरं मलयजं चंदनं चंदनेनात्र श्वेतचंदनं ग्राह्यं यु
तः चूर्णस्निग्धाः सर्वा लेह्य प्रायसः श्वेतचंदनमिति वचनात् दाडिमं कारके अनार इति भाषायां नुत्वा कुष्ठं कूट इति लोके प्रियंगुः गुंद्रा गोंदनी इति लोके मंजिष्ठा समंगा मंजीठ इति भाषा
यां समंगा द्विविधा धूम्रफला नीला सुपीत कारसमा स्यापश्चिमे: सुडाम जिष्ठा कोष्ठगर्भिणी वो कोंकणे इति पद्मकं पद्मं पद्माख इति लोके एलवालुः एलेयं शीतल चीनी इति लोके
एलवालुवामेलेयं सुगंधि हरिवालुकमित्यमरः सुगंधि मरिचाकारमुत्र शीतलताकारि द्रव्यं शीतलचीनी इत्याख्यया ख्यातं लोके इति शिवनिघंटौ तालीसं स्पष्टं पत्राख्यातं ग्रस्या

कल्कैः प्रस्थं घृतास्यामयहरलक्षणैर्वारिद्वित्वापचे तद्द्रोणोन्मानं निहन्यादखिलमपमपस्मारमुन्मादमुग्रं यक्ष्माणं वातरक्तं ज्वरमपि नरसां नैकदिनं वा
चतुर्थी कासोन्मांद्यं मंदवह्नौ द्विविधविषगादं शूलकंठे विसर्पे १४४ पांडुं पांडुप्रमेहे कटिनुजि विविधवस्त्रप्रतिश्यायरोगे वंध्यायां यक्ष्मरक्षोहजि
घृतमधिकं स्मृतिरोगे च युज्यात् १४५ इति पानीयकल्याणघृतम् ब्राह्म्याः कूष्मांडिकायाः स्वरसमिह पृथक् क्षीरकुष्ठप्रयुक्तं शंखिन्यावाव
चायाः क्वथति ननु तरां सर्वजोन्मादमुग्रं षड्भ्यामर्षपानां नियमन कदलीग्राहि निर्मोकाकानां धूपो भूतापहारी हरति च सकलां डाकिनीं शाकिनीं च

पिलक्षणं पूर्वोक्तं ज्ञेयं जातिचायाः कुसुमं मालतीपुष्पं पंक्तिपत्रा १४६ इत्युन्मादचिकित्सा मालिनीवृत्तं छंदः स्रग्धरा छंदः इति पानीयकल्याणघृतं १४५
ग्रथोन्मादे स्वरसमाह ब्राह्म्याः इति ब्राह्म्याः स्वरसं वा कूष्मांडिकायाः स्वरसं शंखिन्यावावेचायाः स्वरसं वा इहोन्मादाधिकारे पृथक् पृथक् स्यात् पापेयमिति शेषः कीदृशं स्वरसं उग्रं
सर्वजोन्मादे दोषशोकाभीतयक्षराक्षसादिजोन्मादं नन्विति निश्चयेन तरां शीघ्रं क्वथति नाशं करोति पुनः कीदृशं स्वरसं क्षीरकुष्ठप्रयुक्तमित्यन्वयः ब्राह्मी वाणी तथं कां चोली
ति भाषायां ब्राह्मी इत्यपि नेमिषारण्ये प्रसिद्धा ब्राह्मी पिच्छिला पीतपुष्पिका भूस्तरावहूधः शीतवीर्या तिक्ता मृदुः लवणा कटुका चेति कूष्मांडी कुम्हड़ा इति लोके शंखि

वृ॰ वि॰ नीशंवृषुष्पीकोडियालाइतिलोके शंखपुष्पीमित्रानुणोवल्मिकितृणयोविघ्नकलोमशोल्याकपत्रकइति वचोग्रगंधावचइतिलोके क्षौद्रंमधुकुष्ठंव्याधिःकूठइतिलोके अथा
९६ ईश्वरोविनोन्मादेधूपमाह षडंगेति षडंगधूपसर्षपानांनियमनवादलोग्राहिनिर्मोकिकानांधूपंमकलांडाविनींश्यानींश्वाहरतिवचुंभुलंधूपंमूत्रप्रहारीत्यन्वयःषडंगधूपोलोमी
वचइतिलोके सर्षपंसिद्धार्थकंसरसोंइतिलोके नियमनवादलंनिंबपत्रं उग्राक्षुद्धिवोधिनीराईइतिलोके अहिनिर्मोककःसर्पकंचुकइति अथोन्मादस्यनिदानमाह भीशोक
कामदुष्टैः पूज्यादेश्चावधर्षणैः मदयंतिमनोदोषाःस्यादुन्मादस्तदोदृशः घस्थानेहास्यगीताचेष्टाधीस्वप्नविपर्ययैः रहस्यकथनोद्वेगभ्रमैरुन्मादमादिशेत् दोषैर्व्यैसमस्तैश्चवि
षशुभ्रंशमवद्विधःदोषांवापूर्वकच्छेवाभीकामपैत्रुतान्यथादेवैदेत्यपिशाचयक्षरक्षोगंधर्वयक्षतःपितराश्चग्रहेभ्यःस्युरुन्मादःशोकलक्षणःपानिर्वेदचविद्वेषानप्रान्वंसर्पनद्दतिः
बहुभुतंगानव्यनेश्चाइचेनितदोश्चाति कंपोनिद्राफेनवमिःहुमादिपतनादिभिः त्रयोदशप्रछेतीतेचनोन्मादीजायुजीवतीति इतिनिदानांजनशलाकायां अथोन्मादस्यज्योतिःशा
स्त्राभिप्रायेणकारणमाह यद्दतंजातके वक्रुशत्रुदारित्रमुणेरांजाङ्गमो विदेशाःसुगुरुकर्कटराशोदिनभौरिहेष्टगृहणामहोन्मादः अनेन योषित्स्पनप्रभवेदीवैर्याप्यादिपी
डितोमनुजः शुक्रोवाकर्कटसंस्थेस्तुदोषवासकलदोषसंततः अपंच दारिद्राण्यव्यधनभोगगुणैःप्रधानश्चंद्रे कुलीरगृहभाजगाते विलग्ने उन्मत्तनीचविकलोषपिशुलमूर्कः
शेषेस्तुताभयतिश्चलतानीचविशेषः कन्यायांकर्कटे चास्थितगुरुविलोकितदिनपयजनितोन्माददोषोपशांतयेगुरुप्रीतयेप्रागुक्तंजपहोमदानादिकंकुर्यात कर्कटेस्थिता
शुक्रादोषजनितोन्मात्तदोषोपशांतयेशुक्रप्रीतयेप्रागुक्तमेकजपादिकंकुर्यात वृषकर्कटमेषवर्जमन्यराशिस्थक्षीणचंद्रजनितोन्मत्तत्वदोषोपशांतयेपूर्वोक्तंजपहोमा
दिकंनिखिलमपिविदध्यात् तेनोपशांतिर्भवतीति अथकर्मविपाकमाह यदुक्तंपूर्वाचार्यैःमदगर्वादिर्यःपरस्त्रीप्रेपीनिषिद्धवस्तुभोगेश्चापरान्मोहित्वावृद्धुगुरु गुरुमुप
हास्यकश्चशास्त्रज्ञोनेत्यतिनजानामीतिवचयाश्च उन्मत्तःपरिपदेशा अज्ञानीवाजायते एतदुन्मामंहेरुवासर्वादेस्मिहितं मंत्रगुरुणामुपहासी चांद्रायणंकुर्यात एत
द्दोद्धायनेनोक्तं सदसस्पतिमद्भुतमिति होमंचरुघृताभ्यांकुर्यात् कायानश्चिन्नइतिऋचंजपेत् हिरण्यंचमधुद्रव्याणिदद्यात् ब्रह्मपुराणेमिहितं स्नानानंमंत्रंजपे
दितिस्रग्धरा छंदः इत्युन्मादचिकित्सा १५६ १५६ १५६ १५६ १५६

अथवातरोगे क्वाथमाह द्राक्षेति सहचरसुमनोदारुविश्वौषधानां तैलप्रसन्नः संयुक्तः अयं क्वाथः पानमात्रेण सर्वांगैकांगगं सततगामिनं नाशयेदित्यन्वयः सर्वांगं च एकांगं च सर्वांगैकांगं गंतुं गच्छतीति सर्वांगैकांगगामिनं एकांगगामिनं वा अयमभिप्रायः सततं नित्यं तत्र तिर्यग्गत सततगामिनं वायुमित्यर्थः सहचरः सुमनःसै र्व्येकपुष्पः पियावासा इति लोके सैर्व्येकत्रिनयतुल्यं समिलं दृष्ट्वा पञ्चकेः भेदः पुष्पेषु पीतरक्ताश्वेतासुगुल्मका इति दारु देवदारु विशेषधान्यं शुंठी इति इदं मपिमध्य राधंदः इति वात   व्याधिरोगे क्वाथः १५७ अथ वायुरोगे त्रयोदशांगगुग्गुलुमाह अश्वेति अश्वगंधाभयागुडूचीमिसिशतपर्दिकामोक्षुरविश्वभल्लातश्यामार्कचूर्णदीप्यं

क्वाथस्तैलप्रसन्नः सहचरसुमनोदारुविश्वौषधानां सर्वांगैकांगगांवा सततमपि मरुन्नाशयेत्पानमात्रं १५७ इति वातेक्वाथः   अश्वगंधाभयागुडूचीमि
सिशतपर्दिकामोक्षुरविश्वभल्लातश्यामार्कचूर्णदीप्यं सहवुषन्निमभांचूर्णितं चूर्णतुल्यः पीताभः कौशिकः स्याद्घृतमथपुरतोर्द्धं तथाघार्द्धमानं घा
देयो मांसयूषैरथपललरसैर्वासुरामद्यदुग्धैः १५८ गृध्रस्यांपादपृष्ठे ममनुगतमनुगात्हल्लायुमज्जास्थितो वा कुक्षिस्थे खंजवातेपवनकफभवे योनिदो
षे चाभहत संधिस्थे चास्थिभग्ने वा कटितुजिहृद्रोपादयुग्मे च जाते वायौ भग्नास्थिविद्धेप्यधिकदृशमिमं सम्मिरन्ति मुनीन्द्राः १५९ इति त्रयोदशांगगुग्गुलुः

सहवुषं इति सर्वमौषधं समं तुल्यं ग्राह्यं भागेनु केचमास्यं स्यादिति वचनात् कथंभूतं औषधं चूर्णितं चूर्णीकृतं तच्चूर्णेन तुल्यः कौशिकः स्यात् कथंभूतः कौशिकः पीताभः अथेत्यनंतरं पुरतोर्द्धकौ शिकोर्द्धं घृतं स्यात् एतत्सर्वमौषधं पिंडीकृत्य कोष्णांबुना मद्यपायुषैःनैदलानां रसैः सहतक्राकांचाहद्र वाधिकाहल्लस्य कक्षा चतुर्दश गुणो काले हि द्रापिपायोपेज्ञेयामूलेः किं
ई चिहुनकत्ततित अथत्यनतर पललरसः   मांसरसःअत्रे नीइति लोके तत्प्रकारमाह नीत्वापलं पललमंबुधरप्रहरैः प्रक्षाल्ये च विधिनापि दरेश्यध्यात्त्वावनं
विमलमथपलं पचेत्ते नैवोल्कोठाग न प्राणसक्विचधीमान् १ पादांशार्वा सलिलमेवशुभं विदित्वा मांसं चतत्सुगालितं त्वथ वन्हि गेहात् संस्थाप्य सिंधुघनसेन परिगालयेच्च

वृ॰च॰ नीत्वा सम्यक् च मलमाक्ष्य पलार्धमाने २ सर्ज्जित्रितं धान्यमहीमिह प्रदद्यान्निधुद्धकं च जनुभिः परिवासितं च तस्मिन् क्षिपेन्मानतमध्यमर्द्धप्रस्तृतं काश्मीरमार्द्रकं कार्द्रदुदिमितमिदं

३ शाणं त्रिवृता मासमर्थं मुनिभिः प्रदिष्टं लोके बनीति विदितां गुवनाधिकारात् वार्त्तं निहन्ति नियतं विनिहन्ति पित्तं श्लेष्म प्रमत्तद्विरदं खलु केसरीव धजीर्णं जोनितिहन्तकाशमदश्चमार्तिमुक्तं क्षय

६७ श्वासनपीडितमानवेषु बंधः क्षते स्वरविभेद हजो स्थिभग्ने दद्यादिदं विमलधीज्वलनानुसारं ५ यायुद्ध्मां विद्धदृष्टिं वानिनांत श्रीसप्नवार निखिलरोगहरं प्रथिव्यां कामीषुमा

मिवनियुद्धपमिहादोदं सिरो वराजीतिमबेल्ललनाकदंवे इति सुरवामयहुवेमह सुरमयायभेदः तद्देंदं दर्शयति अन्नादिभिर्दोषसमुधानं तं सुरायदोषधीभिर्जनितं संधा

नं मद्यं त देवाह परिपक्वान्नसंधानसमुत्पन्नां सुरां जगुरिति प्रार्द्वधारः मद्यं मदिरा इति लोके यद्दोषधीतुष्यासिद्धं तन्मद्यमिति चपुनः दुग्धेमद्य अष्टार्द्धमानं ग्रहमाषपादि

क्षमाने नद्याद्दिदित्यन्वयः केष्वोरोगेषु वादेदित्याश्येनाह गृध्रसीमिति गृध्रसी रोगो वाषुष्टरोगो वहन्याति महति सति कपोलाद्द्रूर्ध्वाधोमानमति ऊर्ध्वविकार इत्यर्थः वाम

ऊरुस्थितेष्वायोकुक्षिस्थे वाते च चपुनः खंजवाते पवनकफभवविकारेपि चपुनः तद्ध्योनिदोषेषु क्षिस्थिवाते च चपुनः अस्थिगवाते चपुनः कटिनुत्रिकदिशूलेहृद्दिप्ति

वाते च पादस्थमगोवातेवा चपुनः जानोवाय्वौ गतेषु नि एतेषु रोगेषु व्यधिकृदशत्रयोदशांगं एमंगुग्गुलुं मुनीन्द्राः संगिरते कथयंतीत्यन्वयः अश्वगंधा अश्वगंधा

अश्वगंध इति लोके विटधातुरसीदलो मिलाश्चितवृक्षिमिल्कोंचगिरीमूलात कंदिनावितिः आभा ज्योतिष्मती मालकंगुनी इति भाषायां वल्ली जोवती समा ज्योति

ष्मत्यास्थिरा सानुसिद्धा योगत्वावदृगिति गुडूचीप्रसिद्धा मिसिः शतपुष्पा सोंफ इति लोके शतपदिका शतावरी धतावर इति भाषायां गोक्षुरः गोखंटका गोखुरु इति

लोके एकाम्लिकंटकपाकः पत्रिपत्रः प्रसिद्धेवाः वल्लिका पीतपुष्पा पुष्पी मान्योमहानथ शालिपर्णो विदयोः स्त्रास्कापमम्लितुवाः एतं पालं चतुर्थ्यांटमयमा

भ्यां गुणोनातः शार्ङ्गधरमतमिहेषु रुद्रेन्यास्तोदन्निषु रसायनप्रयोगेच महानेव गुणोस्तीति विपुलं शुंठी रास्ना प्रसिद्धा श्यामा टकरा निशोथ इति लोके कर्चूरः

सटी नरकचूर इति भाषायां कर्चूरकं दोषमावकृष्ट्वनकृणवाकृत्नुरिति दीप्यं यवानी अजवायन इति लोके हवुषा ह्रीवेरं हाऊबेर इति भाषायां

इदमपिह्लग्धराछंदः इति नवी दशगुणा गुग्गुलुः १४८ १४९ १४९ १४८ १४८ १९ प्रिया

अथ वातरोगे कुचिलादिवटीमाह कुंलिह्निति विमलधीर्वैद्यः प्रत्येकं रत्तिकायं अनुमितं कलानुमानं नारंगोड्डवचूर्णी अपि विश्वेन सहवातं हरेदित्यन्वयः अमलं निर्मलं कुचि
ल्लोषणनागफेणं गुटीकृतमिति शेषः यावियुतं दद्यात् पुनस्तदनंतरं तांबूलपत्राणि दद्यात् गुटिकायाः पश्चात्तांबूलचर्वणं कार्यमित्यर्थः एतद्गुटीकृतं कुचिल्लोषणनागफेणं
सर्वकांगगतानिलामयगणं धुवमिति निश्चयेन तत्क्षणाद्धन्यात् सर्वाणि च पर्वकांच सर्वे च्यानि सर्वकानि वातं गानि सर्वकांगानि सर्वकांगेषु गतः सर्वकांगगतः सर्वकांग गंतश्चासौ अ
निलामयश्च सर्वकांगगा निलामयस्तगण : सर्वकांगगतानिलामयगणस्तं कुंचिह्नः विषतुंदकः कुचिलाभाषायां तदेवाह शिवनिघंटे कुपीलुः कुलकः काकतिंदुक

कुंचिल्लोषणनागफेणममलं प्रत्येकरत्त्वैकं दद्याद्व्यावियुतं पुनर्विमलधीस्तांबूलपत्राणि चै सर्वकांगगतानिलामयगणं हन्याद्धुवं तत्क्षणान्नारंगोद्भवचूर्णमप्यनुमि
तं विश्वेन वातं हरेत् १५० इति कुंचिल्लादिवटि नारंगा [illegible] विल्वाश्वाहाकटिह्नासरणिरहतिकाचंद्रहासावलेहे श्योनाकल्पग्निमंथो नियमनसहितागोक्षुरुः का
मदूती। एताः प्रत्येकमाषगाणि तपलमितानाक्षिकं भद्वयेन पक्त्वा पादावशेषं स्त्वमथविधिवच्छुद्धैलादकेन तत् १५१ दत्वा तैलप्रमाणं [illegible] मथ शतावरीजं पचे दुग्ध
माजंगव्यं चाढ्राणमानं द्विपलपरिमितैः [illegible] मुक्तैः प्रत्येकं वाजिगंधामखयज्ञानागैः कुष्ठमांसीद्विहरिद्रैलाशैलेयपद्मचन्दनसहितैः पर्णिकानां

काकापीलुकः याविंदुर्विषतिंदुश्च लोकेतु कुचिलाभिधः चतुष्कान् १५२ तद्वक्षणं यथा पादयो विषतिंदुर्हा [illegible] दीर्घपीलुर्दलः कटुः तदीजं [illegible] दिवं
शालिकं पांडुलोमश्चामिति ऊषणं मरिचं नागफेणं अहिफेणं अफीम इति लोके क्षीरं [illegible] पत्रनितितांबूलं नागवल्लीति इदमपि [illegible] छंदः १५० इतिकुचिलादिवटी
अथ वातव्याधौ मध्यनारायणतैलमाह विल्वेति विल्वाश्वाह्वाकटिल्लाशरणिरहतिकाचंद्रहासावलेहेश्योनाकल्पग्निमंथो नियमनसहितागोक्षुरुः कामदूती एताः श्योन

धः प्रत्येकं एवं प्रतिश्रापुणगपिान मिलाः इत्याषलमित्त गृहीत्वावारिकुं। इयेनकुंभइयुपरिमितेनवारिणा चतुष्षष्टिसेटकमितेनवारिणापक्त्वायदिपादावशेषंस्यात्तदाकाथंभवेत्त
तत्काथयंविधिवच्छुद्धैतैलाढकेचतुःसेटकपरिमितेतैलेदद्यात् अथेत्यनंतरं तस्मिन्तैलाढकेवरीजंस्वरसं कथंभूतंस्वरसंतैलप्रमाणं चतुःसेटकपरिमितमित्यर्थः चपुनः
आजंदुग्धंआजापाभवंआजंतद्व्यंवारीरादिंतव्यंतस्मिन्क्षिपेत् कथंभूतंदुग्धंद्रोणमानंषोडशसेटकपरिमितमित्यर्थः अथोत्थनंतरंवाजिगंधामलयजनागरैःकुष्टमांसीद्रइक्षैला
शैलेयरास्नापुद्वैरमितिभिःसहपर्णिकानां चतुष्कानतसिंतैलेक्षिप्त्वाचरघः इक्षः चतुरःस्पृष्टइने कोमलाग्नापाचयेत कथंभूतोएभिः द्विपलपरिमितैः पुनः कथंभूतैः श्लक्ष्णपिष्टैः
पुनःसुगन्धौभूतैः पुनःवात्मालइंहयुतैः यान्वा लकयुग्मयुक्तैरित्यन्वयः तत्तैलंपानाभ्यंगादियोगात्सकालपवनजान्तेगान्प्रकर्षाद्धलान्नाशयेत् ननुकान्तेगान् तथाहि पक्षाघातं

वात्मालइंहयुतैरथमद्रुद्दहनेपाचयेद्वैघदक्षः पानाभ्यंगादियोगात्सकलपवनजान्नाशयेत्प्रकर्षात् पक्षाघातंचलत्वंश्रवणविकलतामंत्र
वृद्धिंकुरंडंमन्यास्तंभंचपंगुत्वद   गद्रादाधीशपार्श्वास्थिशूलं गृध्रस्यामंगशोषगतिगतपवनेबुद्धिहानौहनुस्थवातेकंठग्रहेचाज्वरकादि

चपुनः चलत्वंकम्पनं चपुनःश्रवणविकलतांबाधि   पवनेपीठसर्पित्वपवश्यं १५३ यं चपुनःअंत्रवृद्धिं चपुनःकुरंडं अंडवृद्धिं चपुनःमन्यास्तंभं चपुनः पंगुत्वंदश
नमदं दंतमादे गद्राधीशराजयक्ष्माणंपार्श्वशूलंनाशयेतगृध्रस्यां गृध्रसीरोगं चपुनः अंगशोषे चपुनः गतिगतपवने चरणगतपवनेपवनरोगे त्यर्थः गम्यते अनेनेति गतिश्चरणां
वाहुल्यकात्कारणेकितु चपुनः बुद्धिहानौ बुद्धिभ्रंशे चपुनः हनुस्थवातेकपोलादूर्द्ध्वस्थितेवाते   चपुनः कंठग्रहेकंठस्तंभे चपुनः ज्वरे चपुनः कटिपवने कटिस्थिते वाते
चपुनः पीठसर्पिणिरोगे अवश्यंप्रयुञ्ज्यात पीठाभ्यांसर्पितुंशीलंपीठसर्पीतस्मिंस्तंजरोगेइत्यर्थः चपुनः शुक्रेन्द्रियाणांहानौ   चपुनः शिरसिस्थितेवाते रसनास्थितेपवने
चएतेषुरोगेषुतत्तैलंप्रयुञ्ज्यात दघादित्यर्थः चपुनःअस्मात्तैलात्तवंध्यास्त्रीसुपुत्राभवति   चपुनः अस्मात्तैलात् मानुषाः द्विपाश्चहस्तिनश्चगात्तनुजातपीडासुःभवंतीत्य

र्थः इदंनारायणाख्यंतैलं गदगणान्हन्यात् नाशंकुर्य्यात् कथंभूतान्गदगणान् सर्वगात्रप्रपन्नान् कइवदैत्याधिनाथान् चण्डिकाइव कथंभूताचण्डिका विविधमणिमयीस्र
ग्धरेत्यन्वयः स्रजोमालात यथामाल्यमालास्रजावित्यमरः बिल्वः श्रीफलं अश्वगन्धा अश्वगंधा कटिहस्रापुनर्नवागदापुरैनाइतिलोके पुनर्नवाप्रसिद्धास्तु पूर्वांसस्याप्यधोहृगणा ग्रः
न्यावादूदलाभस्याविषकार्पासंज्ञितापुनर्नवः प्रथुदलोरक्तमाहरचोईगः पूर्वीमूष्याहृणसुमाहेला ख्यातमहागुणोतिवाग्भटाचार्य्यः लंबपत्राभवेदक्षुधीरत्नपत्रतस्तु खर्परः सुटी
पिली्एवल्लीप्यामिनपुष्पापुनर्नवेतिकेचित् सरणीप्रसारणी गंधप्रसारणीइतिलोके श्योनाकः शुकनामा भोलाणादीइतिभाषायां अग्निमंथः अरणिः अरणीइतिलोके दुर्गंधा
रणिका श्वेतश्रुम्नवंतानु जातिभिःसुमैस्तादलाचेति नियमनो निंबः गोक्षुरः गोकंटकः काव्यदूती काष्ठपाटला कदपाटलइतिभाषायां वरीछत्तावरी वाजिगंधा अश्वगंधा ३

स्नानेशुक्रेंद्रियाणांशिरसिचरसनास्थिप्रयुज्याताद्दमातैलादृंघ्यासुपुत्राभवतिमातरजोमानुषाश्वद्विपांसुःतैलंनारायणाख्यंसमतभाद्गाणान्सर्वगा
त्रप्रपन्नान् हन्याद्दैत्याधिनाथान्विविधमणिमयीस्रग्धराचण्डिकेव इतिमध्यनारायणतैलम् १५४

मलयजं चंदनं त्वारंप्रसिद्धं कुष्टंतुकाकुटइतिभा
षायां मांसीभूतके शीजटामासीइतिलोके ग्रथविछिन्नदलः श्वेतः सुलोमशः मृदुःसुगंधिसत्वणकोदलनोग्रच्छकोपिचेति इंद्रवृक्षः कुब्जः कुरैयाइतिलोके सूक्ष्मा
त्रुटिः लाइचीइतिभाषायां शैलेयशिलाजतुः शिलाजतुसितंसत्तंशिलाधातुः ग्रीष्मेतीव्रांसुतप्तेभ्यः पादेभ्योहिमभूभृतः स्वर्णरूप्यार्कगर्भेभ्यः शिलाधातुर्वि
निःसरेदितिवाग्भटः रास्नारस्नारासनइतिभाषायां पट्टवरं सैंधवं मिसिः शतपुष्पा सौंफइतिलोके पर्णिकानांचतुष्कः शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी मुद्गपर्णीमाषपर्णीति तत्र
शालपर्णीपृष्ठपर्ण्योः लक्षणंपूर्ववत्ज्ञेयम् मुद्गपर्णीयथार्थैव शरपुंखाभगुल्मकः शंबीक्षीरीचतात्पुष्पीमाषपर्ण्ययनहिधाविषघ्नादिनश्यस्येदेलोमशानामधुस्थिरे अपरा
वल्लरीचोर्ध्वाविसर्प्पतिकुलाश्रनेति वाग्जालंदंहंबलायुग्मंवाटम लहंदेनात्रसहदेवीनागबलापियाहांनागबलागुलशाकरीइतिलोके स्रग्धराछन्दोपि इतिमध्यनाराय

अथ वातव्याधौ बलातैलमाह तैलमिति तैलं वा द्यालकल्कं वा द्यालकल्केन युक्तमित्यर्थः कथंभूतं तैलं क्वथितविधियुतं पुनः क्षीरयुक्तं पुनः विपक्वं पुनः वायुनामंतकारि ना
शकारीत्यर्थः यदि इदमेकमेव तैलं वायुनामंतकारि स्यात्तर्हि अन्यैः महद्भिस्तैलैः किं किमपि नेत्यर्थः कथंभूतैस्तैलैः प्रथितगुणगणैः प्रथिताः प्रसिद्धाः गुणानां गणाः स
मूहाः येषां ते प्रथितगुणगणास्तैरिति बला वलियारा इति लोके प्रसिद्धः इदमपि स्रग्धराछंदः इति बलातैलं १५५ अथ वातव्याधौ स्वेदविधिमाह माषेति
माषा कर्पासबीजान्यतसियवतिलाः सर्षपाः सकुलत्था निर्गुंडी वा धत्तूरा निर्गुंडी सा स्वगंधा सरणिसुरतरुर्वातशत्रुर्बलेद्वे एषामौषधानां स्वेदः स्वेदविधिः सनुगतामनलार्ति
हरति च पुनः महद् खिलमाद्यं अशीतिसंख्यकं रोगं आमवातादिरोगं च हरति कथंभूतः स्वेदः सद्योदृष्टप्रभावः पराक्रमो यस्य स तथा माषा इति माषाः प्रसिद्धाः कर्पासबीजानि वि

तैलं वा द्यालकल्कं क्वथितविधियुतं क्षीरयुक्तं विपक्वं वायुनामंतकारि प्रथितगुणगणैः किं नु तैलैर्महद्भिः १५५ इति बलातैलं

तैले इति लोके अतसी अलसी इति लोके यवो वा तिलं सर्षपः सिद्धार्थः सरसों इति भाषायां कुलत्था कुलथी लोके निर्गुंडी सिंदुवारः संभालू इति लोके अश्वगंधा वाजिगंधा
सरणि प्रसारणी गंधप्रसारन इति लोके सुरतरुर्देवदारुः वातशत्रुः एरंडः बलेद्वे एका बला वलियारा इति लोके द्वितीया कंकतिका कंघी इति लोके अथ वातव्याधेर्निदानमाह
अशीतिर्वातजाः रोगाः भवंत्याक्षेपकादयः अतिप्रसिद्धान्कियतस्तेष्वहं नामानिह ब्रुवे १ आक्षेपकोंगविक्षेपात्खल्लिर्जंघोरुपादनुक् मनुद्भभेघोग्रंथिरष्ठीलानुडक्षन्नविट् २
प्रत्यष्ठीलोदरे चेत्स्यात्पीडा तिर्यग्गुत्थिता आध्मानं सघ्यादाध्मानं साटोपमुदरे सनुक् ३ कफव्याकुलिते वाते प्रत्याध्मानं प्रजायते विण्मूत्राश्मयजा पीडा धो गता तूणिकोच्यते
४ गुदोपस्थोत्थिता नुक्तेया ऊर्ध्वं प्रतितूणिका वक्री चारोति वक्राङ्गि वातश्लेष्महृदार्दितं ५ गृध्रसी स्फिक्स्नायुकटीजानुजंघापद्व्यथा क्रोष्टुशीर्षं जानुशोथे विश्वाची

भुजयोर्व्यथा ६ त्वाज्यंस्यान्निग्रहात्पक्त्र:पंगुत्वमुभयोस्तयोः अत्युष्णाद्वस्त्रईर्षातोनष्टवाल्मानुमूकता ७ वालायतेजः समवेत्प्रत्रामन्येपतंतुयः आम्ललोभकवाहुोअव्यथास्या
दपबाहुवा: ८ विरतंसंरतंवाक्ष्यंयःकुर्यात्मदनुग्रहः सर्वागिवांमागगोत्तुसर्वांगीकोमनिग्रहात् ९ मुहुर्हनुर्वक्त्रमयेमोहश्चापतंत्रकः जिह्वास्तंभश्चसभवेत्पानवाकोप्य
नीसता १० वाह्यायामांतरायामौवहिर्वताश्चकर्षणात् स्नायूनामथविज्ञेयौप्राणायामोत्कृष्टातदा ११ स्थानानुमानहणाश्चलिंगैश्चघान्नि निर्दिष्टोतःप्रतिवातामयाश्चह्ट्वाःस्त्री
णमांसवल्लानलमिति अथवातव्याधेर्ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह यदुक्तंजातके अतिमारुतरोगार्त्तः परस्त्रहर्षीविलोमसमितिचेष्टः कर्कटकस्थेभातौसुपुत्रदृष्टे
पुमान्पिशुनः अन्यच्च वातपित्तोद्भवापीडाहीनैजैः सहविग्रहः विदेशगमनंवापिशिरमध्येयदाशिखीवक्रीभूस्यःकर्कस्थोवारात्नेदष्टसूर्यःतच्छांत्योपशांतयेपूर्वोक्तंसर्वंजपहोमा

माषाकर्पासवीजान्यामिषवतिलासर्षपासकुलत्था निर्गुंडीमाक्षांधामरणिसुरतरुर्वातशत्रुर्विलेह्वे एषांस्विदोनिलार्त्तिंहरतिगनुगतोनान्नसंदेहबुद्धिः
सद्योहृष्टप्रभावोमरुदपिलगदंचामवातादिरोगं १५६ इतिलग्धराप्रचोपदर्शितवातव्याधिचिकित्सा

हिकंकार्यं शनिमध्यातवातुवाधोपशांतयेयथा वोतुक्तरात्तिनिमंत्रजपः तिलाज्यकुशमसमिद्भिर्जुहुयात् सहेमंछागंदद्यात् रजवर्त्तीपरिधानं अथकर्मविपाकमाह
गुरुप्रत्यर्थीवातरोगीभवति आनोदेवीतिमंत्रेणजपंकुर्यात् आमहेश्वरसंवादे अन्यत्र वातरोगीकारणांतरंप्रकल्प्यंतरंवोच्यते देवब्राह्मणपरस्वापहरणात्वा
मित्रद्रोहाद्वातरोगीभवति अथप्रायश्चित्तांशष्टंचांद्रायणंकुर्यात् अग्निरग्निंस्तुचंजपेत् अनेनमंत्रेणहोमंकुर्यात् वातश्चाज्ञातमंत्रोयंजप्योयुतसंख्यया अग्निरस्मिस्तुरंचापिजपेद्य
गुहुयाद्दीतियाचस्यानिर्विचः स्रग्धराछंदो निलक्षणमाह वेदावर्णाश्चदीर्घालघुलघुयुगंषट्कृत्वागुरुद्वावेकोह्रस्योगुरुद्वौलघुरल्लघुयुगंसप्तमिस्याद्यतिश्चेत् कीर्त्ति

ज्योत्स्नावकोरीकृतनिखिलजनोत्कीर्यमाणप्रतापप्रौढाग्निज्वालजालाकुलितरिपुकुलमधस्स्यात्तदानीमिति   अथवा तत्रैव योगान्तरमाह स्नातमिति द्विपंचमूलवारिणा दशमूलवारिणा जलेन क्वाथेन मिश्रितं शिलाजतोः स्नातं कषायं अथवा वलाजलेन क्वाथेन मिश्रितं शिलाजतु स्नातं अमृतास्नातेन मिश्रितं वा शिलाजतोः स्नातं कषायं आशुशीघ्रं यदि पीतं चेत्तर्हि सत्त्वं यथास्यात्तथा समीरकोपनाशं वातरक्तनाशं करोतीति शेषः अथवा अथ अमृतासनो जलं वा अमृतास्नातं सेवितं यदि चेत् हितं तथा करोतीत्यन्वयः द्विपंचमूलं दशमूलं तद्यथा शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कंटकारी गोक्षुरः बिल्वाग्निमंथस्योनाककाश्मरीपाटलायुतैर्दशमूलं स्यादिति शिलाजतुः शैलमदः शिलाजीतइति लोके बला बलियाराइति भाषायां अमृता गु

स्नातं शिलाजतो द्विपंचमूलवारिणाथवा बलाजलेन वामृतास्नातेन वा विमिश्रितं समीरकोपनाशनमाशुपीतमेवसत्त्वं अथामृतास्नातो जलं रुजोथवा

तु सेवितं १५७ इति शिलाजतुक्वाथोऽमृतायोगत्रयम् शरावयुग्मसम्मितामृताफलत्रिकं ततस्त्रिभिर्गुणैर्गुणीकृतं सुकुट्य लोहपात्रके जलस्य

षड्भिराढकैः पचेद्यथार्द्धभागिकं हृतं नयेद्यथामृतासमं क्षिपेत्पुरं शुभं १५८ पुनः पचेद्गुडाकृतिर्यदा भवेदमुत्र च क्षिपेद्विचूर्ण्य तत्र वै फलत्रिकं ष

डक्षकं पलं गुडूचिकाकटुत्रिकं षडक्षसंमितं कृमिद्विषः पलार्द्धकं त्रिवृद्दन्तिकापिचुः १५९

डूचीइति प्रमाणिका छन्दः इति शिलाजतुक्वाथोऽमृतायोगत्रयं १५७ अथवातरक्ते गुग्गुलमाह शरावेति अमृताशरावयुग्मसम्मितास्यात् प्रस्थसम्मितास्यादित्यर्थः ततः तदनंतरं त्रिभिर्गुणैः गुणीकृतं फलत्रिकं स्यात् एतद्द्वयमौषधं लोहपात्रे सुकुट्य जलस्य षड्भिराढकैः चतुर्विंशतिसेटकपरिमितैः जलैः पचेत् अथैव्यनंतरं अर्द्धभागिकं हृतं कषायं अवशेषं श्रेतार्हि नयेत् उत्तारयेदित्यर्थः तदनंतरं अमृतासमं प्रस्थपरिमितं शुभं श्रेष्ठं पुरं क्षिपेत् पुनः एवं रीत्या पचेत् यदा तत्पुरं गुडाकृतिर्भवेत् तदा अमुत्र एव वक्ष्यमाणान्यौषधीनि विचूर्ण्य सुधीर्वैद्यः तत्र तस्मिन्पुरे क्षिपेत् तथाहि फलत्रिकं षडक्षकं षण्माषपरिमाणं षट्माषकमितं गुडूचिकापलं पलमात्रं चतुःषष्टिमाषकपरिच्छिन्नं कटुत्रिकं षडक्षसंमितं पूर्वोक्तसंख्यापरिमितं कृमिद्विषः पलार्द्धकं प्रमाणं त्रिवृ

एन

दंतिकाचपिचुःप्रमाणंषोडशमाषपरिमितं एतन्समन्तमौषधंएकतः कृतं एकीकृतं सुधीविचः एतास्वभाजनेस्थापयेदितिशेषः ततः शाणमानं चातुर्मीषमानं दोषयंदद्दीततान्स्नांतरं
पयःदुग्धंचपुनः कटुस्नवारिउष्णजलं वासमंगकादिकृतंकषायं अग्न्यपेक्षया अग्न्यनुसारेण अनुपानकंदद्दीत कथंभूतः अयंपुरः समस्तकुष्ठमंदबुद्धिवातरक्तशोथघ्न च
पुनः अयंपुरः व्रणप्रमेहव्रणस्रावं चपुनः पिंडकोदरप्रमेहपांडुताः निहंति किंतुकासं शश्रुशोषंनिहंतिपुनः कथंभूतः पुरः सर्वरोगनाशनः पुनः रक्तसारकादिनाकषायेणअशुशोषं
बहुमदुष्टकुष्ठंनिहंति चपुनः गुल्मकादिशाकरक्षकादिनांबुनाकषायेणवाश्पादिनाकषायेणपथ्यभोजिनांन्दृणांदरामयंनिहंति अतोमहौषधातभिषक्त्रियाभिषजंक्रियाप्र

समस्तमेकतःकृतंध्यास्यभाजनेसुधीदद्दीतशाणमानमग्न्यपेक्षयानुपानकंपयःकटुस्नवारिणास्तसमंगिकादिवासमस्तकुष्ठमंदबुद्धिवातरक्तशो
थनुत १६० व्रणप्रमेहपिंडकोदरप्रमेहपांडुताःनिहंतिकाशमाशुकिंतुसर्वरोगनाशनःबहुप्रदुष्टकुष्ठमाशुरक्तसारकादिनानिहंतिगुल्मका
दिशाकरक्षकादिनाम्बुनादरामयंश्पादिनानिहंतिपथ्यभोजिनांभवेन्महौषधादतोभिषक्रियाप्रमाणिका १६१ इतिप्रमाणिका
वृत्तोपदर्शितवातरक्तचिकित्सा

माणिकाभवेदित्यन्वयः अमृतागुडूची फलत्रियं त्रिवामलविभीतकी
पुरःगुग्गुलुः कटुत्रिकं शुंठीमरिचपिप्पली कृमिद्विषःविडंगकः त्रहरतस्यामा निशोतइतिलोके दंतिकाजयपालः जमालगोटाइतिभाषायां समंगामंजिष्टामंजीठइ
तिलोके रक्तसारोपिमंजिष्टाइतिगुल्मकोरक्तकवीरः कनेरइतिलोके शाकरक्षोवरुणःस्वनाम्नाप्रसिद्धः अथवातरक्तस्यनिदानमाह अत्यध्ववाहनविदाहन्नादिभक्षणादुजा
युक्तेचेन्महदुष्टमदाल्याद्वातशोणितंदाहगौरवरुक्तोदंकंडूयेवर्णमंडलंमुष्पुदर्दाङ्गसंकोचशोथंवातात्सलक्षणं वातेधिकेनुकपित्तेचदाहोरक्तेतिशो एतावर्षेनिभेत्र
चेचिह्नंदि त्रिजेद्वित्रिदो षतः मोहदाहज्वरास्वप्नपंगुत्वांगुलिघेदकां मर्मग्रहभ्रमसंस्फोटा वातास्त्रोपद्रवानवेति अथवातरक्तस्यज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह यद्गृहंजातके छि

वै:च:
५१

स्थानेमाहेशुभः श्चनिश्चैर्यदाभवेत् जन्मकालेयस्य जंतोः सप्ताष्टरुद्रिरादिना इति ग्रोमस्थानस्थितश्चनिहष्टोभजनितपातकस्य दोषोपशांतयेपूर्वोक्तमेवजपहोमदानादिकंकुर्या
त् अथकर्मविपाकमाह यथाहबौद्धायनः सवर्णागमनेपातकमात्रानभवेत् अस्यप्रायश्चित्तंचांद्रायणद्वयंकुर्यात् अथवापातकहरणायबधोक्तलक्ष्मीनारायणस्यदानंकुर्यात्
नाथविधानंग्रंथविस्तरभयान्नैवोक्तमितिप्रमाणिकाछंदो प्यस्ति तल्लक्षणंयथा लगास्थितिर्निरंतराप्रमाणिकाष्टवाक्षरा इतिप्रमाणिकावृत्तेनोपदर्शितवातकचिकित्सा १६१
अथोरुस्तंभप्रयोगत्रयमाह त्रिफलेति यः पुरुषः मधुनाक्षौद्रेणइदंत्रिफलाकटुचव्यकणाजटाजः चूर्णंलिहेत् वाचपलाकटुभद्रशिलोद्भवंपृथक् यथास्यात्थाइदंचूर्णंलिह्यात्
दशाणिपाणिपात्रेषुकुलीनलिहश्यादेइत्यत्रतुदादिगणोपात्तान्नविरोधः वादशमूलजलेनकषायेणपिबेत् अथवाग्रथितोरुः यः पुरुषः अनंतरंनिरंतरंसुरभीजलसंयुतंगुग्गु

त्रिफलाकटुचव्यकणाजटाजइदंमधुनापुरुषोलिहेत् चपलाकटुभद्रशिलोद्भवंपृथगिदंदशमूलजलेनवा १६२ सुरभीजलसंयुतगुग्गुलुं
पिबतियोग्रथितोरुरनंतरं अचिरेणतुतस्यगतिर्भवेत्किमुपमाभिरतोहरिणीप्लुता १६३ इतिहरिणीप्लुतावृत्तेनोपदर्शितोरुस्तंभचिकित्सा

लुंपिबेत् तस्यपुरुषस्य अचिरेणाल्पकालेनहरिणीप्लुतागतिर्भवेत् हरिणीप्लुतमिवप्लुतंयस्याःसाहरिणीप्लुतागतिः अतःकारणात् उपमाभिः किंनकिमपीत्यर्थः मधुक्षौद्रं त्रिफला
त्रिवाआमलविभीतकी चव्यंचविका चावदारइतिलोके कणाजटापिप्पलीजटापिप्पलामूलइतिभाषायां च पेलापिप्पलीकटुभद्रंशुंठी शिलोद्भवंशिलाजतुः दशमूलं पूर्वो
क्तंज्ञेयम सुरभीजलंगोमूत्रं गुग्गुलुः प्रसिद्धः अथोरुस्तंभस्यनिदानमाह वातः सश्लेष्ममेदाश्चिरसमयचितोपित्तमुक्तार्थसामश्चेदूरुंयातिवस्तिस्त्रियुगलमुरुणाश्लेष्मणापूरयि
त्वातिमतः सक्थ्योतदानीहिमगुरुसकृज्जोभिन्नंनाग्रसान्यंस्यादूरुस्तंभएषः क्वचिदपिआदितस्याढ्यवातामिधानइति अथोरुस्तंभस्यामवातसंज्ञश्च ज्योतिः शास्त्राभिप्रायेणहेतुः
कर्मविपाकेचबोध्यंतत्वामयातधिकारेवक्ष्यामइति हरिणीप्लुताछंदोप्यस्ति तल्लक्षणंयथा प्रथमाक्षरमायरमीययोद्दितविलंबितकस्यचपादयोर्यदिनाद्याद्यकमलक्षणेम

अथमर्यादिरास्नापंचकमाह रास्नेति रास्नाछिन्नाशुंठीसीरादारुश्रेणीः सिद्धः क्वाथः सामे वाते आमसंयुक्ते वाते च पुनः सर्वांगास्थिवाते प्यनं क्वाथं संसंतिप्र शंसंति मुनय इति शेषः तद्वद्धातौ धा
तुसंस्थे वाते पि शंसंतीत्यन्वयः १६५ इति विद्धवाला छंदः इति रास्नापंचकं अथ योगराजगुग्गुलुमाह वह्निरिति वह्निः रास्नामूलाजाजीकारव्येला घोषामोघा चव्यं दारु व्योषं पथ्या
मोदा रोगा शीरं पद्मं धात्र्यक्षौ घुः राल्पो धान्यं दीप्यक्षारः त्वक्तालीसं गोकंठो थो सिंधोर्जातः एषामौषधानां युक्त्या यत्नेन चूर्णं कुर्यात् यावत्परिमाणं परिच्छिन्नमौषधं तावन्मानः पौरगुग्गु
लुः सर्पिष्क्लिन्नघ्रो न सहदेयः ततः गाढं दृढं मर्दः मर्दितुर्योगः ततः सामे वाते वह्निं जठराग्निं दृष्टां पुष्टां बोधेत च पुनः दुष्टं जंतौ च मिरोगो बोधेत गुल्मो चल्पीहि यन्यशिरोदे च पापी
रोगात् दरोगी च पुनः वेइतिनिश्चयेन आनाह पुनः चंडानेकवातरोगी आढ्यवाते वातसंयुक्तरोगे च पुनः क्षुद्ररोगे अयं योगराजः रोगवृद्धिं शुक्रवृद्धिं कुर्यात् च पुनः श्रोजोर

रास्नाछिन्नाशुंठीसीरादारुश्रेणीः सिद्धः क्वाथः शंसंत्येनं सामवाते सर्वांगास्थिधातौ तद्वत् १६५ इति रास्नापंचकं वह्निरास्नामूलाजाजीकारव्येला
घोषामोघाः चव्यंदारुव्योषंपथ्यामोदारोगाशीरंपद्मं १६६ धात्र्यक्षौ घुराल्पाधान्यंदीप्यक्षारत्वक्तालीसंगोकंठो थोसिंधोर्जातश्चूर्णं कुर्यात्सर्वं युक्त्या

वृद्धिं कुर्यात् च पुनः दुष्टान्वातान् कुपितान् वातान् हन्यात् नाशं कुर्यात् यद्वत् चंडः वायुः मेघान् हंति चंचा देदीप्यमानान् विद्युन्मालाश्च तद्वत्स्वयंपुरः सर्वान्रोगान् हंतीत्यन्वयः व
ह्निः चित्रकः रास्नामूला पिप्पलीमूलं जाजीजीरकं कारवी एथी काचकालौंजी इति लोके शुभापुष्पेव पृथ्वीकाउपमामधुसुंगाधिका मिठेति एला सूक्ष्मैः लायची इति भाषायां घोषा
विडंगं वायविडंग इति लोके अमोघा पाढला पाठी इति भाषायां पाठानुमानं फपपेली व्यथिरैव प्रमानिनी बिल्लुसानोप मायीलुफला मधुरपिचिटिलेति चव्यं चविका चाव दारु
इति लोके दारुः देवदारुः व्योषं शुंठी मरिचपिप्पली पथ्या हरीतकी मोदा अजमोदः रोगो कुष्ठं उशीरं सेव्यं खस इति लोके पद्मं कमलपद्मं तेजपात इति भाषायां धात्री
आमलकी अक्षो विभीतकः वहेडा इति लोके इक्षुः क्षुरकः तालमखाना इति लोके ग्रंथे क्षुरो ग्रंथ्यमिधंटकः तालकोड्डीगुलिवल्लः कर्कोग्रः रास्नकोमियरेति रास्ना स्म

वृ. च: एतन्न इति लोके धान्यं धनियां दीप्यं यवानी ध्मारो यवक्षारः यवाखार इति भाषायां त्वक् चोचं तज इति लोके नालीसंज्ञकनाम्ना प्रसिद्धं अथामवातस्य निदानमाह युगपत्कुपितावामथ

५२ तो त्रीयुपकोपनैः आमवातं अनयतः संधिषिक्रित रुग्ग्रहे आमवातेधिकेवातिः तिनुन्दाह क्षुपितः तः कफात्स्तैमित्यगुरुतासर्वलक्ष्म त्रिदोषतः सर्वांगिकांगसंध्यस्थिशोथा

त्रिग्रह गौरवं ज्वरपाकाग्निमांद्यं च रुक्ला आमानिलाकृतिः जाड्यो गृह्णन्नानाह रुक्छर्दिर्विट्मूत्रता शूलं प्रयत्ननाशोष्टोपदृष्टा आमवातजाः अथामवातस्य ज्योतिःशास्त्रामि

प्रायेण हेतुमाह अष्टमगो गुरुत्वमचेति वचनात् अष्टमस्थानगत गुरुजनितामवातरोगोपशांतये तत्प्रीतये एवं नाममेव जपहोमदानादिकं कुर्यात् तेनोपशाम्यति अथकर्मवि

८ पाकमाह कृत्वाग्निर्यादृक् आमवातजनितिमित्सरणात् तदुक्तं दोषोपशांतये गुरुसंख्याको गायत्र्या जपः तिलैराज्येन च होमः सुवर्णदानं यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः त

यावत्तेन विनाशनं नादेयः पौरः सर्षिष्केन मर्दोनमाढ़ं दृष्ट्वा वह्निं खादेत् तं सामे वाते १६७ दुष्टेजंगौ गुल्मप्लीहि त्वयि श्रीमंदे पार्श्वरोगे आनाहे वै चंडातंके

त्वाढ्यो वाते क्षुद्ररोगे १६८ यो योगोयं रत्नोत्कृष्टिं वीजः कुर्याद्दुष्टान्वातान् हन्याद्यावन्मेघान्वायुः प्रचंडश्चंचद्विद्युन्मालान् १६९ इति योगराजगुग्गु

लुः धात्र्या विश्वपवनारिजमूलं पाचयेद्रुचकरामठयुक्तं वातशूलशमनं मदनो वा कांजिकेन कृतनाभिप्रलेपः १७०

अत्रत्रितिलैः सोमाय श्रावाजपत्तथेति वचनादिति विद्युन्मालाछंदोपि तद्यथा सर्वे वर्णा दीर्घा यस्यां विश्रामस्याद्वेदैर्वेदैः विद्वद्वेद्यैर्वा विख्याता सा विद्युन्माला इति

योगराजगुग्गुलुः इति विद्युन्मालावृत्तोपदर्शितामवातचिकित्सा १६९ अथ वातशूले धात्र्यादिलेपमाह धात्र्येति रुचकरामठयुक्तं विश्वपवनारिजमूलं धात्र्या धात्र्यां कृ

त्वा पाचयेत् शीतलमिति शेषः कथंभूतं विश्वपवनारिजमूलं वातशूलशमनं वेति पक्षांतरे कांजिकेन सह कृतनाभिप्रलेपो मदनः वातशूलशमनो भवतीत्यन्वयः कृतो नाभ्यां प्र

लेपो यस्य सः कृतनाभिप्रलेपः रुचकं सौवर्चलं लवणं रामठं हिंगुः विश्वं शुंठी पवनारिः एरंडः कांजिकं कुल्माषमंडादिसंधितं तु धान्याम्लमिति मदनो मदनः मैनफल इति लोके

राल्कोंगुलि विल्वैकपत्रपत्रो ह्यनूपजः विटपो मदनोस्य फलमेवोपयुज्यते इति स्वागता छंदः १७० १७० १७० १७०

अथ वातशूले वटीमाह अम्लवेतसेति अम्लवेतसपट्वम्लयहिंगुव्योषदीप्यकं इदं मौषधं समभागं एकीकृतमिति शेषः मातुलुंगरसयुक्तेन वटी वातशूलप्रशमनाय कृता कथंभूता कम
नीया रुचिरा रुचिकारिणीत्यन्वयः अम्लवेतसो अम्लरसः अमलवेतस इति लोके पट्वम्लेत्येतेन पपत्राख्यदीर्घकटुकपादपाः इति पट्वम्लं लवणत्रयं सैंधवसौवर्चलशाकंभरीति हिंगुः
पुपधूपनं व्योषं शुंठीमरिचपिप्पली दीप्यकं यवानी मातुलुंगो बीजपूरकः विजौरा इति भाषायां इद मपि स्वागताछंदः इति वातशूले १७१ १७१ १७१
अथ पित्तश्लेष्मशूलेषु चूर्णमाह गोस्तनीति खंडयुतः गोस्तनी स्वरस पित्तशूलशमनः स्यात् वायुतखंडः आमलजः स्वरसो पित्तशूलशमनः स्यादित्यन्वयः अथेतनुतरं
पंचकोलपटु हिंगुरजः चूर्णं शीतजलेन सह श्लेष्मशूलं जित्वरीत्यन्वयः गोस्तनी द्राक्षा खंडः सिता मिश्री इति लोके आमलः आमलकी पंचकोलं पिप्पली मूलं चव्यचित्रकनागरैः

अम्लवेतसपट्वम्लयहिंगुव्योषदीप्यकमिदं समभागं मातुलुंगरसयुक्तवटीयं वातशूलशमनाय कमनीया १७१ इति वातशूले गोस्तनीस्वरस आमल
जो वा पित्तशूलशमनो युतखंडः पंचकोलपटु हिंगुरजोऽथ श्लेष्मशूलजित शीतजलेन १७२ इति पित्तशूले श्लेष्मशूले च हन्नितंबरुजमेण विषा
णं हंति दग्धमत्स्य घृतपीतं लोहधूलिरभयामधुसर्पिर्विश्वमाशु परिणामजशूलं १७३ इति हृदयनितंबपरिणामजशूले इति शूलचिकित्सा

पंचकोलमिति व्याख्यातमिति सैंधवं हिंगुः प्रसिद्धः इद मपि स्वागताछंदः इति पित्तश्लेष्मशूले १७२ अथ हृन्नितंबपरिणामजशूलप्रतीकारमाह हृदिति चमयमेण विषाणं
अमस्कंदने कृत्वा यदि घृतपीतं घृतेन सह पीतं चेत्तर्हि हृन्नितंबरुजं शूलं हंति हृन्नितंबेति हृदयं च नितंबश्च हृन्नितंबौ हृन्नितंबयोः रुक् हृन्नितंबरुक् तां नितंबश्चाच्छेदनं कटिप्र
देशः लोहधूलिरभयामधुसर्पिर्विश्वमेतत्सर्वमौषधं परिणामजशूलं हंतीत्यन्वयः अन्नपरिपाकसमये यच्छूलं तत्परिणामजशूलमिति अथ शूलस्य निदानमाह एकदेशोत्थि
तुक शूलं प्रोक्तो धान्यादि सेवनात् क्रुद्धः प्रथक् हृत्सर्वदोषैश्चामात्तदेष्टधा पित्तान्नाभ्यां बलाह स्तौ पार्श्वे रुक् कुक्षिजं कफात् द्वित्रिस्थाने द्वित्रिदोषं शूलं चामासयेरसात् वेद
नानाह मूर्छायाक्लेदः च्छर्दि गौरवारुचीकासश्वासश्च हिक्काच शूलस्योपद्रवा दश आवलासः प्रच्युता स्थानात् पित्तेन सह मूर्छितः वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजने इति

छि
छ
ष्ट

 अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण शूलस्य हेतुमाह शूलाद्विकलशरीरं मातुरनर्थवहं दक्षोक्षिति तनयपीडि तत्तनु गंजनयति चेंडोनरं कुलीरगृहे अथ कर्मविपाकमाह यावित्ता

 रमकिंचनं ब्राह्मणं श्रुत्वा अवनसंपन्नं त्रातिशांतमाघपयोन प्रयाति तज्जदा शूलवान्भवति कदाचिदाध्मानीभवति तत्कृछ्रातिकृछ्रचांद्रायणानि कुर्यात् यव्राणि दद्यात् हिर

ण्यं घृतं च दद्यात् अन्यच्च संध्योपासनादि प्रनष्टोन्यजन्मनि हृत्शूलीभवति सर्पिश्चाद्धाकं दद्यात् यथा विभवं ब्राह्मणभोजनं च दद्यात् योमातापितरयां पुत्रमिथुनं शृणोति स

कर्णशूलीभवति पश्चाद्बुधिः किंचिद्देवशृणोति वातद्विष्णोरित्येष्टोत्तरायुतंजपेत् पुरुषशूक्तं वा अपामार्जनस्तोत्राभिमंत्रितं जलं पिबेदिति इद मपिवृत्तमनाघदः इति शूलचि

कित्सा १७३ अथानाहोदावर्त्तचूर्णमाह हव्यवाहनेति हव्यवाहनयवाग्रजपथ्यालोमशीगदविषाचपलानां चूर्णी यदि उष्णजलपीतं उष्णजलेन पीतं चेन्नहि अशेषान

हव्यवाहनयवाग्रजपथ्यालोमशीगदविषाचपलानाम् चूर्णमुष्णजलपीतमशेषानाहमूढमरुतोविनिहंति १७४ हिंगुमाक्षिकपटू

त्थमवर्तिंदापयेद्घृतयुतां गुदरंध्रे क्षिन्नसिंदुकदलान्यथवोदावर्त्तनाशनविधौ बुधवैद्यः १७५

हमूढमरुतः विनिहंति अशेषाश्च आनाहाश्चातेः अशेषश्चानाहाः अशेषश्चानाहाश्चमूढमरुतश्च अशेषानाहमूढमरुतः मूढमरुत् छेदेन कोष्ठेनुद्धतवायुः ज्ञेयः हव्यवाहन

श्चित्रः यवाग्रजः यवक्षारः पथ्या हरीतकी लोमशीमांसी जटामासीइतिलोके गदःकुष्ठं कूटइतिभाषायां विषा अतिविषा अतीसइतिलोके चपला पिप्पली ॥

वृत्तमनाघंदः १७४ अथोदावर्त्तवर्त्तिमाह हिंग्विति घृतयुतां हिंगुमाक्षिकपटूत्थमवर्त्तिं गुदरंध्रेदापयेत् वैद्यः अथवा अग्रौक्षिन्नतमानि सिंदुवादलानि

उदावर्त्तनाशनविधौ बुधवैद्यः चतुरवैद्यः दापयेत् गुदमार्गेइत्यनुषंगः उदावर्त्तस्यनाशनविधिः उदावर्त्तनाशनविधिः तस्मिन् घृतमाज्यं हिंगुः रामठं मा

क्षिकः क्षौद्रं पटूत्थं सैंधवंलवणं सिंदुवाः निर्गुंडी संभालू इतिभाषायां इद मपिवृत्तमनाघंदः १७५ १७५ १७५ १७५

अथानाहोदावर्त्तप्रतीकारमाह खंडेति गाढविट्पवनपित्तकफेषु खंडतुल्यहरीतकीरजसा पादयुक्तचतुर्थीशयुक्तचपलायाः रजः माक्षिकयुतं आसां चूर्णलीढ्यं लीढं योग्यं वा यंभूतं चूर्णं कारमध्यं कारमध्यप्रमाणं षोडशमाषपरिमितं तमित्यर्थः खंडसिता हरीतक्याभया निशात इति भाषायां चपलापिप्पली माक्षिकं मधु अथानाहोदावर्त्तस्य निदानमाह वातविण्मूत्रजृंभाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः शुक्रतृषाश्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसंभवः वातविरोधादाध्मानमर्द्दविद्विबंधविरोधप्रवृत्तकलमूत्रस्य जृंभायाश्चिरानुबद्धशूलोगुरुः क्षवथोरिंद्रियग्लानिरुद्गारस्यानिलार्त्तयः छर्देः कुष्ठानीद्रियस्य स्मरोहृद्गदताक्षुधः तृषोत्तितिः शोषास्यहृद्रुक् श्वासस्य जृंभणाविदां निद्रालक्ष्या निद्रायुक्तंत्यजेदमुम् अथानाहोदावर्त्तस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह तथा चोक्तं मध्ये पापग्रहयोश्चंद्रेमदने स्थितौ कीर्तितो श्वासक्षयविद्रधिनाशनमन्नी

खंडतुल्यहरीतकीरजःपादयुक्तचपलारजःआसां लीढ्यमाक्षिकयुतं कारमध्यं गाढविट्पवनपित्तकफेषु १०६ इत्यानाहोदावर्त्तचिकित्सा

हृदि पीडितस्स नरः अत्रादिशब्देन आध्मानोदावर्त्तरोगावपि ग्रहीतौ ततः पापग्रहयोः मध्यवर्त्ति चंद्रजनिताध्मानोदावर्त्तरोगोपशांतये पूर्वकथितमिव ग्रहाणां प्रीतये यथोक्तमेव दद्यात् अथ तयोः कर्मविपाकमाह देवद्विजच्छिन्नतडागवल्मीककूपादीनां भेदं करोति तं वायुसोनामग्रहोपरह्णाति तत्क्षणमाध्मानीउदावर्त्ती ज्वरी अरुचिमान् पाददाही च जायते अस्य प्रायश्चित्तं कृच्छ्रमाचरेत् व्याहृतिभिराज्येनजुहुयात् हिरण्यं दद्यात् पूर्वेणकलशी ताघनेकवर्णध्वजादिभिः दीपादिभिः सहप्रदेशे चतुष्पथे बलिमंत्रेणानिदध्यात् अनेनमंत्रेण प्रतिगृह्य बलिं चेमं वायसास्य महाग्रह आतुरस्य सुखं सिद्धं प्रयच्छ त्वं महाबलेति इदं मपिस्यागतं

१०६ः१०६ इत्यानाहोउदावर्त्त चिकित्सा श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्री

र॰ चं॰
५४

अथ गुल्मशूलेषु चूर्णमाह अम्लवेतसेति अम्लवेतसशिवापटुमुख्योभूतशाल्मुजटिलासयवानीयावशूकशमीधान्यइति चूर्णमशीतजलेन उष्णजलेन पीतं सत् गुल्मशूलजिद्भवती त्यन्वयः अम्लवेतसं हक्षाम्लं शिवा हरीतकी पटुमुख्यसैंधवं भूताशाल्मुहिंगुः जटिला उग्रगंधा वच इति लोके यवानी प्रसिद्धा यावशूको यवक्षार इति इदमपि स्पष्टार्थं छंदः अथ गुल्मेषु घृतमाह धात्रिकेति एतत्सर्पिः घृतं वातपित्तकफसंभवं गुल्मं अचिरेण शीघ्रेण निहंति कथंभूतं सर्पिः धात्रिकाफलरसेन विपक्वं कथंभूतेन रसेन षड्गुणेन घृता दिति शेषः पुनः कथंभूतं घृतं पटुखंड विमिश्रं युक्तमित्यन्वयः धात्री आमलकी पटु लवणं खंडं शर्करा इदमपि स्पष्टार्थं छंदः १७७ अथ रुधिरगुल्मप्रयोगद्वयमाह शोणितगुल्मेति चिरबिल्वत्वचा तामस्तुभवाभिः अभिषुसिद्धः एषः क्वाथः शोणितगुल्महारणः अथैत्यनंतरं तिलानां एषः क्वाथः शोणितगुल्मं स्वामानापस्त्रुविन आसमंताद् नाशयना

अम्लवेतसशिवापटुमुख्योभूतशाल्मुजटिलासयवानी यावशूकइति चूर्णममी धान्यगुल्मशूलजिदशीतजलेन १७७ धात्रिकाफलरसेन विपक्वं षड्गुणेन पटुखंडविमिश्रं वातपित्तकफसंभवगुल्मं सर्पिरितदचिरेण निहंति १७८ पृथक्कथ्यनइ त्यन्वयः चिरबिल्वः कांजः कांजुआ इति भाषायां अ

थ कांजकः सिद्धो ग्रंथाधो मर्जरावा लक्ष्मपत्रोल्पशंकः चिरबिल्वस्तु नद्ध पमताक्ष धोल्पविधान्विना इति लवकचोचं तज इति लोके कणा पिप्पली मस्तुभवा भार्गीभार्गी इति लोके भार्गी महीरुहः शैलेंगुल्मविच्छदनास्मिता व्यक्तधात्रीसमेति तिलं प्रसिद्धं अथ गुल्मस्य निदानमाह हृन्नाभ्योरंतरे ग्रंथिः संचारी यदि वाचलः इत्यस्यपाप चयवान्सगुल्मः पंचधामतः तस्य पंचविधस्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः दोषैः व्यस्तैः समस्तैश्च शोणितात्स्त्रिणां पंचमः जीर्णान्ने वातजा कुप्यति तस्मिंजीर्यति पित्तजः भुक्तेतु कफजो गुल्मः सर्वदा सर्वदोषजः प्रसवार्तवपातानां काले जातः स्याभोजनाद्वायुस्तद्रुत्या माद्यगुल्मं निर्मातापि त्वचतस्यन्द्धोपिडितो नां तोस शूलो नाभेवि वृद्धं गुल्मोपि जोश्रिविति मोसोसा सतु दग्धमेगाते श्वासशूलपिपासान्नविद्विषग्रंथिमूढता जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वेइति अथ गुल्मस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणाहेतुमाह यथो मंजातके मध्ये पापग्रहयोश्चंद्रे मदनस्थिते केजे जाताः श्वासक्षयविद्रधिभिः गुल्मप्लीहादि पीडितः सनरः अत्र पापहर्षांतर्वर्तिचंद्रजनितगुल्मरोगोपशांतये पूर्वो

कर्मैकजपहोम दानादिकं कुर्यात् तेनोपशाम्यति अथ कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारं च यथा तं गुरुप्रत्यर्थी यातगुल्मवान्भवति अस्य प्रायश्चित्तं यातगुल्मवान् यदि भवति
तर्हि मासमेकं पयोऽन्नमाचरेत् मुच्यते इत्यनेन एवं रुचं च रुद्राभ्यां मधुरं जुहुयात् आनुवानुभेषजमिति जपेत् अन्नदानं च कुर्यादिति व्यासमनाच्छंदो [illegible] लातस्थक्ष
एवं यथा अक्षारं च नवमं दशमं च ध्यानध्याङ्क्षति यत्र विनीते प्राकृतैर्यदि स्त्रीगोघ्नाणि सैव व्याघ्रातीनिकाविभिः कथितास्मा वितिव्याधाताक्तोपदर्शितगुल्मचिकित्सा १७९
अथ मूत्रकृच्छ्रे चूर्णमाह वहुलेति वहुलशिलाभिन्मागधभवानां रजः च पुनः उपलजन्मस्यमितिरजः कृच्छ्रकृच्छ्ररोगयोनरः तंडुलशालिलैर्जलैः पिवति सः नरः सुखी भवति
च पुनः यदा ये पुरुषा गुडेन सह एतद्रजः लिहंति तदा शुक्राऽऽजनितं अशेषरोगं हरंति च पुनः शशिवदनानां स्त्रीणां मिलनं संग शुक्राऽऽजनितं अशेषरोगं अवश्यं हरतीत्यन्वयः

शोणगुल्महरणश्चिरविल्वत्वचश्चूर्णमश्मभवाभिसुसिद्धः क्वाथ एष कथितो धवतिलानां व्याघ्रगातायकिलशोणितगुल्मे १७९ इति व्याघ्रगाताक्तोप
दर्शितगुल्मचिकित्सा वहुलशिलाभिन्मागधभवानां उपलजन्मरथं रजः इति कृच्छ्रे पिवति नरस्तंडुलसलिलैर्यो भवति सुखी विलिहंति गुडेन
सह च शुक्राऽऽजनितमवश्यं मिलनमशेषं शशिवदनानां १८० इति शशिवदनाक्तोपदर्शितमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा

वहुलाहहदेला शिलाभित् पाषाणभेदः अश्मभित्द्वषद्भिद्येककपुष्पसुगंधिकइति मगधापिप्पली उपलासितामिश्रीइतिभाषायां जनुः शिलाजतुः अथ मूत्रकृच्छ्र
स्य निदानमाह व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतदृष्टपानात् अनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ पृथङ्मलाः स्वैः कुपितानिदानैः
सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ मूत्रस्य मार्गं प्रतिपीडयंति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रादिति अथ मूत्रकृच्छ्रस्यजातकाभिप्रायो व्यज्यते तत्प्रतीकारश्च यद्गुणां जन्मकाले यदा यस्य
स्य भवतिभास्करिः राहुदृष्टः प्रकुरुते मूत्रकृच्छ्रादिकानूरुजः सप्तमस्थानस्थराहुदृष्टशनिजनितरोगोपशांतये शनिप्रीतये पूर्वोक्तमेव जपहोमदानादिकं कुर्यात् अथ क

र:चं: कर्मविपाकमाह गुरुणामार्द्दे सततंमन्यरीक्षोदियागामीमूत्रकृच्छ्रवान्भवति गुरुतल्पादिदेषप्रायश्चित्तंकुर्य्यात् अन्यच्च वायुपुराणेमुतापोमूत्रकृच्छ्रीस्यादिति अत्राहवै
५५ ह्वावनः सौवर्णंकारयेत्पद्मंपलेनार्द्धपलेनवायथावत्प्रतिमांकुर्य्यात् पद्ममष्टदलंशुभंविनाशाठ्यंनकुर्वीत भवेन्निःफलमन्यथाद्रोणितिलाढकेवापितात्रपात्रेजलान्वि
तं तस्यमध्येतुतत्पद्मंनिदध्यात्कुंकुमार्चितं ब्राह्मणंश्रुतिसंपन्नंदरिद्रंचाग्निहोत्रिणं आहूयगंधमाल्याद्यैर्विधिनाचातिभक्तितः ततः स्वर्णमयंपद्मंदद्यात्मंत्रेणसंयुतंभाः
पूषापतेगोसैहाद्युतात्मात्रयीमयःपद्मेनानेनदत्तेनप्रीतोभवतिभास्करः इतिदानमंत्रः एतेनानेनमनुजोमूत्रकृच्छ्राप्रमुच्यते मूत्रकृच्छ्रातुरस्तस्मादित्थंकुर्य्यात्प्रयत्नतः
इतिशशिवदनाछन्दोप्य ति तल्लक्षणंयथा अगुरुचतुष्कंभवतिगुरुद्वौघनकुचयुग्मेशशिवदनासाविति इतिशशिवदनाछन्दोपदर्शितामूत्रकृच्छ्रचिकित्सा १८०

एलामुख्यानागरंदाडिमस्यांभोभिःपीतंवारसैस्ताम्रमूल्याः मूत्राघातेवासकःकाथयस्कोयोज्यात्लिंगेवासुकर्पूरधूलिः१८१ इतिमूत्राघातचिकि

अथमूत्राघातमौषधमाह एलेति एलामुख्यानागरंदाडिमस्यचूर्णीग्रंभोभिःजलैः पीतं वाताम्रमूल्यारसैपीतं चूर्णीमूत्राघातंहंतीतिशेषः अथवामूत्राघातेएकःवा
सकक्वाथोदेयः वासुकर्पूरधूलिःलिंगेयोज्येत्यन्वयः एल्यामुख्या सूक्ष्मैला नागरं शुंठी दाडिमंदारम अनार इतिभाषायां ताम्रमूलीयवासा वासकोर
धः हसाडूतिलोके कर्पूरः प्रसिद्धः अथ मूत्राघातस्यनिदानमाह मूत्रादिधार्यादृष्टेनहठ्यात्हठ्याशनैःशनैःमहतोमन्ज्योते मूत्रंमूत्राघातस्तदाभवेत्
मूत्रादीनांधारणवेगविधारणेन आदिपदेनपुरीषशुक्रादीनांहस्ताशनादीनांचग्रहणं दृष्टेनमहता मूत्रबध्याशनैःशनैःहन्त्यते तदामूत्राघातोभवेदित्य
र्थः अथमूत्राघातस्यज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुं कर्मविपाकंच तच्छांतिंचमूत्रकृच्छ्रवज्ज्ञेयम् उद्द शालिनीछन्दः१८१ इतिमूत्राघातचिकित्सा

अथाश्मरीप्रतीकारमाह एलेति एलायष्टीवायुशत्रुश्वदंष्ट्रा अश्माकौंतीशैलभेदाटरूषैः सिद्धं यत्तोयं काथायं तत्कृछ्रं मूत्रकृछ्रं सर्करां अश्मरीं च हन्यादित्यन्वयः एलाः त्रु
टिः यष्टी मधुयष्टी मुलेठी इति लोके अथ स्यान्मधुका गुल्मः स्वल्पमिच्छं रपुरववत् किंचिन्महादीर्घपत्रोल्पस्ताल्लाममिदस्यत्विति वायुशत्रुः एरंडः दंष्ट्रा गोक्षुरुः हल्ला
पिप्पली कौंती रेणुः पित्तपापडा इति लोके पर्पटो उक्तवत्तिइति पाकः क्षेत्रसंभवइति शैलभेदः पाषाणभेदः आटरूषः सिंहास्यः रुसा इति भाषायां अथाश्मरीनिदान
माह वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजापरा प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वाः अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा यदा तदाश्मर्युपजायते
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोर्निवदोषा अश्मर्यः सर्वा यथा स्यात्तल्लक्षणं वक्ष्याधानं तथा मलं दिशेषु पर्वतोनिर्गत मूत्रे वस्तिः क्षोधान्मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोरुचिः सामान्यलिंगं ह
श्मरीषु नाभिवस्तिसेवनीमेहने सुखविशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधेन तत्क्षणात्सुखं मेहे दक्षांगोमेदकोपममिति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणाहेतुमाह तत्प्रतीकारं च अश्मरीमे

एलायष्टीवायुशत्रुश्वदंष्ट्राहस्ताकौंतीशैलभेदाटरूषैः सिद्धं तोयं यत्तु शैलेयमिश्रं हन्यात्कृच्छ्रं शर्करामश्मरीं च १८२ इति अश्मरी चिकित्सा

पथ्याचूर्णीवायसत्रैफलं वा लेह्यं क्षौद्रैः सर्वमेहे पशान्त्यै वत्सादन्याः वा रसः क्षौद्रयुक्तो धात्र्याः क्षौद्रैः सर्वरी कल्कमिश्रः १८३

हपीडित मश्मर्याः प्रहत्य मानसं शांतं जनयति रविराहुदृष्टो जीवक्षेत्रे चंद्रजः पुरुषं गुरुगेहे वर्तमान रविदृष्टबुधजनितास्मरीप्रतीकारायबुधप्रीतये पूर्वोक्तमेव जपहोमादि
कं कुर्यात् अथ कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं परस्त्रीगामी अपस्मारी भवति अश्मरीवान् कृच्छ्रं यं कुर्यात् अपि कारवोक्तास्मरीहरत्वेदानं नाभिहितं त
थापि स्वर्णदानं कर्तव्यं तस्य सर्वरोगहरत्वात्तथा चोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे सर्वरोगोपशमनं सौवर्णदानमुच्यते इत्यश्मरीरोगेदानं इदमपि शालिनी छंदः इत्यश्मरीचिकित्सा
अथ प्रमेहप्रतीकारमाह पथ्येति सर्वमेहोपशान्त्यै प्रशमनाय पथ्याचूर्णी वा अथ वा यसं चूर्णी वा त्रैफलं चूर्णं क्षौद्रैः सह लेह्यं लीढव्यं यथा योग्यं चेति पक्षान्तरे वत्सादन्यारसः क्षौद्रयुक्तः
पेयः वा शर्वरी कल्कमिश्रः धात्र्यारसः क्षौद्रैः सह पेय इत्यन्वयः पथ्या हरीतकी अयसं लोहं त्रैफलं शिवामलविभीतकी क्षौद्रं मधुः वत्सादनी छिन्नरुहा गुर्चइतिलो

वृ॰ च॰ के अर्वीराजे हलदी इति भाषायां धात्री आमलकी इति इदमपि शालिनीछंदः १८३ अथ प्रमेहे अन्यत्प्रतीकारमाह व्योषमिति व्योषं पथ्याभूतवासामलानि एतत्सर्वं मि-
५६ षयं तुल्यं भवेत् तत्समानः पुरः स्यात् एतदौषधं गोक्षुरः क्वाथे योज्यं एकतः एकीकृतस्यौषधस्य युक्त्या यत्नेन वर्त्तिं कल्पयेत् कुर्यात् मूत्राघाते च पुनः मूत्रकृच्छ्रे अश्मवाता-
ते वातवस्त्यां न्यातंके योनिरोगे च पायुरोगे गुदरोगे वह्निं अग्निं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा एतद्वर्त्तिं युंज्यात् योजयेत् च पुनः इयं वर्त्तिः दुस्तरान् सर्वमेहान् हंति च पुनः देहे शरीरे तेजः बलं कृत्वा
शालिनीयं शालिन्यां जायते वर्त्तिरित्यन्वयः व्योषं शुंठी मरिच पिप्पली पथ्या हरीतकी भूतवासा कलिद्रुः बेहडा इति लोके आमलं आमलकी पुरो गुग्गुलुः गोक्षुरः त्रिकंट-
कः गोखुरू इति लोके अथ प्रमेहनिदानमाह आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वं जलेक्षुसांद्राः सुरपिष्टशुक्र-
पिष्टलालासनैसेकाशीतशनैर्मांजिष्ठहारिद्रकनीलकालक्षारपलतोमज्जवसेभपिष्ठाः साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्याः असाध्याः पवनाच्चतुष्काः समक्रियत्वाद्विषम-

व्योषं पथ्याभूतवासामलानि तुल्यं सर्वं तत्समानः पुरस्यात् योज्यं क्वाथे गोक्षुरोरेकतोऽस्य युक्त्या वर्त्तिं कल्पयेत्प्रेक्ष्य वह्निं १८४ मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे
अश्मवाते योन्यातंके पायुरोगे च युंज्यात् सर्वान्मेहान्दुस्तरान्हंति तेजः कृत्वा देहे जायते शालिनीयं १८५ इति शालिनीवृत्तोपदर्शितप्रमेहचिकित्सा

क्रियत्वात् महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते दोषप्रकोपचिन्हानि प्रमेहाणामुपद्रवाः सरावीकच्छपीपुत्रिणी च अलजी च विदारिका मसूरिविनता जालिन्यपि विद्रधिस र्षपी नामानुरूपाः
पिडिकाः दशैमास्तदुपेक्षणादिति अथ प्रमेहस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमुपरि वक्ष्ये यं अथ कर्मविपाकमाह मातृगामी स्वसृगामी मधुमेही जायते नरः भ्रातृभार्या-
भिगामी च जलमेही नराधिप योषा चैडूगिनी नित्यमिक्षुमेही स निश्चयः इति वचनात् अत्र पूर्वोक्ताधिकं प्रायश्चित्तं कार्यं मात्रादीनामतिमात्रिषड्वत्वात् यत्र शक्तः तत्र कृच्छ्र-
त्रयं प्रतिदिनं चत्वारिंशद्ब्राह्मणभोजनं कारयेत् पुरुषसूक्तं सहस्रनामस्तोत्रं गायत्रीजपं च कारयेत् अतिकृच्छ्रं सूक्तेनाज्यहोमं जपं च अश्वत्थसेवं सहस्रं जपेत् चांडालीगामी सर्व-
प्रमेहवान्भवेत् स्नानं च तु लिपामात्र रजतपिपीलिकायवमध्यचांद्रायणानि कुर्यात् इदमपि प्रवहत् दुत्तमं वरुणाद्यादिभिर्मंत्रैर्जपेत् जुहुयाच्च तिर्यग्गामी प्रमेही स्मृतीस

धांतनानिकुर्य्यात् व्याधिगुरुलघुभावेनप्रायश्चित्तगुरुलघुभावोऽवश्यमिति शालिनीछन्दोप्यस्तिनक्षत्रलक्षणंयथा कृत्तिकावर्षोजायतेयत्रपादः पंचभिश्चिह्नैर्द्वेवासमांत्यःविश्रामः स्यात्सिंधवेदैस्तुरीयंशालिनीछांदसीयाः इतिशालिनीश्लोकोपदर्शितप्रमेहचिकित्सा १८५ अथशरीरस्थौल्यदुर्गंधेप्रतीकारमाह मधुयुतेति प्रातःप्रातःकाले मधुयुतजलंपीतं सततमभ्यस्तंसमुद्भवंस्थौल्यंक्षिप्रंशीघ्रंहरति हीतिनिश्चयेन अथेत्यनंतरं त्रिफलारसोपिमधुनासहपीतंसत् तथाकरोति दृषदलरसैः दृषपत्ररसैः सहदीर्घस्तनरजोन्वितः लेपःतनुदौर्गंध्यंदुर्गंधतांजयतिवाबिल्वस्यदलजःरसःतनुदौर्गंध्यंजयतीत्यन्वयः मधुक्षौद्रं त्रिफलाशिवामलकबिभीतकीदृषोटरूषःकमाऽइति लोके दीर्घस्तनोशंखः बिल्वःश्रीफलः अथस्थौल्यस्यनिदानमाह मेदस्तुयद्दैवश्लेष्महेतुभिस्तेनसाभवत् सर्वकर्मासमर्थोतिस्थूलस्फिगुदरस्तनुइति अथस्थौल्य

मधुयुतजलंप्रातःपीतंह्यथत्रिफलारसोहरतिमधुनाक्षिप्रंस्थौल्यंसमभ्यस्तसमुद्भवं दृषदलरसैर्लेपोदीर्घस्तनरजोन्वितोजयतितनुदौर्गंध्यंवि

ल्वस्यवादलजोरसः १८६ इतिमेदश्चिकित्सा

अथज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणाहेतुमाह यथोक्तंजातके अलसंसुषिरंस्थूलंपतितंमदाशनंमत्योक्तनयःस प्रमनोमचारवुशालहादशागःस्त्रीजितंनवयेन् व्ययभावगतश्चुक्रोजनितमेदःप्रशमनायपूर्ववद्विधेयं अथकर्मविपाकमाह दधिचौर्य्येणपुरुषोजायतेमेदसायुतः दधि धेनुंप्रदद्यात्सोतेनविप्रायशुद्धये एकंकृच्छ्रंचाकुर्यादिति इतिस्थौल्यचिकित्सा इदंहरिणीछन्दः १८६ अथप्लीहरोगप्रतीकारमाह त्रिकटु केति रसयुतंपारद युतं त्रिकटुकयवक्षारौहिंग्वामयश्चपंचमं भेषजमौषधानामिदंचूर्णंतस्मादनेनप्लीहानंजयति अथवाशोभांजनरसःतस्मात्प्लीहानंजयति चपुनः अम्लवेतससंयुतं चपुनः सैंधवेनसंयुतं शिग्रोःक्वथितमेतज्जलंतस्मात्प्लीहानंप्लीहाविवृद्धिंजयतीत्यन्वयः रसोपारदः त्रिकटुकंशुंठीमरिचपिप्पली यवक्षारःयवक्षारकजः यवाखारइतिलोके हिंगुःराम ठं आमयःकुष्ठंपञ्चमं सैंधवंशिग्रुः शोभांजनःसहिजनइतिलोके अम्लवेतसं अम्लदृक्षं रसाचाहिशिरामूलंप्लीहाप्रोक्तोमहर्षिभिः प्लीहातुवामांगेभवति

हः चं: यथाज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण प्लीहादिहेतुं कर्मविपाकं च गुल्मवद्बोध्यमिति इदमपि हरिणीछंदः १८७ अथोदरप्रतीकारमाह उदरेति एतत्त्रिफलादिगुग्गुलुपर्यंतमनडुह्य

५७ धं पूर्वं यथास्यात्तथा उदरनिचयं उदरव्याधीनां समूहं हन्यात् वा ज्वलनसुरदारुक्वाथोपि उदरनिचयं हन्यात् महौषधचव्ययोः क्वाथोपि जठरं सर्वजठरव्याधिं हन्यात् त

थैव विवर्द्धितः कृशा वर्द्धमानापिप्पल्यपि हन्यादित्यन्वयः त्रिफला शिवामलविभीतकी शिलाजतुः शैलस्वेदः शिलाजीत इति लोके सुरभीमूत्रं गोमूत्रं वज्री सेहुंडः

सेहुंड इति भाषायां गुग्गुलुः कौशिकः गूगुल इति लोके ज्वलनश्चित्रः सुरदारुः देवदारुः महौषधं शुंठी चव्यं चविका चावदार इति लोके वर्द्धमानपिप्पलीति

माह तिलैः पंचाशत्येव सान्नमगधाक्षीरेण साईपंचाशत्सावधिग्रंथांतरेति इदमपि हरिणीछंदः अथान्यदुदरप्रतीकारमाह मरुदेति गोदुग्धेन सहितं मरुदरिभवं तैलं उद

त्रिकटुकयवक्षारौ हिंग्वामयश्चापटूत्तमं संयुतमिदं चूर्णं सौभांजनस्य रसो यवा जयति तरसा प्लीहानं चाम्लवेतसंयुतं क्वथितजलमेतच्छिग्रोः

सैंधवेन च संयुतं १८७ इति प्लीहचिकित्सा उदरनिचयं हन्यादेतान्पृथक् त्रिफला शिलाजतु च सुरभीमूत्रं वज्रीपयस्त्वथ गुग्गुलुः

ज्वलनसुरदारुक्वाथो वा महौषधचव्ययोर्हरति जठरं क्वाथ्यं कृशा तथैव विवर्द्धिता १८८ रं उदरव्याधिं हरेत अथैत्यनंतरं गोमूत्रेण युक्तं तैलमपि

सकलोदरं अष्टविधमुदरविकारं हरति च पुनः कृमिरिपुरित्याद्यष्टहरिणीक्षणांतमेतान्यौषधानि तेषां क्वाथोपि हरतीत्यन्वयः कृमिरिपुर्विडंगः निशा हरिद्रा नीली

नीलिका नीलवडी इति लोके कांपिल्लकः रेचनः कपीला इति लोके शिवा हरीतकी त्वष्टस्यामा निशोत इति भाषायां द्विरदशना नागदंती जमालगोटा इति भाषायां

शंखिनी शंखपुष्पी कौडियाला इति भाषायां शंखपुष्पी सिता हरी वल्लिका लताके विषकलोमशे ल्पकपत्रक इति अक्षः कलिद्रुमः बहेडा इति भाषायां आमलं आ

मलकी आउला इति भाषायां हरिणीक्षणा मृगाक्षी इंद्रायन इति लोके ऐंद्री विशाला च समे वल्ली स्वल्पमहाफलेति मेदिनी स्थिरे इति अथोदररोगस्य निदानमाह

मंदाग्निरहितैरन्नैर्हृदरार्पप्रथानिलुप्रथकदोषैःसमस्तैश्च प्लीहवद्धक्षतोदकैः वातविट्ठंगदीर्दल्योदरश्चाग्निमंदतायच्छोफवमिलम्दाहाध्मानंसर्वोदराकृतिः कृष्णपीता
र्जुनादोषैःशिरासूक्ष्मत्वेभमात दुष्टांबुनावविष्ठोमार्गवद्धौ विषादिभिः दूष्योदरं त्रिलिंगस्यान्नाभेरूर्ध्वं चितासकृक वामेजीर्णज्वरप्लीहायकृदाल्पलतोन्यतः हृन्नाभि
मध्येनिचितंदुष्टाक्योन्नैलेपकान वातेननवहिर्य्यातितद्धद्गुदमार्तिकान् श्वस्ताद्यागनश्चल्पेनमिश्रमंत्रजलंगदात श्रेवन्नाभिरधोवृद्धं परिश्रावुदरंहिमत लिहपानाद्ध
मेरकादत्वंबुपिचतोहिमंथ्रवुपूर्णोदतिप्राच्यमधोनाभेर्दकौ दरं पश्चाद्धुगुदंतूर्द्ध सर्वजातोदकंतथाप्रायोभवत्यभावायपिंडांत्रेपादेर्न्हेणामिति अथोदरस्यज्योतिःशा
स्त्राभिप्रायेणहेतुमाह सिंहस्थो द्विजनाथः करोति जातंस्वजठररोगार्तम् स्त्री द्वेषिणंचपुरुषं तथापिपासाक्षुधाविष्टं अन्यच्च स्थूलास्थिस्फीतस्तेनाग्रपुष्टदनागोजोहस्तपिंग

महदरिभवौलंदुग्धेनमोःसहितंहरेद् दरमथयुक्तमोमूत्रैरपिसकलो दरंहरिमित्रिपुनिशानीलीकंपिल्लकंचशिवाद्रष्ट्द्विदरदशनाशंवि
न्यक्षामक्षांहरिणीक्षाणा १८९ इतिहरिणीश्लोपदर्शितोदरचिकित्सा

स्त्रियुग्मः स्त्रीद्विषिक्षुत्पिपासा जठरगुदरुजापीडितोमांसभुक् पांडुरश्री
स्तालप्पुत्रोविपिननगरहचिर्मान्स्वस्थःसुवक्ताविक्रांतोकार्यकोपःशशभृतिविभवेभेमदृष्टिः अपांचप्रचुरामित्रश्रीदर्शोमृदुकायाग्निमंदनालस्यश्रेष्ठेचोद
रोगैःपीडितदेहःपुमान्भवतिगंडोदराक्षिरोगाःपासबंधनकंभवेत उत्पातश्चभवेत्त्रिकोणायथाशुक्रगतोरविःक्षीणचंद्रं तद्देशयामप्येवंसिंहाशस्थितचंद्रजनितोदररोगोप
शांतयेचंद्रप्रीतयेप्रागुक्तं जपहोमादिकंकुर्य्यात तथाच षष्ठस्थानस्थितेचंद्रेप्येवं अथशुक्रोक्तदेशवर्तिभक्ताजनितोदररोगोपशमाय पूर्ववद्रानुप्रीतयेजपहोमदानादि
कंकुर्य्यात तेनोपशांतिर्भवतीति अथकर्मविपाकमाह श्वश्रुविलुम्पेश्वराणामुत्तमभावेनभेदंसाधयतिसउदरव्याधिमान्भवति तच्छांतयेकृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि
कुर्यात् महेश्वरस्यसहस्रकलशाभिषेकंकुर्य्यात उपत्रेधेनरुचमयुतंजपेत यामेरुद्रसूक्तेनचरुघृताभ्यामष्टोत्तरसहस्रंजुहुयात मधुघृतप्लुतंहिरण्यंचदद्यात

चि॰ च॰ धर्मनिश्चयार्थं स्वामिनानियुक्तस्य स्तुत्यमीयव्ययमाचरतः प्राड्विवाकस्य मंत्रिणो वा जलोदरित्वं तस्य प्रायश्चित्तं मासमन्नयं पयोष्टत्तं शतं ब्राह्मणानां भोजनं च कारयेत् पद्मपुराणेप्यु

५८ क्तं उदरव्याधियुक्तस्य भवेज्जन्मनि नामभिः चांद्रायणत्रयं कुर्यात्तस्य पापस्य शांतये इति ॥ हरिणीछंदो व्यक्ति तल्लक्षणं यथा सुमुखलघवोपंचप्राच्यास्ततो दशमांतिकम्

दनुलति मालायावर्णा प्रियंत्रिषतुर्दशे प्रभवतिपुनर्यत्रोपांत्यः स्फुरत्स एकं कणोपतिरपिरसैर्वेदाश्वैः सा हरिणीनिसा १८९ इति हरिणीवृत्तोपदर्शितोदर चिकित्सा

अथ शोथप्रतीकारमाह कटुभद्रेति कटुभद्रं च भूमिपिचुमंदश्च अनयोः समाहारः कटुभद्रभूमिपिचुमंद अनयोः क्वाथः अथेत्यनंतरं अमरदारु विश्वमित्यत्रापि समाहाराद्द्वंद्वः

एतयोरपि क्वाथः अथेत्यनंतरं दारुगुडं चैतद्द्वयस्यापि क्वाथः अखिलशोथगदं विनिवारयति विनाशयति च पुनः केवलं शिलाजतुकं त्रिफलारसेन पीतं चेत्तर्हि अखिलशोथं

कटुभद्रभूमिपिचुमंदमथामरदारुविश्वमथदारुगुडं विनिवारयत्यखिलशोथगदं त्रिफलारसेन च शिलाजतुकं १९० शितमूलदारु

रजनीदहनाम्रतवल्लरीगुडशिवासहितं सुदारुविश्वमसृगुजासलिलं सुदरांघ्रिहस्तमुखशोथहरम १९१ दंविनिवारयतीत्यन्वयः कटुभ

द्रं शुंठी भूमिपिचुमंदं भूनिंबं चिरायताइति लोके अथ भूनिंबोरणपत्री किरातमासुवर्णपुष्पात्तणके इति अमरदारुः देवदारुः विश्वं शुंठी दारुः देवदारुः गुडः प्रसिद्धः

शिलाजतु प्रसिद्धः त्रिफला शिवामलविभीतकाइति ॥ प्रमिताक्षरछंदः १९० अथ शोथे क्वाथमाह शितमूलेति शितमूलदारुरजनीदहनाम्रतवल्लरीगुडशि

वासहितं सुदारु विश्वमसृगुजासलिलं कषायं हीति निश्चयेन उदरांघ्रिहस्तमुखशोथहरं नाशकारस्यादित्यन्वयः उदरं च अंघ्री च हस्तौ च मुखं च एतेषां समाहारः उदरां

घ्रिहस्तमुखं उदरांघ्रिहस्तमुखस्य शोथं उदरांघ्रिहस्तमुखशोथमिति शितमूला तालपर्णी मुशली इति लोके मुशलीतृणकाकंदो मृदुः कामामदाडिमामृद्धमच्छदः

श्रीति दारुरजनी दारुनिशा दारुहलदी इति भाषायां दार्वी कुटजवत्पत्रैं कोटसदृशौ गिरिक्षीरणी चेति दहनश्चित्रकः चीता इति लोके अमृतावल्ली गुडूची गुडः ऽसृग्वि

कारः शिवाह्वेत्यकी सुरदारुः देवदारुः विश्वंशुंठी भृंगराजा भार्गी भार्गीइतिभाषायां इदमपिप्रमिताक्षराछंदः १९१ अथश्लीपदेलेपमाह कुर्विति यदिश्लीपदंदं
ग्रभिहंतुमना चेत्तर्हि शिलाजटासहितंशिग्रुसर्षपमहौषधकैः लेपनंकुरु अथवाकलमरितिलमनुष्करजंलेपनंकुर्वित्यन्वयः शिलाजटानालमूली मुशलीइतिलोके
शिग्रुः शोभांजनः सहिंजनइतिभाषायां सर्षपः सिद्धार्थकः सरसोंइतिलोके महौषधंशुंठी कलमकलाख्यमस्तिकाखेजुआइतिलोके तिलंप्रसिद्धं अरुष्करोभल्लातः भिलां
वाइतिभाषायां भल्लातपादपः स्फक्छदल्लोल्याकपुष्पकः तनुक्षीरोचतन्मस्यहस्तेविषफलंमधुः यदोदंश्रिकटुकं तदंप्रेस्थिसमंपृथक् कल्कंपरिणतेनरक्तिस्थैयाह
प्यांतानइति अथश्लीपदस्यनिदानमाह अतिक्षारमलादुष्टंतुविरुद्धदधिमद्यकैः पंचकर्मापचारादेःजायतेश्लीपदंनृणां शिराजानुंचैवचरणंयीतमाचोस्मधगोरवं उष्मानव

कुरुलेपनंशिलजटासहितंसहशिग्रुसर्षपमहौषधकैः यदिश्लीपदंदमभिहंतुमनाअथवाकलमरितिलमरुष्करजं १९२ इतिश्लीपदचिकित्सा

स्थानंचसर्वश्लीपदस्यलक्षणं नवधातिः पृथगद्वंद्वे सर्वैर्धातादिषास्रवः प्रायुक्तलिंगैस्तज्ज्ञेयायथाहेतुः सघातजः विषजः सविषः प्राणिदंष्ट्रामूत्रमलादिभिः उर्द्धंगामीनांपदश्चामधो
गामीसुखानिश्रियं उभयंवत्स्यसंज्ञातःश्रोथाहंतिनसंशयः छर्दिः श्वासोरुचिस्तृष्णाज्वरातीसारएवच सप्तकोयंसदोवल्यः शोफोपद्रवसंग्रहइति अथज्योतिःशास्त्राभिप्राये
णश्लीपदीकारणंचाह नीचस्थगुरुदशायांशनेस्वपापयुक्तयाकपीरामाश्रिनिदर्शनात तन्नाशीकारार्थंइष्टहृस्यातिप्रीतयेजपहोमादिकं सकलमपिविधेयं अथकर्मविपाकमाह
मार्गपुलिनेपर्वताग्रेकपित्थच्छायायामधिकृत्य विष्ठांमुंचतिनत्रष्टीचति आचमेतिवासश्लीपदयुभिः पीडचमानोनिशंमूर्छितोभवतिपर्वताग्रेनदीतीरेछायामार्गे वानरःमूत्रं
पुरीषमथवायःप्रयच्छतिवाजलेश्लीपदी व्याधिमाप्नोति इत्याह भगवान्शिवः सइंद्रयोविष्णवाद्येत्यादिनाष्टोत्तरशतायुतंत्रयं जपंकुर्यात् आपोहिष्ठामयोभुवइत्यनेनचरुहनाभ्या
मष्टोत्तरयुतशतत्रयंहोमंकुर्यात्तत्रव्याधिगुरुलघुभावप्रायश्चित्तगुरुलघुभावोदृष्टव्योइति अथदानंग्रंथबाहुल्यभयान्नलिखितं इदमपिप्रमिताक्षराछंदोस्ति इतिश्लीपदचिकित्सा ॥

वै०च० अथांडवृद्धिप्रतीकारमाह सुरभीति यदि क्वथितं सुरभीजलान्वितं फलत्रितयं पिबेत् हि कफमरुद्भवं मुष्कभवं शोथं विनिहंति अथायनंतां सवचसर्षपकैः लेपनं कुरु विंध्य
५९ न्वयः सुरभीजलं गोमूत्रं फलत्रितयं शिवामलविभीतकं वचो ग्रंथा सर्षपसिद्धार्थी अथांडवृद्धेर्निदानमाह वायुर्वंक्षणतः आप्य मुष्कौ मुष्कधरा शिराः प्रपीड्य वृद्धिं कुरुते मुष्कयोः
सकुरंडकः दोषः समिदो मूत्रांत्रैः स्याद् आमघातः स्याद्दाहकंडूदोषेभ्यो ऽस्मात् फलस्फोटमागमे दोषजः कफवलो मेदोघ्नोतेस्तद्यंत्रणात् सेदिति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हि
हेतुमाह यदुक्तं अर्जितागुह्यरसांतोमीनस्थैर्केर्दर्शनात् कुलटाभार्यो हि षीरवृद्धि लिष्टेवकुलाण्दवृद्धश्च अलिनि सितेभवति पुमान् प्रहीन शीलः स्यात् प्रमादः शुक्रपूजादिकं विधिव
अत्रगाथे शांबेन मुष्कपीडादयोपि रहंतोतदुपशांतये सूर्य्यप्रीतये कर्कटांशास्थिता मंगलावलोकित सूर्यजनितमुष्करोगोपशांतये पूर्ववत् जपहोमादिकं कुर्य्यात् अथवर्णवि

सुरभीजलान्वितं फलत्रितयं क्वथितं पिबेत् कफमरुत्प्रभवं विनिहंति मुष्कभवं शोथमथाकुरु लेपनं सवचसर्षपकैः ११३ सुवहासरता हबुष

गोक्षुरकं सबलं मयष्टिसनं मंत्रभवं हबुतैलयुगं धातिवृद्धिमिहाखिलमुल्लमिच्छंति मनीषिगणाः ११४ इति अंडवृद्धिचिकित्सा

पाकमाह तत्प्रतीकारं च तत्र सुषमामीवात्रषणः अथ प्रायश्चित्तं आत्मजः क्रियंसकृदज्ञानात् कृत्वा चांद्रायणं दद्यात् शुद्धेन अज्ञानात् सकृज्जमनेकृच्छ्रं दद्यात् शुद्धिः आमामि
कां बुद्धिपूर्वकं हि दिनेषु गत्वा अग्निंप्रविश्य समृतं शुद्धेन अपरंच अपराधमंतरेणा योन्यो भ्रत्यादीनां हस्तपादादीन् छेदयति तस्य मुष्क मग्निनादग्धमिव शिलापिष्टमिव सदृशं
जायते पश्चाद्धिपिंत्सवतिनुद्धसंहिता मष्टोत्तरसहस्रं जपेत् यतिचांद्रायणं कुर्यात् गां दद्यात् जायते वृषणो यस्य व्याधिः परमदारुणः जपित्वादशसाहस्रीमुच्यते तुद्धसंहिता
मिति इदमपि प्रमिताक्षराछंदः इत्यंडवृद्धिचिकित्सा ११४ अथांडवृद्धिप्रतीकारमाह सुवहेति सुवहा सरता हबुषका गोक्षुरकं सहितं कषायं कथंभूतं सबलं बलया सहितं पुनः
कथंभूतं मयष्टि यष्ट्या सहितं पुनः कथंभूतं सतं हबुतैलयुक्तायुतं अखिलं अंत्रभवं वृद्धिं हरति एतत् सतं मनीषिगणा उल्लमिच्छंति उल्लंद्यमिति तात्पर्यं मनीषिणां गणाः

मन्दोपिगणाः समूहइत्यर्थः सुवहासास्ना रामनइतिलोके अमृतागुडूचीहवुकं वातारिः एरंडइतिलोके गोक्षुरः त्रिकंटकः गोखुरूइतिलोके वलावद्यालकः वलियाराइति
लोके यष्टीमधुयष्टीमुलेठीइतिलोके अथवा त्र्यमधुकंगुल्मः स्वल्पमिच्छरपुंखवत् किंचिन्महान्दीर्घपत्रोल्पच्छत्रासमिदन्त्यावंति हवुतैलं एरंडतैलं अथांत्रवृद्धेर्निदा
नमाह आघातादेर्महन्तीत्वाक्षुद्रांत्रंवंक्षणादधः अंत्रवृद्धिंकरोत्यंतायंत्रणात्स्थात्महाध्वनिः वंक्षणग्रंथिमलिनः करोतीत्यध्मनामकमिति अथज्योतिशास्त्राभिप्रायेणहेतु
रंडवृद्धिवद्रोधः कर्मविपाकमन्यदाह पूर्वजन्मनिविप्रस्यहंतुरंत्राणिच्छिन्नानिभवंतिपश्चाच्छीतज्वरमनंतमुलज्वरमपानदाहश्चभवतिशतब्राह्मणभोजनंच उद्यन्तघाएचम
पुतत्रयंजपेत् वांतेहडस्तुतिनमधुघृताभ्यांजुहुयात् अथवामहिषीप्रतिह्णांदद्यात् इतिसोपद्रवां प्रपीडायांव्रह्मघ्नोक्तंच यज्ञविघ्नकरोमर्त्यो जायते चांत्रवृद्धिमानितिरद

विधिवासारामदशिवादहनामययावशूकतुल्वकेभकणाः कटुभद्रपौष्करविडैः सहितः कृतचूर्णमितद्नुवारिपिवेत् ११५ हृद्यामयाखिलज
शूलगदापहमुक्तमेतदृषिभिर्नियतं मेवात्कदापिनिपत्तंवचनंप्रमिताक्षरेवमहतांमुखगीः ११६ मपिप्रमिताक्षराछंदः इत्यंत्रवृद्धिचिकित्सा ॥
अथहृद्रोगचूर्णमाह विधिनेति समामदशिवादहनामययावशूकतुल्वकेभकणाकटुभद्रविडैः सहितः एषामौषधानां विधिनायत्नेन कृतं एतच्चूर्णं यदिउष्णवारिणासह
पिवेत् तर्हिहृदयामयाखिलजशूलगदापहं भवति चपुनः एतच्चूर्णं कदापि दृथानभवेदिति ऋषिभिः नियतं निश्चितंवचनंउक्तं अत्रहेतुः महतांमुखगीः वाणीप्रमिताक्षरा
इवभवति हृदयस्य आमयं हृदयामयः अखिलाज्जातं अखिलजं अखिलजंचासौशूलंच अखिलजशूलं अखिलजशूलमेवगादः अखिलजशूलगादः हृदयामयश्च अखिलज
शूलगादश्चतौ हृदयामयाखिलजशूलगादौ हृदयामखिलजगादयोः अपहं हृदयामयाखिलजशूलगदापहं नाशकारमित्यर्थः समदोहिंगुः शिवाहरीतकी दहनश्चित्रकआ
मयः कुष्ठं यावशूकंयवक्षारः तुंवकं कासलवणं इभकणा गजपिप्पली कटुभद्रं शुंठी विडः क्षारलवणं खारीनोनइतिभाषायां अथहृद्रोगस्यनिदानमाह दूषयित्वारसं
या।

र॰चं॰ दोषास्त्रिगुणा हृदयंगता हृदि पीडां प्रकुर्वंति हृद्रोगं तं प्रचक्षते सप्तपंचधा प्रवर्तते मे समर्तिरश्चमेव पित्तो सप्तादो मनसः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवा इति अथ ज्योतिःशास्त्रानुसारेण हेतुमाह

६० यथा तौ जातके पीडितौ हृदयोः हिबुकनिर्वाहनबंधवा स्थसति सौम्यः पाल्पेयाधितो देहेन स्थेम धरामेव भोः अन्यच्च हृद्रोगी बहुपुत्रस्यात्सुखान्वितो दृढ निरोधिरोध अपादाराणां

सुभगः कर्मसुसु विनिश्चितो भवति कुंभधाश्चो चेत इति शेषः अथ चतुर्थस्थानस्थितशनिजनितरोगोपशांतये पूर्वोक्तमेव शनिप्रीतये जपहोमदानादिकं कुर्यात् पंचकुंभस्थित अ

रविजनितहृद्रोगोपशमाय पूर्वोक्तमेव रविप्रीतये जपहोमदानादिकं कुर्यात् तेनोपशांतिर्भवति अथ कर्मविपाकमाह यथोक्ते पाहृदयपीडाकारि हृद्रोगी जायते स्वसप्रायश्चि

त्तमेकं प्राजापत्यं कुर्यात् तद्दशांशेन गां सुवर्णं च दद्यात् उदुत्यं जातवेदसमिति सूक्तं जपेत् तिलाज्येन जुहुयात् सहस्रनामस्तोत्रं नाममंत्रं वा जपेत् कूष्मांडहोमं च कुर्यादिति प्रमि

तंडुलोदकेन पेष्य हस्तिकर्णी किंशुकस्य मूलमाशु नाशये च्छ्वकंठगंडकं प्रलिप्य १९७ श्वेतशैलकर्णिकाजमूलमत्र सर्पिषा च कंठगंड

शांतिकारि पीतमामयांतिकारि १९८ इति गलगंडोपक्रमः

ताक्षरवृत्तमस्ति तल्लक्षणं चाह सगणाद्यदीह जगणो विहितः सगणास्ततोपि

सगणो विहितः पश्चात् तत्र जकविभिः कथिता प्रमिताक्षरेति जगति प्रथितेति इति प्रमिताक्षरावृत्तेनोपदर्शिता हृद्रोगचिकित्सा १९७ अथ गलगंडप्रतीकारमाह तंडु

लोदकेनेति हस्तिकर्णी किंशुकस्य मूलं तंडुलोदकेन पेष्य पिष्ट्वा ततः प्रलिप्य तद्धस्तिकर्णीकिंशुकस्य मूलं आशु शीघ्रं कंठगंडकं नाशयेदित्यन्वयः हस्तिकर्णः रक्तैरंडः सिंहुए

रंडको विद्धकर्णः पीतसितासिताभिनवकुसुमैः [illegible] कंठे त्रिवीजिभिः पर्यग्रच्छदैरेवाचैत्र [illegible] इति किंशुकोपलाशः पलाशपादपः सिंहुः त्रिदलः शि

प्रिस्क्षपे स्थलकमलपुष्पं अंबापिरोषवदिति मल्लिकाछंदः १९० अथ गलगंडे द्वितीयप्रयोगमाह श्वेतेति यत्र गलगंडरोगे श्वेतशैलकर्णिकाजमूलं सर्पि

षा घृतेन सहितं कंठगंडगलगंडशांतिकारि भवति तथा पीतं मूलं आमयांतकारीत्यन्वयः आमयशब्देनात्रापची विद्रध्यादयो बोध्याः सितशैलकर्णिका श्वेतगिरिकर्णि

काविसुत्रांतोकोयलइतिलोके इदमपिमल्लिकाछंदः १९८ अथगंडमालायाःप्रतीकारमाह देपलेति अथवमाद्विभक्तिर्विपा लोमःअत्रषष्ठ्यर्थेपंचमीतदेवविवृणोति योमनुष्यःइहैवसंसारे अलंबुषाभवाद्रसात्कीर्थःअलंबुषाभवस्यारसस्य देपलेपिवेत्कथंभूताद्रसात गंडमालिकापचीप्रणाशहेतुकारकात् पुनःकांचनारवल्कलतंदुलोदकेनयोथपि वामाक्षिकेनक्षौद्रेणपीतएव अथवामाक्षिकेनमदृशाकरक्षमूलवारिस्रुतंयेनपीतं अचिरेणशीघ्रेणगंडमालिकां अपास्यदूरीकृत्वातेनमनुष्येणउत्तमाममल्लिकाल्लेगिववध्यात अथचयः अलंबुषामुंडीविष्णुकामुंडीसुगंधिअकदंबाभफलास्थिरारुणकांगुलिसंपत्रेतिकांचनारोवोविदारःकचनारइतिलोके क्षौद्रंमधु शाकारक्षोवरुणःस्वेना मख्यातःचरणशाद्पतिमल्लिपर्णाभ्रमरप्रियःइहउंबरदलोरक्तपलतुल्यफलःसुमेकषायश्चेतश्चेति अथगलगंडस्यनिदानमाह निवद्धःश्वपथुर्यस्यमुष्कवल्लंवतेगले

देपलेपिबेदलंबुषाभवाद्रसादिहैवगंडमालिकापचीप्रणाशहेतुकारकाच्च १९९ कांचनारवल्कलंचतंदुलोदकेनपेष्य शाकरक्षमूलवारिपीत मेवमाक्षिकेन २०० येनपीतमेतदेववध्यतेचिरेणतेनगंडमालिकामपास्यमल्लिकास्वगुत्तमेव २०१ इतिमल्लिकाछंदोपदर्शितगंडमालाचिकित्सा

ला

महान्वाथदिवाहृस्वोगलगंडंविनिर्दिशेत्वातःकफश्चापिगलेप्रदुष्टोमन्यसमाश्रित्यतथैवमेदःकरोतिगंडंक्रमशःस्वलिंगैःसमन्वितंतंगलगंडमाहुरिति अथगलगंडगंडमालायाःनिदानमाहकर्कंधुकामलकप्रमाणैःकक्षांसमन्याभलवंक्षणेषु मेदःकफाभ्यांचिरमंदपाकैःस्याद्गंडमालाबहुभिस्तुगंडैःतेग्रंथयःकेचिदवाप्तपाकाःस्रवंतिनश्यंतिभवंतिचान्येकालानुबंधंचिरमादधातिसैवापचीतिप्रवदंतिकेचिदिति अथगलगंडगंडमालानां ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारंचाहोडोदरक्षितिरौःक्षितिपतिनावदनादिमितलग्नःशुत्राद्रशायांयदिविचरतिनूनंभवेत्पुरुषःशुक्रांतर्वर्तिमानस्तदजनितगलगंडगंडमालोपशांतयेशुक्रोक्तजपादिकंकुर्यात् अथकर्मविपाकमाह गुरुद्वेषीपरवित्तदुःखकारीपुल्लीगंडमाला आभिमायतेएतद्धिहस्यत्यभिहितं अपरंच शास्त्रेणयथोपाध्यायतोशिष्यश्चगुरुंवंचयित्वायोपदेतिसगंडमालीभवति अथप्रायश्चितं

वृ.चं.
६१

अनुकारिः कलिका ब्राह्मणं कुर्य्यात् गंडमाला गलगंडोपशांतये पुरुषसूक्तं छंदो ऋषिदेवतानि ज्ञात्वैव जपेत् यतः अविदित्वा ऋषिछंदोदैवतं यज्ञमेव वा योध्यापयेत्
जपेद्वापि पापीयान् जायते तु स इति वचनात् मक्षिकादंशेषु व्याधि तल्लक्षणं यथा हारवांव चक्रमेण मंडितागुवर्णक नवर्णिता कुक्कुटलेन मक्षिकेति पिंगलेन इति वाणीभूषणे
२०१ अथार्बुदे लेपमाह गृहधूमेति गृहधूम लोध्रक पत्रकुनटीनिशा एता औषध्यः सममात्रां गृहीत्वा वरेण श्रेष्ठेन माक्षिकेन एनं लेपं अर्बुदे अर्बुदरोगे कुर्य्यात् अन्वयः
गृहधूमः कालहुआ इति लोके लोध्रकः तिरीटः लोध इति भाषायां शोलेमहीरुहे रोध्रो वटदीर्घदलः सितः क्षीरीकषायो हिमेनाव्याप्तः श्वेततेरः सुमे समं शोवल्कमेतस्य पृथ
गीतरक्तत्विति पत्रं तमालपत्रं तेजपात इति भाषायां कुनटी मनःशिला द्विर्योषधिर्मिनशिल इति लोके तथाहि नेपाली कुनटी गोला शिला द्विर्योगधिः स्वते ति धर्मिकः नाले
वभेदो ऽशिमनोगुप्तान्दं तरं तालकं वनिति पीतश्याद्वेड्यतमनःशिलेति भावमिश्रः धातुर्नेपाली तालं पीतवर्णिका मित्यन्यत्रापि मनः शिलाग्निधाग्नोता ख्यामांगीकणवीरका

गृहधूमलोध्रकपत्रकुनटीनिशाः सममन्नकुहलेपमर्बुदे एनमपि माक्षिकेन वरेण २०२ इत्यर्बुदचिकित्सा

खंटाल्याचितिनद्रूपं विविच्यपरिकथ्यते श्याममत्ताश्मीराचभाराद्ध्याश्यामिकामतातिजस्विनी चनिर्गिरातामन्नामावकणवीरखाचूर्णीमकातितत्कांमीसभाएलंडशूर्विकेति वाभटः निग्र
हविधि अथांश्यर्बुदनिदानमाह ग्रंथिकुत्राप्यपाकीनिर्दिष्टांगैरुन्नामभेदसा सएवपाकोर्बुदः स्यात्तद्वत् षोडशमुहःस्येदिति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह मता
नीकांच मूर्ध्नि शोणितदोषः शालोछेदोव्रणश्चापि पिपासमसैदीर्घिरमिश्रतोमानवोभवति अथ भौमदशाजनितार्बुदव्रणप्रतीकाराय भौमप्रीतये पूर्वोक्तमेवसकलं कुर्य्यात्
तेनोपशांतिर्भवति अथ कर्म्मविपाकमाह पूर्वजन्मनि विधवागमनादिकर्मणा गलार्बुदवान् भवति विधवागमने नित्यं गलार्बुदी भवेन्नरः नारदीयवचनात् गलार्बुदीनरः कु
र्यात् प्रायश्चित्तप्रशांतये इति वचनात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि समस्तानि व्यस्तानि वागुरुलघुभावेन वापेक्षया समाचरेत् सुवर्णं दद्यात् ब्राह्मणभोजनं कारयेत् विभ
वापेक्षया इति गलार्बुदहरणे इत्यर्बुदचिकित्सा नाम षट्छंदः २०२

अथविद्रधिरोगिप्रतीकारमाह शितमूलेति शितमूलं शोभांजनवाविजलं वाषायंपीतं सद्दितिशेषः बहूदोषविद्रधिहरिभवति चपुनः इहैवइहविद्रधिरोगे पुनर्नवसुधाभिः जली
कार्भिः हृधिरस्त्रुतिमति अतःपरं किंकिमपिनास्थिः शितमूलं पुनर्नवाभद्रापुनर्नवा इतिलोके पुनर्नवाप्रसिद्धास्तुपूर्वाभूस्था ष्वेतारुणा अन्यावादद्लाभूस्था विषखर्परेतिता पुन
र्नवा रक्तपुष्पदलाह्वसमाहयावर्षाभूः पूर्वाभूस्थाहणाशुमाह्वेता व्यासामहागुणेति वाग्भटाचार्यः लवपत्राभविहृशीतलपत्रस्तु लवर्षः सधोविशीर्णशिवश्वेताश्यामशितपुष्पापुनर्नवेतिकेचित
सेतुआवकचुष्टः यहणाइतिलोके अस्याःपरीक्षापूर्वोक्ताज्ञेया अथविद्रधेर्निदानमाह त्वग्रक्तमांसमेदांसिप्रदूष्यास्थिसमाश्रिताद्दोषाः शोफंशनैर्घोरंजनयंत्युच्छ्रिताभृशंमहामूलं
रुजावंतं वृत्तंवाप्यथवायतं सविद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्चसः पृथग्दोषैःसमस्तैश्चक्षतेनासृजातथा षण्णामपितुतेषांतुलक्षणं संप्रचक्षते सुषिरमाणो गुल्मवत्तु विद्रधिस्तु

शितमूलसेतुजवारिवकुदोषविद्रधिहा॥ विसर्पस्तु पुनर्वक्ष्ये पामारिहितैव २०३ पिचुमंदपत्रघृतेन तिलदारुहरिद्रायुतेन मधुनासमंमधु
केनव्रणलेपनं कुर्वीत २०४ व्रणशोधरोपणके(कन)काह्वयापुनर्नव व्रणमाशुदीर्यते एवंवर्तितोमरेणसैधव २०५

तपांगुल्मंतिष्ठतिदोषैर्विद्रधिर्भिःषष्टाणितिविद्रधिः पच्यतेतस्माद्गुल्मस्त्वेनविपच्यते आध्मानबद्धनिस्पंदछर्दिहिक्कातृषान्वितं ज्वरश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरमिति अथ
ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारंच मध्येपापग्रहयोश्चंद्रेमदनस्थितेकेचिज्जंतोस्त्वायुःक्षयं विद्रधिर्गुल्मप्लीहादिपीडितःसनरः अथपापग्रहदशांतर्दशा
नवंद्रजनितविद्रधिरोगप्रतीकाराय चंद्रप्रीतयेपूर्वोक्तं सकलमेवविधानंविधेयं अथकर्मविपाकमाह विद्रधिःफलहर्तास्यात् मनुष्याश्रायाताक्षात्मानि अस्यप्रायश्चित्तंवीतसिं
हावलोकने यथाक्रमात् दानंकुर्यात्तेनोपशाम्यतितथा ग्रंथबाहुल्यान्नोक्तमिति इत्थमपितोमरछंदः २०३ इतिविद्रधिचिकित्सा २०३ अथव्रण[illegible]माह पिचुमंदेति
पिचुमंदपत्रघृतेनव्रणलेपनंकुर्वीत कथंभूतेनतेन तिलदारुहरिद्रायुतेन पुनःव्रणशोधरोपणकेनमधुनासमंमधुकेनपुनरेवकनकाह्वयाश्रेष्ठयेन लेपनंकुरु एतल्लेपनंव्रणं
आशुदीर्यत एवयथावर्तितोमरेणतोमरतुल्यायुधेनव्रणंआशुदीर्यत एवनथैवेत्यन्वयः पिचुमंदोनिंबः तिलप्रसिद्धः दारुहरिद्रा दारुहरिद्रा मधुक्षौद्रंमधुकंमधुयष्टी ॥

२० चं मुलेटी इति लोके कनकाह्वया हेमक्षीरी चोषइति भाषायां तद्यथा व ह्वपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती इत्यमरः हेमवर्णा पयस्तस्य हिमवद्भूमिसंभवा सा नागजिह्विका कारणेन सू
६२ लं वो कउच्यते इति द्रुतमपितीमरछंदः अथ सलक्षणमाह प्रथमं कारं विनिधाय जगणद्वयं च निधाय कुरु तामसुखकारिणि राजवक्त्र विहारि २०४ २०४ २०५
अथ व्रणमलहरमाह तुत्थकमिति तुत्थकं च पुनः स्फटिकं सौधं सौभाग्यचूर्णं च कथंभूतं चूर्णं मधुं खदिरसंयुतं कंपिल्लं च मेंहदी च मुस्ता च इति सर्वसमां चूर्णी कथंभूतं गोघृत
संयुतं प्रहीन इति शेषः किं चित्जलप्लुतं व्रणिनां व्रणे लेपयेदित्यन्वयः तत्फलं चाह येन व्रणा इति तस्मा लिपान येव्रणाः न प्ररोहंति न पूर्यंति ये च बहुपूयवहाः अन्ये उपदंशभवा ये च ता
न्सर्वान विनिवारयेत नाशं करोतीत्यन्वयः वैद्य इति शेषः तुत्थकं छिपंडी तूतिया इति लोके नाम्ना किट्टं तु कृतकं तुत्थमिति स्फटिकं अर्कं फिटकरी इति भाषायां सौधं चूर्णं तु ना

तुत्थकं स्फटिकं सौधं चूर्णं सौभाग्यमेव च मधुं खादिरसंयुक्तं कंपिल्लं मेंहदीति च २०६ मुस्ता चेति समं सर्वं चूर्णं गोघृतसंयुतं किंचित्जलप्लुतं लेपं
लेपयेद्व्रणिनां व्रणे २०७ येव्रणा न प्ररोहंति बहुपूयवहाश्च ये उपदंशभवाश्चान्ये तान्सर्वान्विनिवारयेत २०८ इति भाषायां चूर्णलांवुलगण

कारीक्षारः सितक्षाशंखको नापि द्राधश्च सर्णाः सिताभविदिति सौभाग्यं टंकणं सुहागा इति लोके खदिरो गायत्रीकत्था इति लोके शमीदल कटः शैलेयः फलमयः कषाय
कः खदिरो सेवमारोधः संस्थंसारं तदा ह्वयं युज्यते नक्तगायाथ्यंतद्भावितु साधितः नक्र कृष्णवल्कनिर्यासो घनः शुष्को गुणोत्तरः सारादपि सयोज्यो वा सारः खदिरजोपिसइति ।
कंपिल्लं कच्चूर्णी कमीला इति भाषायां मेंहदी स्वनाम्ना प्रसिद्धा मुस्ता गंधधरः नागरमोथा इति लोके २०८ अथान्यद्व्रणप्रतीकारमाह दूर्वानीरेणेति दूर्वानीरेण
जलेन कांपिल्लेन नीरेणेकषायेन वा सेन वा सौमि द्वं कटुतैलं व्रणं हंति नाशं करोति कथंभूतं तैलं दार्वीकल्कसमन्वितमित्यन्वयः दूर्वा गंडकी दूब इति भाषा कांपिल्लं कच्चू
र्णी दार्वी दारुहल्दि अथ व्रणस्य निदानमाह शरीरोत्थं भेदेन हि द्विधा गंतुदोषजं पंचशस्त्रादिजं चान्यं दोषैरुदाह गौरवं रक्तसावोरक्ते यथागंतुजं तु पड्विधं छिन्नभि

न्नं यत्नं विद्धं पिच्छितं छिन्नं विषपिपातं तं तर्भिद् खल्वाकर्दविधं चूर्णेन घर्षणात् सशल्यं यंत्रणात् प्राह्म बुद्बुदं च चटचटध्वनिर ज्वरोन्मादहृच्छोक हिक्कापलानकः कम्पछर्दिश्वासकासपदा
घातान्नु ग्रहाः शिरास्तंभोपसर्पश्चोपद्रवाः षोडशाः स्मृताः सर्वेरेतैर्व्रणोपसर्गोपायाः पीडितः श्चातः सुखीति अथ ज्योतिः शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह यथोक्तं जातके शशितांगाश्लीलो
लक्ष्मीरः कांतः सुखं मता स्त्री णां भौम शस्त्रं कामुर्ज्जैविकर्वैश्रंडरोगश्च भौमदशायाम पिव्रणो भवति दर्शनाच्चकौ मांदारमोढवं देमालंकोलपिनाम्नां त्रंशूलं व्रणाग्नेरुधिरं
गां निरीक्षितो जीवः भृगुतश्चापि मुख्यसंघात जनितव्रणवेदना विघाताय ग्रहत्तयप्रीतये पूर्वोक्तमेवविधिं कुर्यात् अथ कर्मविपाकमाह जलाग्न्युद्बंधनादिनिमित्तेन याम्
येत ब्रउदर व्रणी भवति सोद्वयं च दद्यात् पंचाशद् ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् दक्षिणां च दद्यात् तथा च शतिमानादतिक्रोधादतिलिहाद्भयादपि याधर्म निश्चयं जानन् अन्यथा

दूर्व्वानीरणसंसिद्धं कांपिल्लीनरसेन च कटुतैलं व्रणांहं तिदार्वीकल्कसमन्वितं २०८ इति नीमस्तृतीपदर्शितव्रणचिकित्सा प्रातः प्रातः पिब
ति मनुजो हेवासालिसुरभिपयसा मुच्येद्वा श्लीपदभवरुजः साषोटांभः सुरभिसलिलात् २१० कृत नरः सपूयशोणितव्रहाव्रणी भवति मानवः तच्छां
तये तु तत्प्रतीकारं प्रकुर्य्याच्च तिलप्रस्थदो भवति दर्भाज्यतिलैः व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् तथा च फलतस्करस्याद्व्रणी तथा च तिश्चांप्र
जादिवचः अशापन्नस्वयं भुंक्त सपित्तोद्रेकात्व्रणवान्भवति सकृच्छ्रातिकृच्छ्रं चांद्रायणानि कुर्यात् तथा विभवतिलांश्च दद्यात् सर्पिर्मधुयुतं चाष्टोत्तरशतं होमं तदुक्तं मयहके
नवित्रैहविषा मधुसंयुतं जुहुयात् अष्टोत्तरशतं यमप्रीत्यर्थमेवं चेति इति तीमरतृतीपदर्शितव्रणचिकित्सा २०९ अथ श्लीपदे प्रयोगद्वयमाह प्रातरिति यो मनुजः हेवास्यालिसुरभिप
यसा प्रातः प्रातः पिबति स पुरुषः श्लीपभवरुजः मुच्यते चेति पक्षांतरे साषोटांभः सुरभिसलिलैः गोमूत्रैर्यदि पिबति तथापि श्लीपदभवरुजः मुच्येदित्यन्वयः हेवाटचालि
हेवले एकावला च लि याद इति लोके द्वितीया श्रमिवला कंघी इति लोके सुरभीपयः गोमूत्रं साषोटकं सहोडा इति भाषायां हंसी छंदः २०० २०० २०० २००

अथ श्लीपदे लेपमाह हेमैरण्डाविति हेमैरंडौ विशाद्यकुसुमा सिद्धार्थः शिग्रुविशद्जटा एतैः पिष्टैर्लेपात् विगतिः प्रमान विगतः रतिप्रीतिर्यस्य अथ विगतिः प्रमान पौरा
णश्लीपदभवरुजः प्रजाति त्यजतीत्यन्वयः हेमो धत्तूरः एरंडो वातारिः सिद्धार्थः सर्षपः शिग्रुः शोभांजनः सैंहिजन इति लोके अथ श्लीपदस्य निदानमाह यः स्वजातिवंश
णजो भस्मार्तिः अथान्यत्पापस्मारः नामपापश्लीपदः स्यात् कारुण्येन श्लिष्टे छन्नाश्रयाक्षपिके चिदाहरिति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह अकुलीनो विकलो
गश्च जायते मनुजः सुतरोगानित्यश्लीपदी कुजबुधस्तु नंदनैः सहितैः अथ मंगलबुधशुक्राः प्रजानितः श्लीपदरोगबाधोपशांतये स्वहस्तत्रयप्रीतये स्वयं कुर्यात् तत्रानुतोमूर्वका
र्यं अथ कर्मविपाकमाह नागमीनांच हिमानवश्लीपदी भवति अस्यप्रायश्चित्तं अग्रे चांद्रायणमेकं पयोव्रतमेकं वा कुर्यात् तदनुकल्पे सुवर्णदक्षा

हेमैरंडौ विशाद्कुसुमा सिद्धार्थः शिग्रु विसद्जटा एतैर्लेपाद्व्रजति विगतिः पौराणश्लीपदभवरुजः इति श्लीपदचिकित्सा २११ व्योषं
धात्रीकलिंगत्रिशिवा एततुल्यः पुरश्च भवेत् सर्पिर्युक्ता हत अश्वमवटीदृष्टा वह्निं विमलमतिना २१२ दत्ता नाडीव्रणगदमुदावर्तशूलं गुद
जमपि च गुल्मं हन्यादियमपि भगंदरं दुष्टव्रणसुशामिनी २१३ इति नाडीव्रणचिकित्सा तथा चात्र ब्राह्मणभोजनं कारयेदिति वचनादिति इदम
पि हंसीच्छदः इति श्लीपदचिकित्सा २११ अथ नाडीव्रणे गुटिकामाह व्योषमिति व्योषं धात्रीकलिंगत्रिशिवा इह प्रयोगे एततुल्यः पुरोपि भवेत् एतासामोषधीना
मिति सर्पिर्युक्ता हतमश्वमवटी विमलमतिना वैद्येन वह्निं दृष्ट्वा इयं दत्ता सती नाडीव्रणगदं च पुनः उदावर्तं शूलं गुदजमपि च गुल्मं च भगंदरं च हन्यात् कथंभूता वटी दुष्टव्र
णसुशमनीत्यन्वयः व्योषं शुंठीमरिचपिप्पली धात्री आमलकी कलिंगः भूतावासो वहेडा इति लोके शिवा हरीतकी पुरो गुग्गुलुः अथ नाडीव्रणस्य निदानमाह यः शोक
मान इति पक्षमुपेक्षते शोथो वा व्रणं प्रपक्वं पूयमत्ता धुत्तत्र अभ्यंतरं प्रविशति प्रविदार्य तत्स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः तस्याति मात्रगमनात्त्वाद्वि दिष्यते तनुनाडीव यद्वदनिमि
नमतातु नाडी नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेण त्वात्मककर्मवित् सर्वव्रणक्रमं कुर्यात् शोधनं रोपणादिकमिति अथ ज्योतिःशास्त्रानुसारेणाह तुकर्मविपाकांत ज्योतिः अत्रणव ज्ञेयः इति

अथ कोपाविनरोगे मंजिष्ठादिक्वाथमाह मंजिष्ठेति मंजिष्ठाग्निः खदिरकटुकामूर्वादंतीकथंभूतादंतीकृमिरिपुयुतावासी द्राहारजनियुगुलं छिन्नारिष्टा मरिचमगधात्रायंतीभूनियमन
वरास्यामानंता कथंभूतानंतासहितजटिलापाठाजालीशुभशशिकलाएतासामोषधीनांयुतक्वाथस्तेन कथितंक्वाथ इति शेषः ओषधीपीतासती जातावेकवचनमिति अमितः स
र्वतः अखिलतनुगानकुष्ठान्रक्तोद्भवगदरोगान्हन्यात् कंडूश्चश्वित्रालसककिटिभंपामाविस्फोटकं वापित्तथाहन्यादित्यन्वय श्वित्राश्च अलसकश्च किटिभश्च एतेषांसमा
हारः श्वित्रालसककिटिभं पामा च विस्फोटकश्च अनयोः समाहारः पामाविस्फोटकमिति मंजिष्ठारक्तसारः मंजीठ इति लोके अग्निः चित्रकः खदिरः प्रसिद्धः कटुका तिक्ता कुटकी इ
ति लोके मूर्वामधुरसा मरोरफली इति भाषायां दंती जयपालः जमालगोटा इति लोके कृमिरिपुर्विडंगः वासा सिंहास्यः रुसा इति लोके इंद्राह्वा कुटजः कुरैया इति लोके रजनि

मंजिष्ठाग्निः खदिरकटुकामूर्वादंतीकृमिरिपुयुता वासेंद्राह्वारजनियुगलं छिन्नारिष्टा मरिचमगधा २२४ त्रायंती भूनियमनवरास्यामानंतासहि
तजटिलापाठाजालीशुभ्रशशिकलायुतक्वाथ एषकथितममितः २२५ पीताहन्याद खिलतनुगान्कुष्ठान्रक्तोद्भवगदरोगान्

युगलं हरिद्रायुगलं एका हरिद्रा द्वितीया दारुहरिद्रा छिन्ना गुडूची अरिष्टो निंबः मरिचं प्रसिद्धं मिर्च इति भाषायां मगधा पिप्पली त्रायंती त्रायमाणा इति लोके प्रसिद्धा
प्रसिद्धा त्रायमाणा वृक्षिका मार्कंडसंदेत्वेति भूनियमनः भूनिंबः चिरायता इति भाषायां वरा त्रिफला शिवा आमलविभीतकी अथवा मात्रवत निश्चोत इति लोके अनंता धन्वनः जवासा
इति भाषायां धन्वनः पाटवीरनदलः फालफली सुमड इति जटिलामांसी जटामासी इति लोके अथविषिन्नदलः छिन्नः मुलोमशः मृदुः सुगंधिस्त्वग्वो दलेन्ता गुच्छकोपिचेति
पाठा अंबष्टा पाटी इति लोके पाठा तुत्थापाप्रचेली यष्टिरेव प्रता जिनी विशुक्रांतो पमा पीलुफला मधुरा पिच्छिलेति जाली कुलकं पटोल इति भाषायां स्वादुतिक्तिपटोलो तु वल्ली
दुर्गंधा नामके मृदुकं लोमश हिता रजिमध्यमध्यकं विंबानूनं फलमिति शुभ्रा शशिकला शशिलेखा वाकुची इति लोके लक्ष्यपत्रामहार्थीन्यो महागुल्मा मलब्धमुः स्वनाहतालसा

र॰चं॰ भेदाविंशतिरनुक्रमात् ॥ किरीटवः हंसीछंदः इति मंजिष्ठादिक्वाथः २१६ अथ कंडूदद्रुनाशनलेपमाह दूर्वेति दूर्वापथ्यापटुवरादैर्लेपः नाम्ना शीघ्रं

६४ कंडूदद्रून्हरतीति कथंभूतान् कंडूदद्रून् युगायुगभवान् कथंभूतैर्दूर्वापथ्यापटुवरादैः दद्रुआतैः संयुक्तैः पुनः कथंभूतैर्मथितसहितैः पुनः पिष्टैरित्यन्वयः दूर्वा शुभा दूब इति भाषायां पथ्या हरीतकी

पटुवरः सैंधवः गंदो शुष्ठं कूठ इति लोके दद्रुघ्नः चक्रमर्दः चकवड इति प्रमाड इति च लोके ख्यातं पुन्नाडादयस्तेऽपि रणके यवनामतः किं चित्सिताभाः सा साक्षात् जितमायस्यामया

स्फुटं मिति मथितं तक्रं इदमपि हंसीछंदः २१७ अथ श्वित्रे लेपमाह लेपइति श्वित्रे श्वित्रस्य कलितकृष्णभैलालंकलोगरकृतमध्या लेपः श्वित्रं नाशं शीघ्रं हरति पुनः तद्वत्

नष्टं श्वितसितिकिर्णिका लिप्तास्ति श्वित्रं हरतीत्यन्वयः कलितः चालिद्रुमः बहेडा इति लोके कृष्णलोहः काल सर्पिः श्वितसितिकिर्णिका श्वितापराजिता विष्णुक्रांता इति कोयल इति

कंडूश्वित्रालसककिटिभं पामाविस्फोटकमपि तथा २१६ इति मंजिष्ठादिक्वाथः दूर्वापथ्यापटुवरादैर्दद्रुघ्नैर्मथितसहितैः पिष्टैर्लेपो हरति तरसा

कंडूदद्रून् युगयुगभवान् २१७ लेपः श्वित्रे कलितकृष्णभैलालंकलोगरकृतमध्या तद्वल्लिप्ता च शितसितिकिर्णिका श्वित्रं हरति तरसा २१८

फल्गुद्रुत्वक्जनितसलिलात्पीतायुत्वाच गुडसहितात् ज्योत्स्ना श्वित्रं दयति वपुषो हंसी नीरान्नयइव तत् २१९ इति हंसीदृष्टांतोपदर्शितकुष्ठश्वि

त्रक्वाथः ज्योत्स्नाति अज्ञीजातीदलाशं विकल्पा यानि सुमाश्विनसिता सितमुमलिति इदमपि हंसीछंदः २१९ अथ श्वेतकुष्ठक्वाथमाह फल्गुद्रुरिति गुडसहितात्फल्गु

द्रुत्वक्जनितसलिलात्क्वाथात् घृतचापीता घोत्पन्ना ज्योत्स्नातेजः आरोग्यजनिततेजः सा वपुषः सकाशात् श्वित्रं शुतरां इति शीघ्रेण दयति विवेचयति कमिव हंसी नीरान्नयइव दुग्धमि

वेत्यन्वयः विना विप्रत्ययं पूर्वान्तरपदयोर्लोपः तेन अत्रापि प्रकृतिभावस्य पूर्वपदस्य सुइत्यस्य लोपः भामासत्यासत्यभामेति वत् फल्गुद्रुः मलपूर्य्यश्वक्षः कठूंबर इति लोके वटहं

कोणदीर्घातिकर्कशः छदनाफलैः सादुंबरैः सुमैः क्षीरिणपाकाटरद्रुम इति अथ श्वित्रस्य निदानमाह विरुद्धाहारदुःकर्म्मपंचकर्मापचारतः स्त्रीमद्यमांसदुष्टांबु

हि॰

ति

सेयदीकुष्टसंभवंकपालाख्यंकुष्टमोकौपाटुष्टरिंद्रियवैस्तंपंगुल्याबल्यकौपएवंमहाकुष्टानिश्चिराज्ञकापालंबानवङ्कक्षंपिनादिौदुंबरस्यवनकपासितंमंडलानिदुंजावल्का
कपालंसहकाचातपितुाकुष्टाजिह्वंदकृष्णंताहृपणसितंकपापितात्पुंडरीकंपुंडरीकदलाभमंदहूकाण्ड्डल्यापिडिकायुक्तसम्मंडलानतः सप्तैतानिमहाकुष्ठानीभवर्मेभचर्मल
नकिणजातकीटमचर्मदलंतुदारुणात्वचःपामापाण्योःकण्ड्वुभिर्विचर्चिःसर्वतस्तुतैःनेभेदपादवज्रीवाच्छूःपाददारीनिपादिकासिध्मोइदेहकर्षणादाल्पलाकप्रमूलक्क
शतारुल्याकृमिस्याद्दलसंमिापमंडलंएककुष्टमत्स्यखंडोपमंश्चित्रंतनःपामिति अथकुष्टस्यज्योतिःशास्त्रोमिप्रायेणहेतुमाह ब्रह्महत्यानाहुमाताएडोकुष्टरोगःप्रदायकौ
महाकुष्टकरालाभ्यांसंगतोमंगलःपामिनि अपरंचकुत्सितनामाभतीन्दुःशनुःक्षीणबांधवादीनः भौमक्षेत्रस्थितदृष्टेद्विवमकौजायतेकुष्टीति अथकर्मविपाकमाह
तत्रजंतुघातकःकुष्टरोगीबहुहारीस्वितकुष्टीभवति यात्रेयसंहितायांतुकुष्टोगोवधकारकइतिस्मृतं सप्तांतपनंकुर्यात् यानरोहंतिविजंवकुष्टरोगीभवितुसःसांतपनंतकुर्वीत

गुग्गुलकोमगधात्रिफलापंचशाखित्रिभिर्वपलैःअक्षमितगुटिकारचितागुल्मभगंदरशोथहरा हंतिभगंदरमंतुयुतंमर्त्यकपालजमस्थिलिपे

भगन्दरानाहु शंकरइति हंसीछंदोप्यति ॥ १४० ॥ इतिभगंदरचिकित्सा तल्लक्षणंयथा मंदाक्रांतांनयतिमहितासालंकारमवति
यदिसातादिहद्विधुविममिहिताचेयाहंसीकमलवदनइति इतिहंसीप्रतोपदर्शितकुष्टचिकित्सा
अथभगंदरस्याहगुल्मकनगुटिकांलेपचाह गुग्गुलुकमितिगुग्गुलुकोमगधात्रिफलाएताआभौषधीनोपंचशाखित्रिभिर्वपलैःपरिमाणैःरचितागुटिकागुल्मभगंदर
शोथहराभवति कथंभूतागुटिकाअक्षमिताषोडशमाषपरिमितेत्यर्थः चपुनःभगंदरेमर्त्यकपालजंअस्थ्यंबुयुतंयदिलिप्तेनहिंतदेस्थिभगंदरंहंतीत्यन्वयः गुग्गुलुः
प्रसिद्धः मागधापिपली त्रिफला शिवामलविभीतकी अथभगंदरस्यनिदानमाह गुदस्यद्व्यंगुलेक्षेत्रेपार्श्वतः पिडिकार्तिकृतभिन्नाभगंदरोरोगोसचपंचविधो
मतः कटीकनत्विनिर्वातदाहकंडूरुजादयः भवंतिपूर्वरूपाणिभविष्यतिभगंदरेदूषणासनयोर्मध्येप्रदेशेभगउच्यतेतमेवदारयन्यस्माभगंदरइतिस्मृतःवात

मूत्रपुरीषाणि क्रमशः शुक्रमेव च भगंदराः स्रवंतश्च नाशयंति तमाहतमिति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणैतदेवाह यथाकं ज्यातिके कुष्ठभगंदरौ गौरमिति मंदुस्खली वित्तं निधनं सर्वार्थ
भविहीनो निर्जनयति किं तवं सदा पुरुषं अपरं च योगैः भगंदराद्यैः संतप्तो बंधुभिः सह विरुद्धः कार्किके द्विजनाथे भौमेन निरीक्षिते विश्रुतः अन्यच्च दुष्टकंडू विकार अक्षयरोगाभगं
दरैः गजादिवाहनभयं भवेचंद्रांतर्गतबुधे प्रथमश्लोके शनिश्चरस्य पदिनत्वाद्दष्टमस्थानस्थितशनिजनितभगंदरवाधोपशांतये शनिप्रीतये पूर्वोक्तमेव जपहोमादिकं कुर्यात
अथ कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारं च पूर्वजन्मनि योधर्मी निक्षेपार्थं पुरोहितः प्रतिदिनं सद्द्रव्यं रहीत्वा यथावद्धर्मेन निश्चितो निरस्य भगंदरो रोगवान् भवति तद्दोषोपशांतये वाराह पुरा
णोक्तो रहोत्वा द्विजो माहात्म्ययुक्तो धर्मनिक्षेपभगंदरो भवेत् तस्य दोषस्य धर्मावदत्ता मुत्वं सहिरण्यं तत्र धान्यं रत्नानि भूमिं शास्त्रानुयोगस्योभाजनं दद्यात् तदारोगान्मुक्तो भवति दुरुक्षाति

अश्वरिपुत्वचं जटां सजलां पिष्टा लिंपेदुपदंशमादं धौतमथ त्रिफलासलिलैर्यात्युपदंशजं दुःखमहो २२१ नीत्वा शुद्धरसेंद्रं देवकुसुमं मां
सूफलैला शुभं आलूकं करहाटकं च सुरसापत्रं तथाक्षोन्मितं २२२ बिल्वार्द्धं खदिरं पुराणगुडतो लोहि कटाहे क्षिपन् नर्दीपिचुमंद
काष्ठानलतो गाढं त्रिभिर्वासरैः एतत्सप्तवटीकृतं मुनिदिनैः खादेत्पयो भक्तकं पथ्यं तत् किल हंति भंगापवनं कुष्ठांगसंगोद्भवम् २२३

नामपयं पद्मपुराणोक्तं आचार्यभार्यागमनेन भगंदरयुक्तो भवतीति इति भगंदरचिकित्सा २२० अथोपदंशप्रतीकारमाह अश्वेति अश्वरिपुत्वचं जटां सजलां पिष्टा
उपदंशमादं लिंपेत् अथेत्यनंतरं त्रिफलासलिलैर्धौतं सत् अहवित्याश्चर्ये उपदंशजं दुःखं यातिन्नजतीयर्थः अश्वरिपुः हयमारकः कनेर इति लोके त्रिफला हरीतक्यादिः
श्री अथ भंगापवनगुटिकामाह नीत्वेति शुद्धरसेंद्रं देवकुसुमं च पुनः मांसूफलैला शुभं आलूकं च करहाटकं च तथा च सुरसापत्रं च एतत्सर्वमौषधं अक्षोन्मितं नीत्वा च
पुनः बिल्वार्द्धं अर्धपलं खदिरं नीत्वा पुराणगुडतः सद्भुकादिकेन गुडेन एकीकृत्य लोहिकटाहे क्षिपन् सन् पिचुमंदकाष्ठानलतः वाहदंडतलेन त्रिभिर्वासरैः त्रिभिर्दिनैः गाढं यथास्या

नाथ मर्दीतत: अथैाषधमस्मान्नवटींकुर्यादित्याशयेनाह एतत्समन्नवटीकृतमौषधंमुनिदिनैः सप्तदिनैः पयोभक्तंपथ्यंपथ्येनसह त्वदिन कि लेतिनिश्चयेनतद्दोषघंकुष्ठघ्नं संगाङ्गवं अंगापवनंहंतिकुष्ठितान्कुष्ठीकुष्ठीकुष्ठिनः अंगंकुष्ठघ्नंकुष्ठघ्नंगसमंगःकुष्ठघ्नंगसंगःकुष्ठंगसंगाद्दुड्वंकुष्ठघ्नंगमपोड्वंभंगमवन मितिपिरंगवायुरितिलोकप्रसिद्धः शुद्धरसेंद्र शुद्धपारदं देवकुसुमंलवंगं मांसूफलंखनाम्नाप्रसिद्धं ऐलात्रुटिःलाइचीभाषायां ष्टालुकं पुंडरीकमूलंकरहाटकं आकल्लकं अकरकरहाइतिलोके तु सपत्रं तुलसीपत्रं त्वदिप्रसिद्धमिति २२३ अथभंगापवनेलेपमाह शुद्धेति शुद्धासेंद्रश्चस्फटिकाचमुतुल्यं चतिलोत्थतैलंचएतत्सर्वमौषधंतुलोहपात्रेनिंबस्यकाष्टेनअद्भिः जलैः सह

शुद्धरसेंद्रस्फटिकासुतुल्यंतिलोत्थतैलंसममेतदद्भिः संमर्दयेद्गाढंविलग्नंगनीरैर्निंबस्यकाष्टेनसुलोहपात्रे २२४ तांकज्जलींलिंगसमस्त देहव्रणेषुस्थानिलसंभवेषु आदौव्रणोन्नतापयनेन लेपयेत् व्रणाः यांतिचिरेणनाशं २२५ इष्टिकांगर्भमुत्कीर्यसुल्लक्षारंनिवेशयेत् तत्रास्थापरिविष्टानुवापयेनाम्नपात्रिकां २२६ इष्टिकाधःशनैःकुर्याद्दहनंस्वल्पकाष्टजंसुल्लक्षारंतदुद्दीयमानंपात्रिस्थयातिच २२७ ग्राह्यं गत्वानंसमुद्धृत्यसर्वकार्येषुयोजयेत् रतिकांसुल्लक्षारस्यश्वेतस्यावदिरस्यच २२८ गाढंसंमर्दयेत् किलितिनिश्चयेन अंगानीरैः भंगराजरसेपि

गाढंसंमर्दितांकज्जलींलिंगसमस्तदेहे लिंगस्यसमस्तदेहे चपुनः आदौवनोत्पलासौ व्रणान्नतापप्रशाड्गानिलसंभवेषु व्रणेष्वपिलेपयेत् एतल्लेपेनव्रणाः यांतिचिरात्शीघ्रेणनाशं यांतीत्यन्वयः शुद्धोरसेंद्रः शुद्धपारदः स्फटिकासौराष्ट्रीफिटकरीइतिलोके सौराष्ट्रीभूमिजैः पांसुःक्षारः सोकुंदकंचमदितितुल्यांश्विविशीवं तूतियाइतिलोके २२५ २२६ अथभंगापनेसुल्लक्षारपाकमाह इष्टिकेति इष्टिकागर्भंउत्कीर्यइष्टिकामध्यंउत्कीर्यखातनंकृत्वातत्रसुगर्तेसुल्लक्षारंनिवेशयेत्स्थापयेत् अथोपरिसुल्लक्षारोपरिविष्टानुं ॥

९ चं: आस्वादनार्थं ताम्रपात्रिकां आच्छादयेत् निर्वापयेत् ततः तदन्तं तं डपिकाधःस्थलोकात् जं दहनं अग्निं शनैः कुर्यात् यदि मुक्ताक्षारं तस्मात् स्थानात् डुडीयता मर्पात्रिअयातितर्हि भिषग्गति
६६ शोष: स्वांगशीतं सम्मुद्धृत्य निस्सारयित्वा सर्वकार्येषु योजयेत् तदनुपानमाह मुक्ताक्षारस्य रत्तिकां दत्वा चपुनः श्वेतखदिरस्य माषद्वयमितं मानं दत्वा लवंगानुएकविंशति
दत्वा त्रिंशत्संख्यया मरिचं दत्वा एतत्सर्वमौषधं एकत्र चूर्णयेत् ततः रत्तिकां एतन्मिश्रं मुक्ताक्षारोपदेशेन शुभशीतलैर्नीरैः सह दापयेत् मुक्ताक्षारभक्षणावसरे त्रिदिनं य
दि क्षीरं भक्तं भोजनं स्यात् तदा गात्रविदनो जायते गात्रविदनात् क्षारो भस्माइ दुष्टौषधस्य फलं दर्शयितुं मर्त्ययितं स्युक्तमिति चपुनः अत्र प्रयोगे संदेहबुद्धेः न कर्तव्या अन्वयः मुक्ताक्षारं आ
माषद्वयमितं दत्वाल्लवंगानेकविंशति संख्यया मरिचं त्रिंशत् सर्वमेकत्र चूर्णयेत् २२९ रत्तिकां दापयेन्नीरैश्चोपदेशेन शुभशीतलैः त्रिदिनं क्षीरभ
क्ताशी जायते गात्रविदनः २३० दृष्टं प्रत्यायितं सत्यं नात्र संदेहबुद्धयः इंद्रवारुणिकामूलं खदिरं शितमुत्तमं २३१ शुंठी मरिचाः
नितुल्यानि चूर्णयेद्द्विगुणं गुडं खादेत्कर्षद्वयं नित्यमुपदेशो दिनत्रयं २३२ क्षीरभक्तानुपानेन शीघ्रं भवति निर्मदः इत्युपदेशभंगा
युमारकं सर्विषाइतिलोके तद्यथा महाविषाश्मप्रोनिजः वायुचिकित्सा शांषिकक्षारयुमारकः अणोर्जीर्णोपदेशाइंद्रीमादि यानामयान्हरेत् अपरादि
विदिशीपुरुषत्वनिर्मलं वदेद्यैः मितंतान्लपरं क्षार तु निश्चितं युक्ति सिद्धं इंद्रवारुणीं दशमुस्तमभस्म मंवलं परं य शोथिना शीतं नदेयं राजमंदिरइ तिभय सिंह विचार्य तनिघंटक्षारे
लवंगादिकं कुष्ठं खदिरं गायत्री खैरइति भाषायां मरिचं वल्लिज मिर्चइतिलोके २३० अथोपदेशेन्यनानीकारमाह इंद्रेति इंद्रवारुणिकामूलं उत्तमं शितं ख
दिरं च शुंठी च एतानि सर्वाणि तुल्यानि औषधानि चूर्णयेत् ततश्चूर्णीकृत्वा तत्र द्विगुणं गुडं दत्वा तिष्ठेत् उपदेशेन दिनत्रयं त्रिदिनं यावत् नित्यं कर्षद्वयं द्वात्रिंशन्मासपरिमितं

तेदि दिलम्बयः इंद्रवारुणी नामवल्ली इंद्रायन इति लोके वदिं प्रसिद्धं शुंठी नागरं तदुपर्यनुपानं चाह यईश्लोकेन क्षीरं इति स्पष्टम् इत्युपदंशचिकित्सा ॥ अथोपदं
शस्य निदानमाह हस्ताद्दंतनखाघातमानिदोषादिभिर्मले पृथक् सर्वैश्च याश्चासृगुल्लिंगे वनिश्च पंचमी यस्मिश्छिशश्च हस्तजात्दाह संधिपाहमहं विचिकेशु लोमप्रपातश्चैवचर्म चोपदंशानेति
अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह यदुक्तं जातके चंद्रे दशमस्थानयांसितशश्च शुक्रनीयदाभवति मुखेदूनषष्ठेवामो सह भवतिच कामलोरोगै इति अथ शुक्रदर्शात्तथैते मान
चंद्रजनितोपदंश शुक्रदोषोपशांतये पूर्वोक्तमेव जपहोमादिकं कुर्यात् अथ कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारं च मातृगामी भवेद्यस्तु लिंगं तस्य विनश्यती तिवचनात् तस्य प्रतिक्रि
यां कर्तुर्लिंगमुक्त लोन्यसेन सुवर्णमयमाषित्रं हस्तमाल्यविभूषितं तस्योपरि क्षिपित्वा ग्रुपपात्रं दद्यात् देवं धनेश्वरं वरं लोकनिधिं निमित्तं नरवाहनं जपेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विप्रवरापिशं

दीप्यकमत्तिगुडेनयदोदर्दरुजेतितिदेवमुदा आर्द्रकजः स्वरसः सगुडो हंति बलाद्धिमपित्तगदं २३३ ॥ अथैवदं च विप्राय अथर्वाणां सभावये

त सुवर्णपुत्तिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्कं पश्चनितिमुखन निधीनामधिपो देवः शंकरस्य प्रियः सदा सोम्यास्याधिपतिः स्वामी मम पापं व्यपोहति
इदं मंत्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि दद्यात् हलेश्च दैवमुपदंशप्रशांतये इत्युपदंशचिकित्सा २३२ अथोदर्दरोगप्रतीकारमाह दीप्यकमिति उदर्दरुजे उदर्दरोगनाशनाय मुदा गुडेन सह दी
प्यकं अत्ति भुंक्ते तं देवरोगी मुदायुक्तो भवतीत्यर्थः गुडं प्रसिद्धं दीप्यकं यवानी अथार्द्रश्लोकेन शीतपित्तप्रतीकारमाह आर्द्रकेति आर्द्रकजः आर्द्रकाज्जातः आर्द्रकजः स्वरसः शो
भनोरसः कथं भूतः सगुडः गुडेन सहितः बलात् बलात्कारेण हिमपित्तगदं हिमपित्तस्य गदं हिमपित्तगदं शीतपित्ताख्यामुपन्नं गदं हंतीत्यन्वयः आर्द्रकः शृंगबेरः अदरख इति
भाषायां प्रसिद्धं आर्द्रकं शुष्कं नागरं प्रामवं शुभमिति गुडः प्रसिद्धः अथोदर्दशीतपित्तकोठानां निदानमाह शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ पित्तेन सह संभूय बहि
रंतश्च सर्पतः पिपासारुचिहृल्लासदेहसादांगगौरवं रक्तलोचनतातेषां पूर्वरूपस्य लक्षणं वरटीदष्टसंकाशः शोथः संजायते बहिः सकंडूस्तोदबहुलः छर्दिज्वरविदाहवान्

वृ॰न॰ उदर्दमिति तं विद्या च्छीतपित्तमथापरे इति अथ ज्वरादिः आहारामिष्ठायिणहेतुमाह तत्प्रतीकारं च तथाच त्रिग्रहयोगे आदित्यशनिदिष्टेः महाव्याधानमागतैः जन्मकाले यदा
६० यस्य जायते शीतपित्तवान् अथैकस्थभानुशनिशुक्रजनितशीतपित्तादिप्रतीकाराय ग्रहहन्तयप्रीतये पूर्वं च जपहोमादिकं कुर्यात् अथ शीतपित्तास्त्रपित्तयोः कर्मविपाकहितानुसो
पिण्डलापापमूलबाह्मणंधर्मेकंतत्त्वग्न्याम्नायं नाकुर्वीडिर्व्येवं बदघाम् आहृणभोजनं च कारयेत् तेनाघपापशांतिर्भवतीति सारावलीछंदः अथोदर्दशीतपित्तस्यान्यप्रतीकार
माह निंबदलानीति निंबदलानि घृतेश्चरितानि तथा आमलकैश्चरितानि एवंविधिना बहुधा प्रेक्ष्य सकौतुकसारावली औषधीकृतादेव स्फोटकशीतसपित्तस
कंडूक्रमिकोठकफक्षतये भवति अन्यैरपि बहुभिः आदिदोषघ्नैः किंस्यादिति शोभनं सारं सुसारं विद्यते यस्मिन् सा सुसारावली एकावलीमुक्तासारावलीच एकसुसारावलीति सारावलीछंदः इतिः

निंबदलानि घृतैश्चरितान्यामलकैश्च तथा विधिना स्फोटकशीतसपित्तसकंडूक्रमिकोठकफक्षतये ॥ २३४ ॥ किंबहुभिरबगदैर्बहुभि
प्रेक्ष्य सकौतुकसुसारावली ॥ इति सारावली ॥ इति शीतपित्तोपदंशशीतपित्तकोठचिकित्सा ॥ शर्कराक्षौद्रवर्ध्यामलान्येकतस्तुल्य
मेतल्लिहेदम्लपित्तापहं शीततोयानुपानाक्षीरमुग्रं पिबेन्नेत्रमायुष्करं हंति बल्यादिकं ॥ २३५ ॥ तल्लक्षणं यथा वेड्गणत्रितयं क्रमतः साद्गु

रुलंतगतुः क्रमतः श्रीय अवंतं स्प प्रथितासारवतीकविभिः कथिताइति सारवती इति शीतपित्तोपदंशशीतपित्तकोठचिकित्सा ॥ अथाम्लपित्तप्रतीकारमाह शर्कराति
शर्कराक्षौद्रवर्ध्यामलानि एकतः एकीकृत्य शीततोयान्वितदोषघ्नं लिहेत् शीततोयं अनुप आघस्तात् शीततोयानुपिबेदित्यनुषंगः वेति पक्षांतरे उग्रं क्षीरं दुग्धं पिबेत् कथंभूतं
एतद्दोषघ्नं अम्लपित्तापहं पुनः कथंभूतं नेत्रनेत्रयोर्हितं पुनः आयुष्करं पुनः बल्यादिकं बलीपलितादिकाः ईकाचिन्हं हंतीत्यन्वयः शर्करा उपला मिश्रीइति भाषायां क्षौद्रं
मधु वर्ध्या धात्री आमलं आमलकी अथाम्लपित्तस्य निदानमाह विरुद्धादिद्वयं विरुद्धानि सुगानम्लपित्तं तदितद्दोषि स्वांशधातु प्रथुमप्रथुताथ प्रायशस्त्रिन्हमस्य

तितामलीक्वामूर्छाविडकलिकशनाधोतनावह्निमांद्यमिति अथास्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुं कर्मविपाकं तच्छांतिं च पुनीतचित्तवृत्तिर्यं लक्ष्मीधरश्छंदःस्थाम्नापिजचिकित्सा
अथ विसर्पविस्फोटकविषघ्नीकारमाह चंदनेलेति चंदनैलानिशायुग्मयष्टीशिरीषामयांभोजटाचक्रासर्पिष्कृताः लेपः एवेति निश्चयेन विसर्पशोफव्रणान्‌ हंति पुनः
तद्विषविस्फोटश्च तान्‌ अपहंतीत्यन्वयः चंदनमत्र रक्तचंदनं गृह्णीत तथोक्तं तन्त्रांतरे कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचंदनमितिवचनात्‌ एला एर्थीका लाइचीइतिभाषायां
निशायुग्मं हरिद्राद्वयं यष्टी मधुयष्टी मुलेठीइतिलोके शिरीषः शुकवृक्षः शिरसइतिभाषायां शिरीषोमृदुपुष्पश्च भंडीरः शंखिनीफलः कपीतनः शुकतरुः श्यामवर्णोऽश्व
कप्रिय इति धन्वंतरिः नलदः पर्णं चाह शिरीषस्तु हरनीलपत्तिपत्रो ससृशं विवाः तन्वायता विदलं ताश्च बीजं वर्तुलवद्दृढमिति आमयः कुष्ठं अंभोजटा खंमःसुगंधिवालानस

चंदनैलानिशायुग्मयष्टीशिरीषामयांभोजटाचक्रासर्पिष्कृतः लेप एवात्र वीसर्पशोफव्रणान्‌ हंति तद्विषविस्फोटदृष्टं दानयं २३६

क्ष्वेडइतिद्धिः

शतधौतान सन्नैरिकं लेपयेत्सर्पिषा सर्ववीसर्परोगापहं इतिविसर्पविस्फोटकविषचिकित्सा

जटा चक्रांतगारुद्धमपिलक्ष्मीधरश्छंदः

अथापरेण श्लोकेन विसर्परोगे लेपमाह शतधौतेनेति शतधौतेन सर्पिषा एतेन सह गैरिकं लेपयेत्‌ लेपं कुर्यात्‌ कथंभूतं गैरिकं सर्ववीसर्परोगापहमित्यन्वयः गैरिकं प्रसिद्धं अथ
विसर्पविस्फोटकयोर्निदानमाह अतिदाहरुजारोगस्थान रक्तमिदाक्षुद्रव्रणविसर्पीः सुःसर्वतःपरिसर्पणादिति अग्निदाहादिविस्फोटाविस्फोटःस्युर्महारुजः पृथग्द्वंद्व
समस्तैर्दोषैर्भवंति विषोपमा इति अथ विसर्पविस्फोटकरोगांतिकामकुष्ठिकादीनां जातकाभिप्रायेणहेतुं नक्षत्रीकां चाह निधनस्थे द्विनाथे भ्रमुनेनावलोकिते विसर्पीस्फोटो
गायाशार्यतिनस्य मन्त्राणि अष्टमस्थानस्थितमंगलावलोकितभानुजनितविसर्पादिदोषशांतये भानुप्रीतये यथोक्तं जपहोम दानादिकं कुर्यात्‌ अथ कर्मविपाकमाह
गोमेध्यदाता विसर्पवान्‌ जायते समासं पयोरत्नमाचरेदिति इदमपि लक्ष्मीधरश्छंदः इतिविसर्पविस्फोटकविषचिकित्सा २३८ २३६ २३६ २३६

वै॰चं॰ अथार्द्धश्लोकेन स्नायुकरोगे लेपमाह शिग्रुमूलेति शिग्रुमूलछदैः स्नायुकं लेपयेत् कथंभूतैः छदैः आरनालान्वितैः पुनः कथंभूतैः पेषितैः पिष्टैः कस्मै प्रयोजनाय शान्तये इति
६८ शब्दं यामित्यन्वयः शिग्रुः शोभांजनः सैंहिजन इति लोके आरनालः कांजिकं अथार्द्धश्लोकेन स्नायुके घृतमाह क्षीरपुष्पीति क्षीरपुष्पीरसैः सह सौरभेयं हविः घृतं त्र्यहं दिनत्रयं
यावत् पीतं सत् आशु शीघ्रं स्नायुकं नाशयेदित्यन्वयः सुरभेरिदं सौरभेयं क्षीरपुष्पी श्वेत विष्णुक्रान्ता कोइल इति लोके अथ स्नायुकरोगस्य निदानमाह शाखासु कुपिता दोषाः
शोथं कृत्वा विसर्पवान् भित्त्वा वंकृमिद्यन्ते तत्र क्षतमांसं विशोष्य च कुर्यात्तंतु निभं सूत्रं श्वेतं च जनयत्यपि व्रणद्वारे विनिर्गच्छन् स्नायुरूपांकुराकृतिः शनैः क्षिप्तां च याति तच्छेदा
त्कोथमापद्येत् तस्मात्तं शोधयेच्छान्तिश्च पुनः स्थानान्तरे भवेत् स्नायुकेति च विख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवदिति अथास्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुं कर्मविपाकं च तच्छांतिं च वि

शिग्रुमूलछदैरारनालान्वितैः पेषितैर्लेपयेत्स्नायुकं शान्तये क्षीरपुष्पीरसैः सौरभेयं हविः पीतमाशु त्र्यहं स्नायुकं नाशयेत् २३८ इति स्नायुक
चिकित्सा व्यंगनाशंकरी क्षौद्रलिप्ता समंगाथवा रोचना शूषणा लेपिता अर्कदुग्धेन रात्रिं लिपेद्गण्डयोः श्यामिकां नाशयेत्तत्क्षणात् किं बहु

सर्षपवद्धयमिति लक्ष्मीधरछंदः इति स्नायुकचिकित्सा २३८ अथ व्यंगश्यामिकाप्रतीकारमाह व्यंगेति क्षौद्रेण सह लिप्ता क्षौद्रलिप्ता समंगा व्यंगनाशंकरी भव
वति अथवा ऊषणा सह क्षौद्रलिप्ता रोचना व्यंगनाशंकरी भवति अर्कदुग्धेन सह रात्रिं यदि गंडयोः लिपेत् तर्हि तत्क्षणात् श्यामिकां नाशयेत् बहु किं बहु लेपेन किं न किम
पीत्यर्थः क्षौद्रं मधु समंगा मंजिष्ठा मंजीठ इति लोके ऊषणा पिप्पली रोचना मंगल्य द्रव्यं रोली इति भाषायां अर्को मंदारः मंदार इति लोके श्वेतार्क
के क्षेत्रे पुंसि हस्तिकर्णकः कापर्णश्च भेदः श्वेतार्कयोः स्मृतिः सुगंधिपुष्पश्चान्योऽर्क इति राजनिघण्टौ ६८ मपि लक्ष्मीधरछंदः २३९ २३९ २३९

अथविद्रधीप्रतीकारमाह गुग्गुलमिति गुग्गुलंपारदंनागवल्लीरसैर्यतितः मर्दयेत् ततोन्येतिशेष कज्जलींविद्रधौलेपयेत् कथंभूते विद्रधौदुष्टगंभीरकक्षोद्भवेदुष्टश्चासौगंभीरश्च
दुष्टगंभीरःदुष्टगंभीरश्चासौकक्षोद्भवश्चदुष्टगंभीरकक्षोद्भवःतस्मिन्गंभीरमनवगाहमित्यर्थःचपुनःकर्णमूलेपिलेपयेत्चपुनःअग्निनामव्रणंशूलंतस्मिन्नपिलेपयेत्अग्निनामव्रणंश
गियापनिधा इतिलोकेगुग्गुलुःप्रसिद्धःपारदंसिंद्रंपाराइतिलोकेनागवल्लीतांबूलंपानइतिभाषायांतांबूलवल्लीसिद्धिदमोहाष्टमाधादिषुकिंचिदुन्नतभूभागमिपुलोटजामध्यगा
स्थिराईमाप्रतनुकाफलपुष्पविवर्जितइतिरुद्रमपिलक्ष्मीधरछंदः २४० अथेंद्रलुप्तप्रतीकारमाह नक्तमालेति नक्तमालाश्वमारानलोमालतीभिरिषैः यदितैलं

गुग्गुलुंपारदंनागवल्लीरसैर्मर्दयेद्युक्तितः कज्जलींलेपयेत् विद्रधौदुष्टगंभीरकक्षोद्भवेकर्णमूलेग्निनामव्रणांशांतये २४० नक्तमा
लाश्वमारानलोमालतीतैलमेभिःपचेदिंद्रलुप्तापहंक्षौद्रयुक्तंलिपेदिंद्रलुप्तंमहौघाःस्मोहंतिलक्ष्मीधरोन्यथा २४१ पलाईशुक्ति
चूर्णस्यमंगांकर्षप्रकल्पयेत् पारदंगंधकंतालंतुत्थकंविहराजकंसौभाग्यंचेतिटंकैकंचूर्णमात्रिकसर्पिषा छजानंनाशयेच्छीघ्रंलेपना
त्पापयोगतः २४२ इतिलक्ष्मीधरकृतौपदर्शितक्षुद्ररोगचिकित्सा पचेत्तर्हिइंद्रलुप्तापहंभवतियदिक्षौद्रयुक्तंमहौघास्सःलिंपेत्तर्हिमहौघार
तःइंद्रलुप्तंहंति यथालक्ष्मीधरःविष्णुःअधीन्दैत्यान्हंति तथैवेत्यन्वयःनक्तमालाकरंजः करंजइतिलोके अथचारंजकःसिद्धाश्वगंधोभुजंगविकल्पपत्रोल्पशांविकःप्रि
र्गिल्लहादुपमत्तश्रीधाल्पविधानितइति अश्वमारः करवीरः कनेरइति अनलश्चित्रकःमालतीसुमनाचवल्लीइतिभाषायांपंक्तिपत्रामालतीसुगंधःसिद्ध इतिमहौघाःअष्ट
कौतारःअंटकटाराइतिलोकेलक्ष्मीधरछंदः २४१ अथ छजानप्रतीकारमाह पलार्द्धमिति शुक्तिचूर्णस्यपलार्द्धमानंद्वात्रिंशन्माषपरिमितं तमित्यर्थःतत्रेति
शेषःअंगांकर्षप्रकल्पयेत् षोडशमाषपरिमितिमानंप्रकल्पयेत् पारदंचगंधकंचतालंचतुत्थकंच विहराजकंचसौभाग्यंच इतिसर्वमौषधानांटंकैकंचतुर्माषकंचूर्णंत्रावि

कासर्पिषा सह तापयोगतः अग्नियोगतः लेपनात् शीघ्रं यथा स्यात्तथा छर्जानं नाशयेदित्यन्वयः छर्जानं छाजनऽ इति लोके श्रुतिः मुक्ताशयः शिप्पीऽ इति भाषायां भंगमादनी भंगाऽ इति लोके पारदं शंभुनं गंधकं प्रसिद्धं तालं हरतालं तुत्थकं शिखिग्रीवं त्वतियाऽ इति लोके विहरोजकं विरोजाऽ इति भाषायां सौभाग्यं टंकणं सुहागाऽ इति लोके अथ क्षुद्ररोगस्य निदानमाह अथ व्यंगस्य लक्षणमाह क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः मुखमागत्य सहसा मंडलं विसृजेत्ततः नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यंगं तमादिशेत् व्यंगं मुखझाँईऽ इति लोके अथ श्यामिकाया लक्षणमाह श्यामिका नीलिका कृष्णमेवं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः अथ विद्रधेर्लक्षणमाह विद्रधेर्लक्षणं युक्ताज्ञेया विद्रधिका बुधैः अथेंद्रलुप्तस्य निदानमाह रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितं प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोन्येषामसंभवः तदिंद्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभावयेत् अथ क्षुद्ररोग

सर्वरोगाः समुद्भूता दंतदंष्ट्रोद्भवं रुजं निहंति सहसा नस्याद्धूमः कागदसंभवः २४३

गस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह व्याधिरिति ग्रस्तः पापैः लहा यत्र निवर्तनस्थाने मंदग्रहे तिमिरे रिपो सौम्यैरनिरीक्षितो विकलः यात्रु पुष्टिकादशायां नयनविनाशोऽभिचिन्नकुजादं ज्वालाग्रहैर्भरोगाः भवंति क्रमयः प्रभृतिः अथ मकारकुंभांशस्थमंगलावलोकित भानुजनित क्षुद्ररोगोपशांतये विप्रीत्यपूर्वक जपहोमादिकं कुर्यात् अथ कर्मविपाकमाह देवायदत्तवस्त्राणि माल्यानि स्वयमुपभोक्तुं यदि धृत्वा क्षुद्ररोगी भवति अस्य प्रायश्चित्तं निराहारी त्रिरात्रमुपवासी त्र्यंबकं व्याहृतिभिः पापनाशार्थं पवमानसूक्तं जपेत् हिरण्यदानं कुर्यादिति लक्ष्मीधरस्थं दोषपत्ति तल्लक्षणं यथा · श्लाद शैरेषु कोषाग्निभिन्नं मंत्रतंत्रस्थि लक्ष्मीधरेणात्र कीर्तितं द्रष्टव्यं तत्तु जीहेतिविशेषितं पन्नगाधीशवाणीविनोदायितामिति इति लक्ष्मीधरेणोपदर्शित क्षुद्ररोगचिकित्सा

अथ दंतरोगे धूमपानमाह सर्वरोगा इति यदि कागदसंभवः धूमः नस्यात् नासिकायाः धूमस्य ग्रहणं कुर्यात् तर्हि सर्वरोगाः दंतपुप्पुटाद्याः समुद्भूताः सह दंतदंष्ट्रोद्भवं रुजं पीडां सहसा शीघ्रेण हंतीत्यन्वयः कागदं प्रसिद्धं इति २४३ श्री श्री श्री श्री श्री

अथमुखरोगे चूर्णगंडूषं चाह मंदिरधूमेति मंदिरधूम स्त्रैफलवह्निव्योषयवाग्रोद्भूततिरीटैः तार्क्ष्यकपाठातेजनिकाभिरिदं कृतं चूर्णं क्षौद्रेण सह यः पुरुषः आस्ये इति शेषः दधाति तस्य
दंतगलास्यातंकरोगं असंकं यथास्यात्तथा हंति च पुनः यः पुरुषः मधुना सह गंडूषं दधाति तस्य दाहदवथू च पुनः आस्यव्रणं उन्मूल अपाटवैशद्यं विदधातीत्यन्वयः विशदस्य निर्मल
स्य भावः वैशद्यं मंदिरधूमो गृहधूमः काजळ इति लोके त्रैफलं त्रिफला शिवामलविभीतकी वह्निः चित्रकः व्योषं शुंठी मरिच पिप्पली यवाग्रोद्भूतः यवक्षारः जवाखार इति भाषा
यां तिरीटो लोध्रः तार्क्ष्यं रसांजनं रसोत इति लोके पाठा अंबष्ठा पाटी इति लोके तेजनिका तेजोवती तेजबल भाषायां . चंपकमालाछंदः २४४ अथ मुखपाकप्रतीका
रमाह मालतिकेति मालतिका जाती त्रिफला नांबारिजलं नाम पाठा एका त्रिफला मुक्ता आ अनेकास्योद्भवपाकं चिरस्थं वाद्भुतजातं वा हंतीत्यन्वयः अनेको याद्देनाम्रवातपित्तक

मंदिरधूमस्त्रैफलवह्निव्योषयवाग्रोद्भूततिरीटैः तार्क्ष्यकपाठातेजनिकाभिश्चूर्णमिदं क्षौद्रेण दधाति २४४ दंतगलास्यातंक
ममंकं हंति च गंडूषो मधुनायः दाहदवथावास्यव्रणमाशून्मूल्य च वैशद्यं विदधाति २४५ मालतिकाजातीत्रिफलानांबारिपाठा
वा त्रिफलैका मुक्तमनेकास्योद्भवपाकं हंति चिरस्थं वाद्भुतजातं २४६ कुष्ठनिशाघनदारुसमंगातेजवतीकटुका च सुपाठा लो
ध्रमिदं कृतचूर्णममीषां दंतनिघर्षणतो विनिहंति २४७

फत्तुषिकफत्रिदोषोद्भवं ज्ञेयं मुखपाको
त्रिपाना चैत्याह शार्ङ्गधरः मालतिका आक्षा

भविष्यन्नामरुधिरात्तकफादपि कासु
मुखपाकाः इति लोके जाती मालती चंबेली इति भाषायां

त्रिफला पथ्याक्षाभयाधात्री इदमपि चंपकमालाछंदः २४६ अथ मुखरोगे मंजनमाह कुष्ठेति कुष्ठनिशाघनदारुसमंगातेजवतीकटुका च पुनः सुपाठा लोध्रं च अमी
षाममीषधानां कृतचूर्णमिदं दंतनिघर्षणतः हंतीत्यन्वयः अनेकास्योद्भवरोगमिति शेषः कुष्ठं व्याधिः कूठ इति लोके निशा हरिद्रा घनो मुस्ता नागरमोथा इति लोके दाहः

देवदारुः समंगा मंजिष्टा मंजीठ इति भाषायां तेजवती तेजोह्वा तेजवल इति लोके कटुका तिक्ता कुटकी इति भाषायां पाठा अंबष्टा पाढी इति भाषायां लोध्रं तिरीटः लोध इति भा
षायां ३८ समपि चंपकमाला छंदः २४० अथ मुखरोगेष्वपरं मंजनमाह प्रसभवदिति प्रसभवद्धठवत् अतीव रुजः पीडाश्च पुनः अनेकमुखद्विजतालुगदान् प्रतिभंजितपूगफ
लं च पुनः पटु मुख्यं कथंभूतं जाजियुतं एतत्सर्वमौषधं त्वात् दंतनिघर्षं यदि स्यात्तर्हि एतान् रोगान् हंतीति शेषः पूग फलं क्रमुकफलं सुपारी इति लोके लवणाध्वजः प्रमाष्टक्षा निशा
वहुपर्विकः फलं सप्तकं त्वचा भंतङ्गि पश्चाद्विवल्कलमिति पटु मुख्यं सैंधवं जाजी जरणं जीरा इति लोके अथ मुखरोगस्य निदानमाह सरक इति कुरुते श्लेष्मा दंतादिं तत्काल दंत चालनं दौर्गंध्यं
पिडिकापाकोपजिह्वादीन् गदान् मुखे इति निदानं मंजनशलाकायां अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह शुक्रदशायां सूर्ये विरचति मुखरोगा जायते तन्नाशाय नारायण सूर्यप्रीतये प्रा

प्रसभवद्धनमतीवरुजश्चानेकमुखद्विजतालुगदांश्च भंजितपूगफलं पटुमुख्यं जाजियुतं त्वात् दंतनिघर्षं २४८ इति मुखरोगचिकित्सा
वचारसमूत्रसैंधवयुतं कोष्णमिदं कर्णे विनियुक्तं हंति रुजं पाकादि रुजा वा कर्णिक कीटं सर्षपतैलं २४९ तैलमपक्वैः श्रीफलक
ल्कैर्गोजलपिष्टैः साजपयोभिः पक्वमिदं व्याधिर्यमशेषं हंति चिरस्थं वा द्रुतजातं २५० इति कर्णरोगचिकित्सा

गुर्वं जपहोमदानादिकं कुर्यात् अथ कर्मविपाकमाह स्वयं प्रवृत्तधर्मानुष्ठानविच्छेदी अविद्यमानदोषविवादी च स्वकृतदोषसंकीर्तनशीलो नाशासंकोचादिना नापरादी
षदर्शी कोवा दुर्गंधी जायते अस्य चांद्रायणं सकृत् चंदनधूपान् वा दद्यात् पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं दद्यात् इति वृत्तिनिवर्त्तकोपरवाक्निद्राधानकरी न मुखरोगी भवति अपरं च
क्रूर साक्षी मुखरोगी स्यात्पित्तवान् भवति तत्र कृच्छ्रातिकृच्छ्र चांद्रायणानि कुर्यात् कूष्मांडादिभिर्जुहुयात् सावित्रीं च जपेत् ब्रीहिहिरण्यं च दद्यादिति ३८ समपि चंपकमा

मालाछंदः २४८   इति मुखरोगचिकित्सा अथ कर्णरोगप्रतीकारमाह वर्करेति सैंधवयुक्तं वर्करमूत्रं कथंभूतं कोष्णं ईषदुष्णं कर्णयोर्यदि विनिक्षिप्तं तत् हि कर्णशूलं हंति यथा
धिक्तसोकाहं तिसैंधवयुक्तं सर्षपतैलं कर्णकीटं हंतीत्यन्वयः सैंधवं सिंधूत्थं सैंधानूनइति लोके इ व मपि चंपकमालाछंदः   २४९   अथ बाधिर्यं निलमाह तैलमिति
अपक्वैः श्रीफलत्वचा स्त्रैः कथंभूतैः गोजलपिष्टैः पुनः कथंभूतं माजपयोभिः पक्वमिदं तैलं अशेषं बाधिर्यं हंति कथंभूतं बाधिर्यं निरस्तं शाङ्कुलमानमित्यन्वयः अजपयोभिः बहित्वा
निमाजपयांसितिः माजपयोभिः बिल्वं श्रीफलं बेलइति लोके गोजलं गोमूत्रं तैलशब्देनात्र तिलस्यैतैलं ग्राह्यं कस्मात् तिलानुत्तो तिलोद्भवं ग्राह्यमिति वचनात् अथ कर्णरोगस्य निदान
माह कर्णवातुविगुणो वायुर्मलं संग्रहकर्णयोः सकफः पाकबाधिर्यशूलक्ष्वाडादिकान्गदानिति अथ ज्योतिः शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह धनक्षयजातः शुक्रो भौमो बालकर्णदोषकर्त्ता इति

वातभवाभिष्यंदममंदं वातरिपुत्वकूपत्रजटानां पित्तभवं धात्रीफलपिंडी शिग्रुदलोत्था हंति बलासं २५१

तयस्थानयोगुर्वेद्विधेयं अथ कर्मविपाकमाह यो मातापितृभ्यां प्रवर्त्तमाने मैथुनं अपश्यत्तिम कर्णशूली भवति पश्चाद्बधिरः किंचिदेव श्रवणो निरश्चा कर्णरोगस्य अनिष्टविधि
तद्विमोहितो ब्राह्मणायुतं जपेत् पुरुषसूक्तं वा अपामार्जनस्तोत्राभिमंत्रितं जलं पिबेत् यथाविभवब्राह्मणभोजनं दक्षिणां दद्यात महाध्वनि निष्क विंशतिकं दद्यात् शिशु
प्रकाशको विद्वान् कर्णरोगोपशांतये भोजनं ब्राह्मणेभ्यश्च प्रदद्यात्प्रयत्नतः इति वचनात् इदमपि चंपकमालाछंदः   इति कर्णरोगचिकित्सा २५०   २५०
अथ नेत्ररोगप्रतीकारमाह वातभवेति वातरिपुत्वक्पत्रजटानां पिंडी वर्त्तितं वातभवाभिष्यंदं हंति कथंभूतं अभिष्यंदं अमंदं तीव्रं धात्रीफलपिंडी पित्तभवं अभिष्यंदं हंति शि
ग्रुदलोत्था पिंडी बलासं हंतीत्यन्वयः बलासमिति बलासो इव श्लेष्मलक्षणार्थमिति वातरिपुः एरंडः धात्रीफलं आमलकी शिग्रुः शोभांजनः सोहिंजनइति लोके इद म

नेत्ररोगे लेपमाह गैरिकेति गैरिकं शुंठी लेपं यानि नेत्रभवा रुजा ताः हंति वा सर्पिषि दग्धं सैंधवयुक्तं तिरीटं अपि नेत्रभवा रुजः ताः हंतीत्यन्वयः गैरिकं गिरिमिट्टी रोहरु इति भाषायां शुं
ठी नागरं सौंठ इति लोके सर्पिः घृतं सैंधवं पटूत्तमं तिरीटं लोध्रं १८ मपि चंपकमालाछंदोसि २५२ अथ नेत्ररोगे पुष्पवर्तीमाह मालतिकेति मालतिकापुष्पाणि पंचाशत्पु
५० तत्र तस्मिं तिलानां पुष्पाणि अशीतिः ८० सौंड्याकणाः षष्टिः ६० मरिचानि षोडश १६ तोयैः जलैः पेषयाकृता वर्तीः अर्जुनशुक्रादीन्विकारान्विनिहंति चपुनः चिरस्थां मां
सवृद्धिं अपि विनिहंति चपुनः स्थैकौसुमवर्तिः दुस्तिमिराण्यपि विनिहंतीत्यन्वयः मालती चैवेली इति लोके तिलं प्रसिद्धं सौंड्याकणाः गजपिप्पली मरिचं प्रसिद्धं तिमिरं

गैरिकशुंठीलेपमनेकान्हंति रुजो वा नेत्रभवाया सैंधवयुक्तं सर्पिषि दग्धं हंति तिरीटं चाञ्जनलेपात् २५२ मालतिकापुष्पाणि च
पंचाशन्सुरशीतिस्तत्र तिलानां षष्टिकणा सौंड्या मरिचानि षोडश तोयैः पेषकृता या। २५३ वर्तिरनेकानक्षिविकारानर्जुनशुक्रा
दीन्विनिहंति मांसविवृद्धिं हंति चिरस्थां कौसुमवर्तिर्दुस्तिमिराणि २५४ मालतीनिंबपत्राणि द्विहरिद्रारसांजनं गोमयांबुकृता वर्ति

नेत्रामयांतररोगविशेषं नक्तांध्यं यथा र्नक्तांध्यं विनिवारयेत् २५५ तिमिराख्यः सर्वे दोषश्चतुर्थपटलं गतः रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिंग
नाशमतः परमिति प्रयोगार्थचिंतामणौ १८ मपि चंपकमालाछंदोसि २५३ अथ नक्तांध्यप्रतीकारमाह मालतीति मालती निंबपत्राणि द्वे हरिद्रे रसांजनमेषां
गोमयांबुकृता वर्तिः नक्तांध्यं विनिवारयेत् गोमयस्य अंबु गोमयांबुः गोमयांबुकृता गोमयांबुकृतेति च पुनः एषा वर्तिः क्षौद्रयुता सती नेत्रशु तिनिःस्रावं कं? हंति क्षौद्रयुता सति
कंडूं हंति कांजिकयुक्ता सती क्षणदांध्यं रात्र्यंध्यं हंति तैलवरेण तिलतैलेन सह पुनर्भूतिमिराणि हंति चपुनः सा वर्तिः आज्ययुता सती पुष्पं हंति पुष्पं फूली इति लोके

अथेत्यनंतरं सर्पिर्मधुयुक्तमतिरुग्न्नेत्रह जंहंतिपक्षांतरे निशिमानेत्रे फलचूर्णिलीढमत अशेषान्नेत्रामयान्हंतिदोषोद्रेणातिशायः कः काडवईशः दनुजाताननिवन्नपुवः
दनेोद्दक्षकन्याजातः इतिदनुजः तानिति मालिनीजातीनंबिलीऽइतिभाषायां निंबाप्रसिद्धः देहदिद्रोहदिद्राद्राकहहरिद्रा नामसांजनं तादृशेनमोताऽइतिलोके अथदार्वी
काथोद्भवं घनं रसांजनं प्रस्थमसद्रोणघनपर्यायेनुनीघनेश्वरक्षयांजनं लक्ष्मीप्राप्नुनीमाप्सांजनमिति द्रुतमपि चंपकमालाछंदोसि २५७ अथान्यन्नेत्ररोगाणामौषधमाह
शिरीषेति शिरीषनिंबोद्भवबीजं अंजनात् चिरस्थितान्यपि शुक्राणि निहंति वा सैंधवं चपलाशुक्राणि निहंति अथेत्यनंतरं केवलं सैंधवमपि शुक्राणि निहंति जलेन निशे

क्षौद्रयुतानेत्रश्रुतिमिषाक्षीरयुताकंडूक्षणदांध्यं कांजिकयुक्तातैलवीणाहंतिपुनर्भूद्दृक्तिमिराणि २५६ आज्ययुतासापुष्पमथान्यन्नेत्र
त्रहजंसर्पिर्मधुयुक्तानेत्रेफलचूर्णलीढमशेषान्हंतिनिशीविशोदनुजातान् २५७ शिरीषनिंबोद्भवबीजमंजनान्निहंतिशुक्रानिचिरा
स्थितान्यपि सैंधवं वा चपलाथसैंधवो वटस्यदुग्धंघनसारसंयुतं २५८ इतिनेत्ररोगचिकित्सा

षः वा घनसारसंयुतं वटस्य दुग्धं शुक्राणि निहंतीत्यन्वयः शिरीषं शुकतरुः शिरसइतिलोके निंबोऽरिष्टः नींबइतिभाषायां सैंधवं पटूत्तमं चपलापिप्पली घनसारो
कर्पूरइतिलोके सिद्धार्थं भासमोद्भुमः विकाष्टगर्भः कर्पूरः उक्तैरपि यतन्नतुए कैकसुजीनरितचंद्रदृनानि सर्वेशः श्यामध्यं साखनत्रस्थूलखंडमनुत्तम मिति अथनेत्र
रोगस्यनिदानमाह धूलीधूमाकेशाकाम्लनीक्ष्ण स्त्रीजागरादिभिः गंडूषांजननस्यादिहीनानांसुर्दनामयाः तिमिरं पटलं काचमभिष्यंदोधिमंथकः पक्ष्मकोपाश्रणः को
पक्षोत्याद्यानयनामयानेत्रकोपप्रथकर्तेयंति स्मात्याधानयहेतुतः रोगास्ताराशोथाद्येहामः पक्ष्मकल्मान्यथा अश्मकं निमिरं चिकमनिकपटलीक्षनोनाचीदृक्षान्तवरछन्नद्दागिवाइद
मधीनविति निदानांजनशलाकायां अथज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह यथोक्तं जातके विकलेऽर्धेर्कलांनेतिमिरकोजेस्वभानुरात्रांधः बुद्धुददृष्टिः वार्किणाको

ट्टी॰चं॰ ७२

णोव्ययरोगश्शशांकेच तथाच रूपवंधनसंतप्तोमार्गतो युवतिविद्विषी विकलनयनो हमस्थिसुखधनहीनोल्पजीवितः कुरूपः अन्यत्र नेत्रातुरोविधनवान् शशांककलाढ्य नाथे शिखिलितः वाचस्पतिबुधरव्योरेकस्थेलिविकारः पुमानेव अपहत नयनातुरः कुलीनः सुभगोनात्मसलासयुतोमनुजः वक्रगुरु दिवसनाथैरेकस्थैस्याद्धिमवसंप न्नः अथार्कलग्नस्थेविकलनयनत्वमधस्थे सूर्ये नयनदोषः ह्लराशिगांधः केर्कस्थेबुद्बुददृष्टिः व्ययगाच शशांकेपिका णत्वंतदुपशांतयेचंद्रप्रीतयेतकमेवविधानं कुर्यात् तथाच श्रीमगुरुत्वविसंयोगेप्येवंपूर्ववद्विधानंविदध्यात् अथकर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारंच परदृष्टिविघातकृद्दिषद्वि थ्याचरेत व्याध्यधिकयद्वापर स्त्रियं दृष्ट्वा दृष्टियः प्रयाति नेत्ररोगीभवति अस्यप्रायश्चित्तं चांद्रायणंपाराकं वा कुर्यात् अन्नाद्यशनाः प्रतिदिनं पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं कारयेति अन्नाद्यशक्तोचयः

कंटकिनीदंतीसुरसाभिः शिग्रुवचाव्योषैः सहपक्वं सैंधवयुक्तैर्नाशनमुक्तं तैलमशेषंश्लेष्मगदानां २५९ पूतिमशेषं हंति नस्यो निर्गंधमिवोग्राचंपकमाला इति चंपकमालावृत्तोपदर्शितपूतिनासाचिकित्सा २६० सुवर्णा सुवर्चली सीतिच हृष्टताभ्यामष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् यावद्रोगमोक्षः चक्षुर्मे देहीत्यनेन मंत्रेण जपेत् अग्नमसहितां हिरण्यं भूज्ञानं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् नेत्ररोगापनुत्तये इति इति नेत्ररोगचिकित्सा इदमपि चंपकमालाछंदो स्ति   अथपूतिनासाप्रतिश्यायस्यच प्रतीकारमाह कंटकिनीति सैंधवयुक्तैः शिग्रुवचाव्योषैः सहकंटकिनीदंतीसुरसाभिः पक्वं तैलं अशेषश्लेष्मगदानां ना शनं उक्तं पुनः इदं तैलं नस्यः पूतिं पूतिनासां हंति काकमिव यथा निर्गंधं निष्टगंधं उग्राचंपकमाला हंति तथैवेत्यन्वयः सैंधवं पटुतमं शिग्रुः सौहिंजन इति लोके वचा उग्रगंधा वच इति लोके व्योषं शुंठीमरिचपिप्पली कंटकिनी कंटकारी भटकटैया इति लोके दंती नागदंती जमालगोटा इति भाषायां सुरसा हरिप्रिया तुलसी इति लोके इदं चंपक मालाछंदोप्यस्ति तल्लक्षणं यथा अक्षरपंक्तिः स्याद्विगुणा चेदक्षरपंक्तेः राक्षसपंक्त्या यत्र विरामः साकथिता धीः चंपकमाला ऽत्र विशाला इति चंपकमालावृत्तोपदर्शित

अथ नासारोगतिलमाह अंबष्ठेति अंबष्ठा रजनी द्विमूर्वा मामाधिका च जाती पत्रकौ दंती च अमुभिः पक्वं तैलं नस्ययुक्तं चेत् अशोषं उग्रपीनसं हन्यात् निश्रुतरक्तं च हन्यात् इत्यर्थः

पूर्वी नासा रुजनदले पाली त्यन्वयः नासा रुजः मदः नासा रुजनदः तं नासा रुजनदं नासा रुजनदं लो पश्यती नि नासा रुजनदले ला अंबष्ठा पापचेली पाटी इति लोके रजनी द्वे हरि

द्राद्वे मूर्वा मधुरसा मोरफली इति लोके मामाधिका पिप्पली जाती मालती चंबेली इति लोके पत्रकं तमालं तेजपात इति लोके दंती नागदंती जमालगोटा इति लोके

मदले खाछंदो ष्यस्ति न छक्षणं यथा दीर्घ चैत्रय मादीनां यथा स्त्रघुघुमं अं स्या कुरु युगमंन्या मासा मदले चिति इति मदले खा इतो पदं प्रतिपीनसचिकित्सा

अंबष्ठा रजनी द्विमूर्वा मामाधिका च जाती पत्रक दंत्यौ तैलं पक्वम् अभिर्हन्यात्पीनसमुग्रं नस्ययुक्तम शोषं हन्यान्निश्रुतरक्तं नासा रुजनदले खा

२६१ पवनारिजटा सनागरा जलपिष्टा शिरसि प्रलेपिता पवनोत्थशिरोरुजो हरेद् ध्रुवं तैलामयकांजिकं तथा २६२ कच्छपत्रकपत्रकाचं

दनैः शतपर्वामलकी कसेरुकैः नलमूलकवीरसंयुतैः कुरुपित्तोत्थशिरोगदे लिपिं २६३ अथ शिरोरोग प्रतीकारमाह पवनेति सनागरा पव

नारिजटा जलपिष्टा शिरसि प्रलिपिता सति पवनोत्थशिरो रुजः हरेत् तथा ध्रुवं तैलामय कांजिकं हरेदित्यन्वयः नागरं शुंठी पवनारिः एरंडः ध्रुवं तैलं एरंडतैलं आमयः कुष्ठं

कुष्ठ इति लोके कांजिकं आरनालं सुंदरी छंदः अथान्य शिरः प्रतीकारमाह कच्छपत्रकेति पित्तोत्थशिरोगदे नलमूलकवीरसंयुतैः कच्छपत्रकपत्रक चंदनैः

शतपर्वामलकी कसेरुकैः लिपिं कुर्वित्यन्वयः नलमूलकं शून्यमध्यस्य जटा शून्यमध्यं नरकुल इति लोके वीरं उसीरं खस इति लोके कचं जलं सुगंधिवाला इति लोके ॥

पद्मकं कमलं पद्मकं पद्मं पद्माख इति भाषायां चंदनशब्देन अत्र रक्तचंदनं ग्राह्यं उक्तं च कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचंदनमिति वचनात् शतपर्वा दूर्वा दूब इति भा

षायां आमलकी धात्री आउला इति भाषायां कसेरुकं चिंचोटकं कसेरु इति लोके मुख्या इति लघ्वकंदं हृषपर्णा कसेरुकं चिंचोटकं कशेरुः स्यात् इह द्राजकसेरुकमिति

अथान्यच्छिरःप्रतीकारमाह कटुभद्रकेति कफमूर्छागदापहारिभिः कटुभद्रकाकुष्ठकांतनामरहक्षामयरोहिषैः लिंपेत् शिरोंहीति शेषः कथंभूतैः अहिमैः उष्णैरि
त्यर्थः पुनः कथंभूतैः गोमूत्रसलिलैः प्रपेषितैरित्यन्वयः कटुभद्रकं शुंठी कुष्ठं कांतनः प्रपुन्नाटः पमारचक्रमर्दक इति चलोके अमरहक्षोदेवदारुः आमयव्याधिः कुट इतिभा
षायां रोहिषं सेव्यं लामज्जक इति लोके मुद्रीघंद २६४ अथान्यच्छिरःप्रतीकारमाह घृतेति यः पुरुषः जलैः सह पिष्टं सस्मितं च घृतं मृष्टं मुकेसरं यदि नश्यति नावनं
कुर्यात् तर्हि सह श्रवणाक्षिशिरोर्द्धभेदकं दिनयावर्तकशंखरोगाहन्दूषनि च पुनः भ्रकुटीगदवातरक्तजान् रोगान् हंति च पुनः शिरस्थितान् शिरसोरोगानपि हंति अथेत्यन
तरं नागरकल्कयुक्त पयः नस्यतः नस्यविधानतः शिरसोहृत्कारुजः प्रकारःनुक प्रकारः नुकप्रकारस्य अदि नुकप्रकारादिप्रकारसमूहं प्रकारादिभवति अथवा गुडना

कटुभद्रककुष्ठकांतनामरहक्षामयरोहिषैर्लिपेत् कफमूर्छागदापहारिभिरहिमैर्गोसलिलैः प्रपेषितैः २६४ घृतमृष्टमुकेशरं जलैः

सह पिष्टं सस्मितं च नश्यते श्रवणाक्षिशिरोर्द्धभेदकं दिनयावर्तकशंखरोगहृत २६५

गतं जलैः सह नस्यतः शिरसः कंठभुजाक्षिरोगहृद्भवतीत्यर्थः
सिताशर्करा केसरं काश्मीरजं केसर इति लोके कुसुमसदृशो पुष्पे स्यातो कुंकुमे समं भोटकाश्मीरविषयेतनुवादनयाद्विधा उक्तं शुभमज्ञो चेति वा भटीयसंग्रह बोधि
अथ केशरस्य परीक्षामाह काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुंकुमं यद्भवेद्धितत् सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगंधितदुत्तमं वाल्हीकदेशसंजातं कुंकुमं पांडुरं भवेत् केतकीगंधसं
युतं तन्मध्यं सूक्ष्मकेशरं कुंकुमं पारसीकेयत् मधुगंधितदीरितं ईषत्पांडुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरमिति शब्दार्थचिंतामणौ नागरं शुंठी पयोदुग्धं गुडं प्रसिद्धं अथ
शिरोरोगस्य निदानमाह वातः पित्तं विधत्ते निशि शिरसि दिवापित्तरक्तौमिताः श्लेष्मा भूयोगुरुत्वं त्रितयमपि पुनः सन्निपातः क्षयश्च निस्तोदः कीटकाश्रुतिरपि च नसः स्या

त्क्रमेचाथसूर्यावर्त्तोऽथार्द्धावभेदुः स्वयंयदिमहरविनावर्द्धते हीयतेवा १ वातश्लेष्माभ्यां निर्तार्द्धं व्यथयतिशिरसः सार्द्धभेदोऽपिपित्तात्स्वावाताशांखदेशात्दधति यदिरुजोभूयसी
शंखकः स्यात्पोवातीव्रंधमीति भ्रकुटिनयनयोः शंखयोर्गंडयोर्वा मन्यायांभूरिपीडांवदधदिह मुहुः मस्तकोनंतनामाऽति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह षड्
कं जातके शिरसोरुग्यालरोगश्चित्रं सहसाज्वरंचशूलश्चतपनदशायांशुक्रोदेशात्यागोभविदं रिभिः तथाचश्चंतद्दशामिति शशिनामदिभवति तदाशिरोरोगः बुध
स्यांतगेकुजेपि शिरोरोगाः अन्यच्च मलकशूलविरोधैर्नानालोकाश्रयुज्यतेजंतुः इंदुसुतस्यदशायांभौमस्यांतर्दशायंदाभवति अथ कर्मविपाकमाह वैद्यशास्त्रोक्ता
नौषधानि दद्यात् ग्रापवेश्मनेनैष्टिकादिहत्याशीशिरोरोगीभवति सपंचाशद्ब्राह्मणान्भोजयेत् उद्यन्वद्येत्सूर्यं जपेत् कूष्मांडीभिर्जुहुयात् अपरंच ब्रह्मचारी पूर्व

भ्रकुटीगदवाततरक्तजान् शिरसोहंति चिरस्थितानपि अथनागरकल्कयुक्पयः शिरसोरुक्प्रकरान्निरस्यतः २६६ अथवागुडनागरंज
लैः शिरसः कंठभुजाक्षिरोगहृत् २६७ घननादजटाम्रांजनं मधुनातंडुलवारिपेषितं प्रमदाप्रदरं विनाशयेत्पारि
जन्मनिभिन्नकांस्यभाजनेभुक्त्वाजन्मांतरेएकदेशे पीतं किलसर्वसंभवं २६८ शिरोरोगीभवति तदाग्रक्षोभ्यामिति श्लोकमष्टोत्तरशतंजपेत् चरुघृ
ताभ्यांजुहुयादिति द्रुतमपिसुंदरीछंदः इतिशिरोरोगचिकित्सा २६६ अथस्त्रीणांप्रदरप्रतीकारमाह घननादेति मधुनासहतंडुलवारिपेषितंपिष्टंघन नादज
टारसांजनंपीतंसत् किलइतिनिश्चयेन सर्वसंभवंत्रिदोषोद्भवं प्रमदाप्रदरं विनाशयेदित्यन्वयः प्रमदानांस्त्रीणांप्रदरं प्रमदाप्रदरमिति मधुक्षौद्रं तंडुलंप्रसिद्धं घन
नादोमेघनादः चौराईइतिलोके रसांजनं ताक्ष्यशैलंत इतिभाषायां द्रुतमपिसुंदरीछंदः २७० इतिप्रदरचिकित्सा २६९

वै.च. अथान्यसमदरप्रतीकारमाह अथेति तंडुलवारिपेषितं पिष्टं कुशमूलं पिबेत् कथंभूतं कुशमूलं प्रदरापहं नाशकारमित्यर्थः पुनः अमृतवल्लीस्वरसः रूपस्य स्वरसो
७४ वा असमदानां विशदप्रदरः सोमप्रदरप्रणाशनो भवति अतःतमपि पिबेदिति शेषः तंडुलवारि तंडुलधावनं कुशो दर्भः कुशाइति भाषायां अमृतवल्ली गुडूची रूपोटह
नः रूपाडति लोके इदमपि सुंदरी छंदः इति सोमप्रदरचिकित्सा २६९ अथगर्भपतनेप्रतीकारमाह अरुणोत्पलेति अरुणोत्पलसैंधवं तिलं कल्कविधानतः सि
तया सह यदि पिबेत् तर्हि स्त्रियाः प्रपतद्गर्भनिवारणो भवति अतः परं महदौषधं किं न किमपीत्यन्वयः कल्कमिति पंचकषायांतर्गतद्रवदिपिष्टमौषधं तद्विधानं चाह

अथ तंडुलवारिपेषितं कुशमूलं प्रदरापहं पिबेत् विशदप्रदरप्रणाशनोमृतवल्लीस्वरसोऽथवा २६९ अरुणोत्पलसैंधवं तिलं शि
तया कल्कविधानतः पिबेत् किमतः परमौषधं महत्प्रपतद्गर्भनिवारणं स्त्रियाः २७० रुबुतैलमजापयो बलाकल्कैः पाचितमंगना
पिबेत् परिवर्तितमंत्रमुन्नतं वाध्मानं विनिहंति शूलतां २७१ इति परिवर्तितांत्रतांत्रे

इत्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितं तदेवमुक्तिभिः पूर्वैः कल्कमित्यभिधीयते इति अरुणोत्पलं लोकमलं सैंधवं पटूत्तमं तिलं प्रसिद्धं सिता शर्करा सुंदरी छंदः
इतिगर्भपतनचिकित्सा २७० अथपरिवर्तितांत्रतांत्रे प्रतीकारमाह रुबुतैलमिति बलाकल्कैः सहपाचितं रुबुतैलं अजापयश्च अंगना यदि पिबेत्
तर्हि परिवर्तितं अत्युन्दर्तं उन्नतमंत्रंच आध्मानं च शूलतां च विनिहंतीत्यन्वयः बला वाट्यालकः बलियारा इति लोके रुबुतैलं एरंडतैलं अजापयः अजा
दुग्धं इदमपि सुंदरी छंदोस्ति इति अत्युन्दरचिकित्सा २७१ श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव

अथश्लीपदं जलदोषप्रतीकारमाह पिकलोचनेति द्विपलं पिकलोचनबीजं नागरं पलमितं मोचरसं च मितं जीरएलद्वयं च पुनः षट्विमला षट्पलमित्यर्थः च पुनः
पलं मर्कटतंडुलाः कथंभूतां शुभां कुरुगुंदश्च च पुनः शुभवच्छूलतरोर्द्धकं ग्रहे पलप्रमाणं वच्छूलतरुशब्देनात्र त्वचा ग्राह्या कस्मात् उक्तं हि श्रुतिस्थूलजटायास्तु
तासां ग्राह्या त्वचा ध्रुवमिति वचनात् च पुनः त्रयोदशमिता त्रयोदशपलोन्मिता सितेत्यर्थः कथंभूता विधिना विचूर्णिता एषामौषधानां हविषा घृतेन एक

पिकलोचनबीजनागरं द्विपलं मोचरसं पलोन्मितं सितजीरएलद्वयं च षट्विमलां मर्कटतंडुलां शुभां २७२ कुरुगुंदपलं पलार्द्धकं
शुभवच्छूलतरोस्त्रयोदश सुसिता विधिना विचूर्णिता हविषा पिंडितमेकतः कृतं २७३ परिपूज्य गुरुं पलार्द्धकं उपभुंजीत ततः पि
बेत् हतं घनवासकदाहलोध्रकं श्रवनीनिंबमहत्कषायसमं २७४ चिरबिल्वयुतं नितंबिनी जलदोषास्थिरुजोहरी मता क्रमजंतुज
योनिजान् गदानुदरस्कंधभवामगर्भजान् निखिलान् नयिता निवारयेद्भारद्वाजविनिर्मिता वटी २७५ इति भारद्वाजनिर्मिता मर्कटवटी

तः पिंडितं कृतं गुरुं परिपूज्य तस्मात् पिंडात् पलार्द्धकं उपभुंजीत सेवनं कुर्यात् ततः पश्चात् घनवासकदाहलोध्रकं श्रवनीनिंबमहत्कषायं हतां कषायं पिबेत् कथंभूतं
एतद्दोषघ्नं समभागमित्यर्थः भारद्वाजविनिर्मिता एषा वटी चिरबिल्वयुता [illegible] हि क्रमजंतुजंतुज योनिजान् गदान् रोगान् च पुनः उदरस्कंधभवामगर्भजान् निखि
लान् नितान्यादान् रोगान् निवारयेत् कथंभूता वटी नितंबिनी जलदोषास्थिरुजाहरी मतेत्यन्वयः जलदोषाश्च अस्थिरुजाश्च ता जलदोषास्थिरुजा नितंबिनीनां जल

वृ.च. ७५

दोषास्थिरुजाः नितंविनी जलदोषास्थिरुजः नितंविनी जलदोषास्थिरुजाहरी नितंविनी जलदोषास्थिरुजाहरी ति पिकलोचनं कोकिलाक्षी तालमषाना इति लोके अथ क्षुरु श्वथ्यमिर्कटकः रूपाको इंगुलिदलः कर्कटाः हास्सको स्थिरेति नामर्द शुंठी मोचरसं प्रसिद्धं सितजीरः श्वेतजीरकं विमलाना रसमाक्षिकं रूपामषी इति लोके मर्कटतंदुलः कपिबीजं मर्कटस्तुवंद थियाइति लोके रूणविशेषः नस्यदजं कुरुसुंद्र कुंदरुकः कुंदरू इतिभाषायां वष्कूलो प्रसिद्धः सिताशर्करा मिश्रीइ तिभाषायां रुद्र मपिसुंदरीछंदोस्ति इति भारद्वाजवटी अथ गुर्विणीज्वर प्रतीकारमाह स्वतेति सुलोध्रकसारिवाचंदनहाहूलिका मोषधानो

स्वतवा सिसुलोध्रसारिवा मशिताचंदनहारहूलिका विधिवत्परिपीयगुर्विणी ज्वरमोशुव्यपहंतिसत्वरं २७६ इति गुर्विणी चिकित्सा

सहकारसुजांवचत्वचः कथितं लाजकशक्रुभिर्लिहेत् अचिरादपिहंति गुर्विणी ग्रहणीरोगमुपद्रवान्युतं २७७ स्तनगर्भजरा

युतं न धावरुकालं च विलीनतां गतं अचिरेण विनाशमाप्नुयात्क्रियया वटकस्यातरणीं शिफां पिवेत् २७८

सशितं स्वतवा सिगुर्विणी विधिवत्परिपीय आशुं ज्वरं नव ज्वरं सत्वरं यथास्यात्तथा व्यपहंतीत्यन्वयः लोध्रकं मार्जनिः लोधइति लोके सारिवा गोपवल्ली सरिवन इति भाषायां अस्याः लक्षणं पूर्वोक्तं ज्ञेयं चंदनं श्रीचंदनं हारहूलिका द्राक्षा मुनक्का इति लोके सुंदरी छंदः २७६ इति गुर्विणी ज्वर चिकित्सा अथ गुर्विण्या ग्रहणी प्रतीकारमाह सहेति कथितं सहकारजांवव त्वचः यदि गुर्विणी लाजकसक्तुभिः लिहेत् तर्हि उपद्रवान्वितं ग्रहणीरोगं अचिरात्शी घ्रेणहंतीत्यन्वयः सहकारः आम्रः जांववः जंबू जामुन इति लोके लाजः भ्रष्टधान्यविशेषः लावा इति भाषायां रुद्रमपि सुंदरीछंदः इति गुर्विण्या ग्रहणी

७

अथमृदगर्भचिकित्सामाह गर्भितिस्त्रीतिशेषः वटकस्यांतरशोषिफां पिवेत् सावटकस्यांतरशोषि कार्यनिरोगशीघ्रेण स्त्रियाः स्मृतगर्भजरायुगुंनाशयेत् निष्कासयेत्तथाच
हकालं चविलीनतांगतं विनाशयेदित्यन्वयः जरायाचर्मणायुतं जरायुतं स्मृतगर्भश्चासौ जरायुतश्च स्मृतगर्भजरायुतः तं इति वटकस्यांतरशोषिफावटशुंगः बोडइ
लोके न अथशोणितगुल्मप्रतीकारमाह अथेति अथेत्यनंतरं तिलजं कथितं काथं स्त्रियांगतं कुसुमं विकाशयेत् पुष्परोचयति प्रकाशयति कथंभूतं काथं
शोणितगुल्मना शनं चपुनः विधानतः विजयामूलभवं कथितं यदि पिवेत् हि तथा करोतीत्यन्वयः तिलः प्रसिद्धः विजयाभंगाभांगइतिलोके रुद्रमपि सुंदरी
छंदः इतिरुधिरगुल्मचिकित्सा अथवंध्याकरणोपायमाह उषितेनेति कामिनी यदिशोणितं चंपकपत्रं उषितेन जलेन पिवेत् तर्हि अंजसाशुनायासे

अथशोणितगुल्मनाशनं कुसुमं रोचयति स्त्रियांगतं क्वाथितं तिलजं पिवेत् तथा विजयामूलभवं विधानतः २७९

उषितेनजलेनकामिनी निजपुष्पस्यविनाशनं पिवेत् यदिचंपकपत्रमंजसाशोणितं तावदेवकवत्सरं २८०

नतावदेकवत्सरं तावत्संलोकं शोणितं चंपकपत्रसंलोकं निजपुष्पस्यविनाशनं भवेदित्यन्वयः चंपकं हेमपुष्पकं चंपाइतिलोके प्रसिद्धं अथचंपकः पादपो
गिरिः स्मृताभरहवरदुदलः सुगंधीतारूणांद्विधावाढमितिसुंदरीछंदः अथस्त्रीणांपुष्पनिवारणमाह आरमेति आरमारसपानेन नारीपुष्प
निवारणंभवतियदि जपापुष्पंकांजिकेनपीतं सततं तदा पुष्पकारं मतं कथितमित्यन्वयः आरमाकुकुरंदः कुकुरौंधाइतिभाषायां जयापुष्पं जैपाभाषाजोड
उभाषागुडहलइतिभाषायांजपाईगुलिपत्रोहस्वहयंधाहणांसुमंगुष्टिताइदमनुष्टपछंदः अथस्त्रीणांज्वरहरतिकारिणिकाथचूर्णमाह
सहत्येति मागधीचूर्णमिश्रं उग्रं सहचास्त्वंयदिनारीपिवतितर्हिज्वरजनितविकारानहरतिचपुनःस्मृतिकारीभाभांहरति कथंभूतस्तंप्रीथयोगापहारि

ग्निसंदीपनं उक्तं पुनः कथंभूतं विघसां विघानां सांविघसारमित्यन्वयः मागधी पिप्पली सहचरः सैर्यकः पियावासाइ तिलोके सैर्यकं त्रितयं तुल्यं समितं कंटकिप त्रीफोः भेदः पुष्पितुसिपीतरक्तश्वेतासुतुल्यकिति २९१ अथप्रस्रवपरिवर्तनमाह सहकारस्येति सहकारस्य मंजरीरविवासरे संप्रह्य एकवर्णगवां क्षीरैः सह श्व त्ललनारी विधिवत्पेषयेत् मासद्वयगते गर्भे सतिया नारी क्रमात्प्रपिबेत् एतद्दोषधं यावत् षड्मासिको गर्भः तावत्समाचरेत् एतदौषधात् स्त्रीणां पुत्रः स्यात् अ

स्यारमयसमर्पनेन नारी पुष्पनिवारणं कांजिकेन जपापुष्पं पीतं पुष्पकरं मतं २९१ सहचरस्तमुग्रं मागधीचूर्णमिश्रं प्रपिबति यदि ना
री शश्वच्छ्रमापहारि ज्वरजनितविकारान्हन्ति कासश्च भारं हरति नियतमग्निं दीपनं विघसानां २९२ अथप्रस्रवपरिवर्तनचिकित्सा
सहकारस्य संग्रह्य मंजरीं रविवासरे एकवर्णगवां क्षीरैः पेषयेद्विधिना वला २९३ मासद्वये गते गर्भे या नारी प्रपिबेत्क्रमात् याव
त्षड्मासिको गर्भस्तावदेतत्समाचरेत् २९४ पुत्रः स्यान्नात्र संदेहो मुनिभिः संप्रकाशितं इत्यन्यथा भविष्यत्यास्याश्राभा
ग्यमादिशेत् २९५ अथान्यच्च श्वेतकंटकिनीमूलं वारिणा परिपेषितं घृतेन वटदुग्धं वा पुत्रगर्भप्रदं पिबेत् २९६

त्र संदेहो नास्ति इदमौषधं मुनिभिः संप्रकाशितं यदि तस्याः स्त्रीणां अन्यथा भवित्तस्याः श्राभाग्यं आदिशेदित्यन्वयः सहकारः सुगंधियुक्ताम्रः मंजरीबौर इति लोके इदमप्यनुभूतं पथ्यं दोषि इति प्रस्रवपरिवर्तनचिकित्सा २९५ अथान्यत्प्रस्रवपरिवर्तनमाह श्वेतेति वारिणा परिपेषितं पिष्टं श्वेतकंटकिनीमूलं पिबेत् वा घृतेन वटदुग्धं पिबेत् कथंभूतं पुत्रगर्भप्रदं पुत्रं गर्भप्रददातीति पुत्रगर्भप्रदमित्यन्वयः श्वेतकंटकिनी श्वेतकंटकारी भटकटैया इति लोके वटो १

पुत्रत्यः वरगद इति भाषायां इस्मणनुष्टुपछंदः अस्य लक्षणं पूर्वोक्तं ज्ञेयं २८६ अथ प्रसूत्युपायमाह रसेनेति सिंहवक्त्रस्य रसेन भगं नाभिं च लेपयेत् अथवा सुर
सायाः सैर्यदि लेपयेत् अपि पंगुर्यात् न हि सुखेन अशु शीघ्रं प्रसूयते जायते इत्यन्वयः अंगनेति शेषः सिंहवक्त्रः सिंहास्यः रुसाडुसि लोके सुरसा अश्च तुलसी प्रिया तुलसी
इति भाषायां इदमप्यनुष्टुपछंदो ज्ञेयं २८७ अथ गर्भोपायमाह गजेति वंध्या स्त्री सुरभीक्षीरयुतं गजकेशरं पुष्पजं रजः चूर्णं ऋतौ ऋतुकाले पिबेत् कथंभूता वंध्या
सुतार्थिनी अथवा सघृतं हयगंधकारजः चूर्णं पिबेदित्यन्वयः सुरभीक्षीरं गोदुग्धं गजकेशरं नागकेशरं हयगंधका अश्वगंधा असगंध इति भाषायां अथ गर्भरोगस्य
निदानमाह स्त्रावो गर्भः स्यात् चतुर्थात् मासात् यातः ततः परं समुद्गर्भोपघातात् च्युतो नवहिताऽपतेत् गर्भ स्पंदं ज्ञाविनाशोऽस्ति गर्भोपचारतः विरेकं शैत्यवद्र कषायज्वराद्यैः

सेन सिंहवक्त्रस्य भगं नाभिं च लेपयेत् सुरसायाः सैर्वापि सुखमाशु प्रसूयते २८७ गजकेशरपुष्पजं रजः सुरभीक्षीरयुतं पिबेदृतौ
अथवा सघृतं सुतार्थिनी ननु वंध्या हयगंधकारजः २८८

स्या

स्यान सिध्यति इति गर्भनिदानं अथ सूतिकावृत्तिकः अंगमर्दो ज्वरः कंपः पिपासा गुरुगात्रतः शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणमिति अथ प्रदरावली
कः अस्नास्रुतिः स्यात् प्रदरं योनिस्त्रीणामनातिवातहरांगमर्दोदीर्बल्यात् क्षुत्तृट्पांडुत्वदाहभ्रमांश्च तु रुद्धिप्रथक् सर्वैः दोषैः स्यात् दार्तवं पुनः सशशास्रतुल्यं यद्धौतं
धौतं वाससौ न रंजयेदिति स्त्रीरोगनिदानं अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह वृश्चिकराशिस्थिते शुक्रे स्त्रीणां योनिदोषं प्रदरादिकं च जायते स्त्रीपुंसयोर्जन्मफल
तुल्यत्वात् वृश्चिकराशिस्थशुक्रजनितदोषोपशांतये प्रागुक्तमेव विधानं विदध्यात् शुक्रप्रीतये अथ कर्मविपाकमाह भर्तुभर्तृप्रिया नारी च स्वचर्याभिघातिनी
साध्वी दुःखदोषेण संभोगं पश्यतिनतु संभोगानंतरं तीव्रवेदना पुरुषस्य तु सा च प्रदरादिरोगवती भवति शांतिः लक्षं भंद्यात् मधुसर्पिर्भिस्तिलहोमं च कुर्यादि

र॰च॰ ७७

अथबालज्वरप्रतीकारमाह चपलेति शिशुर्बालकः ज्वरकासवमिप्रशांतये चपलातिविषाविषाणिकाकृतचूर्णं मधुनासह लिहेत् अथवासमाक्षिकं शितकंदं लिहेदित्यन्वयः
चपला पिप्पली अतिविषा घुणप्रिया अतीसइतिलोके विषाणिका कर्कटशृंगी काकडासिंगीइतिलोके माक्षिकं क्षौद्रं शितकंदा अतिविषा अथवासमाक्षिकं यां इदमपिसुंदरी
छंदः २८९ अथशिशोरतीसारप्रतीकारमाह कटुभद्रेति कटुभद्रविश्वासहसदन्तुयववालांबुदसाधितं जलं कषायं उषसि प्रातःकाले यदि पीतं चेत् तर्हि इह अस्मिन अति
सारे बहुधव्द्यौषधैः किंकिमपि न कथंभूतं जलं शिशुः सर्वभवातिदोषाद्व्यातिसारनुदित्यन्वयः कटुभद्रं शुंठी विश्वा अतिविषासहदन्तक् यव इंद्रयवः इंद्रजौइतिभाषा
यां वाला सुगंधिवाला अंबुदो मुस्ता अथबालरोगनिदानमाह येगदा महतामुक्तास्युक्ता एवार्भकेष्वपि किंतु दाहाग्निदोषादिः शब्ल्पं लघवंपरं क्षीरालस्यः प्रथमंदोषेर्लो

चपलातिविषाविषाणिकाकृतचूर्णं मधुना लिहेच्छिशुः ज्वरकासवमिप्रशांतये शितकंदामथवासमाक्षिकं २८९ कटुभद्रविश्वा
सहसदन्तयववालांबुदसाधितं जलं शिशुः सर्वभवातिसारनुद्यदि पीतं ह्युषसीह बिंदुः २९०

लाललावोतिरोदनं गुंदपाकास्यपाको च दंतोद्भिदादयोपरे ऊर्ध्वंयश्चोदधः त्वोदिस्क्षिपेज्जान्नंवमेत्पयः जागर्तिरोदितिस्याद्योग्रहप्रलाभकोलसइति अथज्योतिःशा
स्त्राभिप्रायेण हेतुमाह स्वोच्चिस्वकीयभवनेक्षितिपालतुल्यो लग्नेकिजे भवति ग्रामपराधिनाथः शेषेषु दुःखगदपीडित एव बाल्ये दारिद्र्यकामवशगो मलिनोलसश्चे
ति अथकर्मविपाकमाह गर्भस्थाने निषिद्धाहारे क्रियमाणे निषिद्धाचारेण अशुभकर्मणा जन्मांतरे जन्मप्रभृति शोचरोगी जायते मातुरनुपचारकारी अशुचिर्दोषजा
तरोगी जायते एतच्चरकादिशास्त्रे विहितं अस्यप्रायश्चित्तं स्वाच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि कारयेत् सर्वरोगोपशांतिमाह तिहोमं अन्नदानं च २९० इति बालचिकित्सा २९०
अथविषप्रतीकारमाह कमलेति हविषासहिता प्रथगिकाद्दषद्विप्रपेषिता कमलाफलपाटलाजटापिवतां जनानां स्थावरजंगमं विषं विनाशयेदित्यन्वयः कमलाफलं

बिल्वं पाटला जया मोक्षजटा पाठीऽइति लोके इदमपि सुंदरीछंदः २९१ इति स्थावरजंगमविषचिकित्सा अथ कुक्कुरविषप्रतीकारमाह मरिचमिति मरिचं रजनी सुरोचना सरसोनं
च पुनः वचया समन्वितं रसोनमपि नयनांजनपाननस्यतः च पुनः प्रलेपनात् श्वविषं कुक्कुरविषं उपहंतीत्यन्वयः मरिचंप्रसिद्धं रजनी हरिद्रा रोचना गोरोचना गोलोचन इति भाषा
यां सद्दोसिरसिपीतातु रोचना ह्रियते श्रकेरिति सद्योग्रगंधा वचेति प्रसिद्धं रसोनं म्लिक्षकंदं लहसुन इति लोके इदमपि सुंदरीछंदः इति कुक्कुरविषचिकित्सा २९२ २९२
अथ लूता विषलेपमाह रजनीति सपतंगं रजनीद्वयनागकेशर कुसुमं गा च एषामौषधानां बहुदोषजलूतिका विषं आशु शांतये अंबुना जलेन लेपनं कुरुत इत्यन्वयः बहुदो

कामला फलपाटला जटा एष्यमोका हेषदि प्रपेषिता हविषासहिता विनाशये त्पिबतां स्थावरजंगमं विषं २९१ मरिचं रजनी सुरोचनास
रसोनं वचया समन्वितं नयनांजनपाननस्यतो ह्युपहंति श्वविषं प्रलेपनात् २९२ इति कुक्कुरविषचिकित्सा रजनीद्वयनागकेशरं कुसुमं
गा सपतंगमंबुना बहुदोषजलूतिका विषकुरुतेलेपनमाशुशांतये २९३ रजनी कटुतैलटंकणं लिपितस्य निहंति मार्करं विषमाशु वि
चर्चिकाभिधां किमतोन्य परिवर्ण्यते मया २९४ इति लूता विषचिकित्सा

षाद्यात पित्तकफात् जायते यल्लूतिका विषं तद्बहुदोषजलूतिका विषं तस्मिन् रजनी हरिद्रा समंगा मंजिष्टा मजीठ इति लोके पतंगं पतंग इति भाषायां रजनीद्वयं दा
रुद्वयं हरिद्रा दारुहरिद्रा च नागकेशरं लोके प्रसिद्धं सुंदरीछंदः २९३ अथ लूता विषे द्वितीयलेपमाह रजनीति रजनी कटुतैलटंकणं तस्य लिपिः लेपनक्रिया
विचर्चिकाभिधं मार्करविषं लूता विषं आशु यथा स्यात्तथा विनिहंति अतोन्यत् मया किं वर्ण्यते कथ्यते किमपि नेत्यन्वयः रजनी हरिद्रा कटुतैलं सर्षपतैलं टंकणं सोभा
ग्यं सुहागा इति लोके इदमपि सुंदरीछंदः इति लूता विषचिकित्सा २९४ श्री शिव श्री शिव श्री शिव

वृ॰चं॰ ७८

अथान्यद्विषप्रतीकारमाह यदीति विषमोऽपि मिश्रैः यदि टंकणाजं रजः चूर्णं घृतैः सह परिपीतं चेत्तर्हि इह संसारे हलाहलं विषफली क्रियते किल इति निश्चयेन अन्यत् सौक्तिकादिविषं यत्र तत्र किं किमपि नित्यन्वयः टंकणं धातुद्रावी सुहागा इति भाषायां इदमपि सुंदरी छंदोऽस्ति २९५ अथ वृश्चिकविषप्रतीकारमाह सघृतमिति सघृतं सैंधवं परिपीयपीत्वा वृश्चिकजं विषं क्षणात् हरते अथवा सघृतेन लवणोत्तमेन व्रणे निषेचनं कुर्यात् तेनापि विषं प्रनाशो भवतीति भावः व्रणशब्देनात्र दंशितस्थानं ज्ञेयमित्यन्वयः घृतं गव्यं सैंधवं प्रकृतं अथ विषनिदानमाह जिह्वामोहं शिरोदाहभ्रमोन्मादारुचिः ज्वरैः श्वासहिक्कादंतहर्षे ज्ञेया स्थावरं विषं दंशे च वृषणशोफाभ्यां

यदि टंकणजं रजो घृतैः परिपीतं विषमोऽपि मिश्रैः विफलीक्रियते हलाहलं किमिहान्यत्किल सौक्तिकादियत् २९५ सघृतं परिपीय सैं

धवं हरति वृश्चिकजं विषं क्षणात् अथवा लवणोत्तमेन वा सघृतेनैव निषेचनं व्रणे २९६ इति विषचिकित्सा कचरंजनपल्लवस्तिलैरशितै

रतिपयोऽनुभुक्सदा चिरजीवनमेति षट्पदच्छविकेशो विगतामयो हि सः २९७

करवतभ्रमैः निद्रा क्षिरागरसनामोढैर्ज्ञाहि विषं वदेत् विद्धं

तु वृश्चिकेनाग्निज्वलद्दंशारुभागिवसर्पत्स्तब्धमोहमन्यं यथा लं विषमुन्नयेदिति अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण विषस्य हेतुमाह यथोक्तं जातके व्यालविषशस्त्रं धनसु तीक्ष्णांशुः वै अधननाशः मानुदशायां लभते न दोषधाद्य विषकानने धनमिति अथ कर्मविपाकमाह अथ विशेषेणायः पराहितमाचरति विषादिभिः रतिः स्यते इति इदमपि सुंदरी छंदोऽस्ति २९६ अथ केशरंजनोपायमाह कचरंजनेति यः पुरुषः अशितैः कृष्णैस्तिलैः सह कचरंजनपल्लवान् अश्नाति अनु पश्चात् सदा पयोभुक् एतादृशः पुमान् हीति निश्चयेन चिरंजीवितं चिरायुष्यं एति प्राप्नोति च पुनः तस्य सदा षट्पदच्छवि भ्रमरच्छवि केशा भवंति च पुनः विगतामयो भवतीत्यन्वयः तिलं प्रसिद्धं कचरं

जनः म्लंगाराजः मंगराड् इति लोके खालः खरस्तकः पादांगुलिपत्रावदुस्थूणः अंगप्रसिद्धो गंधाल्पतिलाः कर्कशकः स्थिरः तन्वंगुलिदल इति पल्लवः नवपत्रं पयोदुग्धं २९७ अथवाजीकरणमाह कारिकर्णेति यः पुरुषः प्रातः काले अतंद्रितः सन् हविर्युतं करिकर्णरजः मलं सततं निरंतरं अत्ति भुंक्ते स पुमान् ललनाशतमानमर्दनो भवति चिरंजीवी च भवति बहुबुद्धिरस्ति चेत्यन्वयः हविर्घृतं इदमपि सुंदरीछंदः २९८ अथान्यद्वाजीकरणमाह पयसेति पयसा दुग्धेन घृतेन च संयुतो हयगंधो उष्णवारिणा वद्ध परिपीय कृशोपि दुर्बलोपि पुमान् क्षिप्रं यथा स्यात्तथा मांसलो भवति अमंदविक्रमो तीव्रविक्रमो भवतीत्यन्वयः हयगंधा तु गंधा असगंध इति लोके इदमपि सुंदरीछंदः

करिकर्णरजो हविर्युतं सततं प्रातरतंद्रितो ऽत्ति यः ललनाशतमानमर्दनश्चिरजीवी बहुबुद्धिरस्ति सः २९८ पयसाथ घृतेन संयुतो हयगंधामनु चोष्णवारिणा परिपीय कृशोपि मांसलो भवति क्षिप्रममंदविक्रमः २९९ सहतेन बहुदेशजं जलं परिपीतं यदि भोजनाग्रतः अभयाकटुभद्रजीरकं जलपिष्टमनुजैर्विदेशगैः अथ पाचसहितं तथा ३०० इषुकपंचेति विख्यातकोश्रटोडीति वा क्वचित् धूलिपुष्पाव कादलाप्रसर्पिया परा मणि ३०१ आत्तकाले तु बहुलावने चोपवने तथा तद्बीजानि यवानी च सोंजफल बिभीतकं ३०२

इति वाजीकरणं २९९

अथ बहुदेशजजलदोषापायमाह सहेतेति विदेशगैः मनुजैः भोजनाग्रतः भोजनस्याग्रे जलपिष्टं अभयाकटुभद्रजीरकं यदि परिपीतं तर्हि बहुदेशजं जलं सहतेत्यन्वयः अभया हरीतकी कटुभद्रं शुंठी जीरकं जाजी जीरा इति लोके इदमपि सुंदरीछंदः ३०० अथ लावसाहि फलइ सभाह इषुकापंचेति तद्बीजानि तस्य बीजानि तद्बीजानि तस्याः वास्याः बीजानीत्याशयेनाह यः इषुकपंचेति विख्याता या क्वचित् कलिंगदेशे कोश्रटोडीति विख्याता सा च यथं अतो धूलिपुष्पा धवलपुष्पा ति यस्याः सा धूलिपुष्पा

वृन्द॰ यस्याःपुष्पाणांधत्तूरपुष्पवदाकृतिर्भवतीत्यर्थःपुनःकथंभूतावक्रास्तत्वावक्राणिकुटिलानिदलानिपत्राणियस्यास्ताःपुनःकथंभूताप्रसर्पिणपरायणाःप्रसर्पिणीपरायणा
१७९ यणाइतिप्रसर्पिणीपरार्थणाःसांशादृतौवनेतथाचोपवनेषुबहुलाभवतिप्रकाराद्भुनिम्बृहदिपिबहुलाभवतीतिप्रसिद्धः तद्दीजानियवानीचु चपुनःमांजूफलविभीतकं मो
जूफलंचविभीतकंचअनयोःसमाहारः मांजूफलविभीतकं वाट्यालकजटाच जातीफलं चपुनःपीताभ्दुग्धिकाएतानिसमांशानिसर्पौषधानिगृहीत्वातेषु मति
मान्वैद्यःतत्समानिसर्वौषधसमानिधत्तूरबीजानिदापयेत् ततः पानीयेनजलेनतासामोषधीनांचएकप्रमितांवटींकिलतकुर्य्यात् ततःश्वासकासहासाय एकांवटींप्रदाप

वाट्यालकजटाजातीफलंपीताभदुग्धिकासंघ्नेतानिसमांशानितत्समानिचदापयेत ३०३ धूर्त्तबीजानिमतिमान्पानीयेनवटींकिरेत च
एकप्रमितांतासांवटीमेकांप्रदापयेत् ३०४ तोलिकंह्रासयेद्युक्त्यातैलाभ्यंगंचरेद्बहु स्निग्धक्षीरघृतादीनिपथ्यंदद्याद्यथानलं ३०५ अनेनैव
वविधिनैनक्रमेणमतिमान्भिषक् यावत्तोलकसंह्रासतावत्संख्यावटींददेत ३०६ शेषंश्वासहतोयंयद्घटिकांतिप्रदापयेत् यदाशुद्धिर्भवे
त्तस्यतदाभ्यंगंचरेद्बहु ३०७ यदाश्वासमसंह्रासएकैकांवटिकांहसेत् एवंस्यात्श्वासहर्होरोगोह्यहिफेनोपितादृशः ३०८ प्रोक्तंतुभेषजश्रे
येत् ततःतोलिकंश्वासंयुक्त्याह्रासयुक्त्यायुक्तिश्च हंश्वासहासहेतवे इतिश्वासहरोह्यहिफेनहासकः कामदाह तत्परिमितमृत्तिकालोष्टस्यप्रति
दिवसंघर्षणंकत्वातोलयेदेवंकृत्वाह्रासोभविष्यति अनयायुक्त्याह्रासयेत्तदाह्रासकालेतैलाभ्यंगंबहुचरेत् चपुनःस्निग्धक्षीरघृतादीनि यथानलं यथाग्निःपथ्यंदद्यात् अनेनैवविधि
धिनेनअनेनैवक्रमेणचमतिमान्भिषग्वैद्यःयावत्तोलकसंह्रासःतोलकपरिमितश्वासस्यसंह्रासःतावत्संख्यांवटीं ददेत तोलकंषण्णवतिरक्तिकापरिमितमित्यर्थःददेदितिअ
नुदात्तविलक्षणमात्रमात्मनेपदमनित्यं चपिड्-धातोः ङित्करणात्ज्ञापकाद्यथादयतीतिसिद्धिर्भवति तथैवददेदित्यस्यापिसिद्धिर्भविष्यतीतिततः यच्छेषंतोयंवटीपरि
माणाद्वसिष्टपरिमाणंयत्तच्छेषंतोयंतद्घटिकान्तिप्रदापयेत् एवंरीत्यातस्यपुरुषस्ययदाशुद्धिर्भवेत् श्वासमाच्छरीरशुद्धिर्भवेत्त्यागोभवेत् तदाएकैकांवटिकामपिह्रास

येत् एवं खोखसङ्क्रामस्यात् सोषसत्यहामः खोखसङ्क्रामः हीतिनिश्चयेन तादृशो हिफेनेपि ज्ञेयमिति शेषः खोखसङ्क्रामहृतवि इदं भेषजश्रेष्ठं प्रोक्तमित्यन्वयः इश्कपेचा इति ख्यातं प्र सिद्धं यवानी त्वस्तदर्भी अजमाइन इति लोके मांजुफलं स्वनाम्ना प्रसिद्धं विभीतकं कलिद्रुमः बहेडा इति भाषायां बाल्यालकजटा वलायाजटा वलावलियाबा इति लोके जाती फलं जातिकोशं जायफल इति भाषायां चंपकज्ञातिपत्रिका रुतं जातीफलं तस्य मज्जा हृत्तः सुगंधिका इति पीता मदुग्धिका पीतवर्णा दुग्धिका दुद्धी इति लोके क्षीरवती भूमिवल मा वल्ली महती दुग्धा च दुग्धी त्याप्यपि प्रोक्ता इदमनुष्टुपछंदः इति खोखसा हिफेनहृोमः ३०८ अथ द्वितीय खोखसङ्क्रामनमाह शरपुंखेति शरपुंखा नीलिनी बीजं पारसी ययवानिका मांजूफलैला विश्वाव्हा लंवगं जातिकाफलमेतानि सर्वाणि समभागान्यादाय तेषां माषमात्रां कृतां वटीं यथासुखं एकां प्रदापयेत् च पुनः द्वे द्वे प्रदापयेत् नातिस्वा

अन्यदपि शरपुंखा नीलिनी बीजं पारसीययवानिका मांजूफलैला विश्वाव्हा लवंगं जातिकाफलं ३०९ समभागानि सर्वाणि माषमात्रां वटीं
कृतां एकां प्रदापयेद्द्वे द्वे इति स्त्रीवापि यथासुखं ३१० दधिभक्तं भवेत्पथ्यं खोखसंक्रामयेद्बुधः ३११
पिबेत्क्षीरं दिनस्यांते निशांते शीतलं जलं भुक्तस्यांते पिबेत्तक्रं किमन्यैर्भेषजेन्द्रणां ३१२ इति रसायनम्

अपि प्रदापयेत् अस्योपरि दधिभक्तं पथ्यं भवेत् अनेनापि बुधः खोखसंक्रामयेदित्यन्वयः शरपुंखा बाणपुंखा शरफोंका इति लोके शरपुंखः प्लीहशत्रुर्नीलीवृक्षाभगुल्मक इति भावमिश्रः नीलिनी नीली नील बडी इति भाषायां पारसीययवानिका म्लेच्छदेशोद्भवा यवानिका खुरसानी अजमाइन इति लोके मांजूफलं स्वनाम्ना प्रसिद्धं एला त्रुटिः लाइची इति भाषायां विश्वाव्हा शुंठी लवंगं देवपुष्पं लौंग इति भाषायां जातिका फलं जातीफलं जायफल इति भाषायां इदमपि खोखसहरणमिति इदमप्यनुष्टुपछंदः ३११ अथ रसायनमाह पिबेदिति दिनस्यांते क्षीरं दुग्धं पिबेत् निशांते निशावसाने शीतलं जलं पिबेत् भुक्तस्यांते भोजनांते तक्रं मथितं पिबेत् अन्यैर्भेषजेन्द्रणां किं किमपि नेत्यन्वयः अतः इति शेषः ३१२ अथ वमनविधानमाह मधुनेति बलकालानलदोषवित्सुधीर्वैद्यः वमनं मधुना सह लवणेन समं प्रदापयेत् तथा समभागौ सपटु प्रवरं वृद्ध फलं प्रदा त्यसावत्री कालपुंलोमहरस हृशाछदेति ॥

पयोदेत्यन्वयः मधुना क्षौद्रेण लवणोत्तमं सैंधवं मागधी पिप्पली एतत्फलं मदनफलं एते एकीकृत्य लिपित्वि... विरेचनं ... इति वमनविधिः
सुंदरीछंदः ३१३ अथ रेचनप्रकारमाह रसेति रसगंधकटंकणोषणं चतुरुषणं गुडशुंठीलवणोत्तमं एतत्सर्वं मिलितं समं समभागमानं उत्तमं जयपालं त्रिगुणं एतत्सर्व
कमौषधं प्रहरं यथाक्रमं तथा विधिवत् विमर्दयेत् ततः हिमतोयैः सह रतिकाह्वयं प्रदापयेत् विमलबुद्धिर्वैद्यः इति शेषः ईदृशीं रेचनमाहुः कथंभूतं रेचनं अखिलामयहृत् पुनः
मलापहं च पुनः हविरं मनोहरं कथंभूतः रोगोपादः गंधकं गंधकाश्मा इति नाशी गंधकोऽतिभामा ... ३ कणा सौभाग्यं सुहागा इति लोके ऊषणं मरिचं गुडं शुंठी विकारैः शुं

मधुनालवणोत्तमं तथा वमनेऽत्र फलं च मागधी सपटु प्रवदं प्रदापयेदलमालामलदोषपिता सुधीः ३१३ इति वमनविधिः रसगंधक
टंकणोषणं गुडशुंठीलवणोत्तमं समं त्रिगुणं जयपालमुत्तमं सरजाद्यखिलं विमर्दयेत् ३१४ प्रहरं विधिवत्प्रदापयेद्धिमतोयैः सहरति
काह्वयं अखिलामयहृन्मलापहं हविरं रेचनमातुरीदृशां ३१५ इति रेचनविधिः खादेत्पिबेद्वापि दुग्धं महिष्याः तैलाभ्यंगः पादयोर्वा
विधेयः निद्रानाशे काकजंघाकषायः पेयः कृष्णामूलचूर्णं गुडेर्वा ३१६

टीनागरं लवणोत्तमं सैंधवं जयपालं दंतीजमालगोटा इति भाषायां इदमपि सुंदरीछंदोऽस्ति ३१५ इति रेचनविधिः अथ निद्राजननोपायमाह खादेदिति निद्राना
शे महिष्या दुग्धं पेयं अथवा पादयोस्तैलाभ्यंगो वा विधेयः वा काकजंघाकषायः पेयः अथवा कृष्णामूलचूर्णं गुडेर्वा खादेदित्यन्वयः काकजंघा काकनासा कौवाठोडी इति प्रसि
द्धा तथोक्तं शिवनिघंटे काकनासा च वलो केतु कौवाठोडी इति विश्रुता इति कृष्णामूलं पिप्पलीमूलं इदमपि सुंदरीछंदोऽस्ति ३१६ ३१६ ३१६

अथनिद्राजनने निद्रानाशेचप्रयोगद्वयमाह प्रातरिति छिन्नंसद्यस्तंवृंताकंमाक्षिकैः सहप्रातः प्रातःकाले अत्तंभुक्तंसत्वासायंअत्तंसत्वाप्रातः छिन्नंसद्यस्तंवृंताकंसा
यंअत्तंसत्वासायंछिन्नंसद्यस्तंवृंताकंप्रातरत्तंभुक्तंसत्तद्वदेवपूर्वोक्तप्रयोगवदेवनिद्रांजनयतीति अथनिद्राधिक्येसतिक्षौद्रैः सहवाजिलालोषणाभ्यांदद्यादं
जनमितिशेषः तस्मादंजनात्निद्रायातिगच्छतीत्यन्वयः वृंताकंबैंगनइतिलोके माक्षिकंमधुसहतइतिलोके वाजिलालः तुरगलालः कागइतिभाषायां ऊषणापिप्पली
इतिनिद्राजनननाशनं ३१७ अथबृंहणप्रकारमाह क्षुरकेति यद्गृहे ललनानांस्त्रीणांशतपंचकंभवेत्सएवपुमान्निशिरात्रौक्षुरकेभवलात्मगोपणास्थूलशृंगाट

प्रातः छिन्नंअथमत्तंसद्यस्तंवृंताकंवामाक्षिकैस्तद्वदेवनिद्राधिक्येवाजिलालोषणाभ्यांक्षौद्रैर्दद्यादंजनाद्यातिनिद्रा ३१७ क्षुरकेभवला
त्मगोपणास्थूलशृंगाटबलावरीरजः पयसानिशिसेवितियद्गृहेललनाशतपंचकंभवेत् ३१८ मधुकस्यरजोमधुप्लुतंसततंयःसघृतंलिहेन्न
रः अथशाल्मलिमूलजंरजोनिशिदुग्धेनसुबृंहणंपिबेत् ३१९ मुशलीद्वयशाल्मलीजटासुविदारीस्हनंशतावरी कृतचूर्णमिदंसमं
समशर्करमम्बुसममत्रसर्वतः ३२० इतिमुशल्यात्मकं

बलावरीएषांरजःचूर्णंपयसादुग्धेन अतिभुंजीतेत्यन्वयः क्षुरकः इक्षुरः तालमखाना
इतिलोके इभबला नागबला गुलसकरीइतिभाषायां आत्मगोपणाप्रावृषायणी किमाचइतिलोके स्थूलशृंगाटको गोक्षुरः बलावाट्यालकः बलियाराइतिलोके
बरीशतावरी इदमपिसुंदरीछंदः ३१८ अथान्यद्बृंहणमाह मधुकस्येति योनरः सततंनिरंतरंसघृतं मधुप्लुतंमधुकस्यरजः चूर्णंलिहेत् अथ निशिरात्रौशाल्मलिमूल
जंरजः दुग्धेनसहपिबेत्तस्यपुरुषस्यसुबृंहणंवीर्यवृद्धिंभवेदित्यन्वयः मधुक्षौद्रंमधुकंमधुयष्टीमुलेठीइतिभाषायां शाल्मलिसेंबरइतिलोके असारः शाल्मलिक्षुद्रो
हि धास्थूलाणुकंटकैः पंचषट्सप्तपर्णस्ताबाढस्थूलसुमः फलंसतूलंफल्गुचैतस्यरसोमोचरसोभिधमितिइदंसुंदरीछंदः ३१९ अथमुशल्यात्मकमाह मुशलीति

१-चं· मुशलीद्वयशाल्मलीजटासुविदारीदहनंसतावरीएतत्सर्वंसमंसमांशंतुल्यंगृहीत्वा अत्रसर्वतःसमंस्तंअसंअपिचक्षीयात् एतच्चूर्णंइदं सर्वंनिशिरात्रौदुग्धेनसहपिवेत् वार्थंभर्तां

८१ इदं ख्यातचूर्णंसुबृंहणाकारकमित्यन्वयः मुशलीद्वयं एकाश्वेता द्वितीयाकृष्णाअन्येनेघृनाम्ना प्रसिद्धा मुशलीत्वणाकावान्दोम्हदुःकसालासदाडिमासूक्ष्मच्छदेतिशाल्मलीसेंवर
इतिभाषायां विदारीविलाईकांदइतिभाषायां काहलाकारलोहितपुष्पःसद्विविधोदीर्घकंदोमदुक्षीरः हस्तिपादकोल्पक्षीरइति दहनःदहनःचित्रकःसतावरीपरी
घताघरइतिलोके इदमपिसुंदरीछन्दः ३२० अथगगननायसचूर्णमाह त्रिकट्विति त्रिकटुः त्रिसुगंधिजातिकाफलवांसी चपुनः उत्तमंश्रेष्ठं लवंगं चपुनः तुरगाह्वयदाडि

त्रिकटुःत्रिसुगंधिजातिकाफलवांशीसुलवंगमुत्तमं तुरगाह्वयदाडिमौसटीसहस्रंअयासममिव चूर्णितं गगननायसमभ्रजंरजःसममेतस्य
विनिक्षिपेत्सुधीःसकलस्यसमासिताभवेत्प्रयुंजीतवुधोऽक्षमात्रकं ३२१ पललंजनयेद्धुताशनंसकलंमेहगणंविनाशयेत् तुरगायति मानवः
सदाजयतिक्षिप्रमनेककामिनीः ३२२ गगनायसमस्यनामसन्निखिलव्याधिविनाशनंस्मृतं इतिगगनायसचूर्णं

मौ चपुनःअंश्यासहसटी एतदौषधंसमंसममानंचूर्णितंएतस्यचूर्णस्यसमंसतंआयसंस्तमभ्रजंरजअसुधीर्वैद्यःविनिक्षिपेत् सितासकलस्यौषधस्यसमाभवेत्वुधःअक्षमा
त्रकंषोडशमाषमात्रं चूर्णं यदिप्रयुंजीत् सेवयेत्तर्हि एतच्चूर्णंपललंजनयेत्मांसवृद्धिं करोतीत्यर्थः चपुनः हुताशनं अग्निंजनयेत् चपुनःसकलंविंशतिविधंप्रमेहगणं विना
शयेत् चपुनःएतच्चूर्णेनसदासर्वस्मिन्कालेमानवः तुरगायति तुरगोवाचरति एतावितिशेषः चपुनःक्षिप्रंयथास्यात्तथाअनेककामिनीजयतिअस्यचूर्णस्य गगनायसंनामक
थंभूतंचूर्णंसतश्रेष्ठं पुनःनिखिलव्याधिविनाशनंस्मृतंकथितमित्यन्वयः त्रिकटुः शुंठीमरिचपिप्पली त्रिसुगंधिः त्वगेलापत्रकं जातिकाफलंजातीफलं वांसीवंसलोचनः
लवंगदिव्यपुष्पं तुरगाह्वयः अश्वगंधा दाडिमंदाडिमं अनारइतिभाषायां सटीकर्चूरः शृंगीकर्कटश्रृंगी काकडाशींगीइतिलोके आयसंलोहंइदं सुंदरीछंदः इतिगगनायसचूर्णं ३२२

अथाभ्रकभक्षणमाह निश्चंद्रेति त्रिपलपरिमितं निश्चंद्रव्योमभस्मकथंभूतं व्योमभस्मयेनकेनापिप्रयोगेनसिद्धं एषांवक्ष्यमाणौषधानां समतुलितरजः चूर्णं व्योमतुल्यं अत्रतुल्यंप्रदे
यं जाती जातीफलंच त्रिकटुकंच मुशली च वानरी च हस्तिकर्णी च गोकंठः श्वेतः त्रिकटुकमुशलीवानरीहस्तिकर्णीगोकंटाः चपुनः वाजिगंधा सुकनहसुजटाच चपुनः देव

निश्चंद्रव्योमभस्मत्रिपलपरिमितंयेनकेनापिसिद्धंएषामप्यौषधानांसमतुलितरजोव्योमतुल्यंप्रदेयं ३२३ जातीजातीफलंचत्रिकटुक
मुशलीवानरीहस्तिकर्णीगोकंठावाजिगंधाशुकनासुजटादेवपुष्पंत्रिगंधं ३२४ द्वेवाट्यालिजमोदाजलपिकनयनंमर्कटीद्वियवान्यौसौ
गंधाव्यावेंद्रासनवहुपत्रिकेचेतिसर्पिर्मधुभ्यां ३२५ खादेत्कर्षप्रमाणंतदनुचसुपयोगव्यमश्रीविशेषंकिंभूमलजुणानांवहुगुणमधिका
शक्तिरस्तिप्रसंगे ३२६ नारीणांसौख्यसेकंस्रपतिसमतासर्वरोगप्रहारे वीर्यस्तंभोतिहर्षोविमलसुषुप्तचित्तेजसस्फारभोजः ३२७ काम
श्वासक्षयार्शोविमिसुखनयनघ्राणकंठोष्ठरोगान्वातोत्थान्पित्तजातान्कफजनितगदान्मंदवह्निज्वरादीन् ३२८ हन्यादेतान्सदान्किंच
लिपलितहरंकामिनीकामरूपं षंडानांभ्यएवप्रचुरपुंस्त्वतासागरेप्रोक्तमेतत् ३२९ इत्यभ्रकभक्षणं

पुष्पंच चपुनः त्रिगंधं द्विवाट्यालिचजमोदा च चपुनः जलपिकनयनं जलंच पिकनयनंच अनयोः समाहारः जलपिकनयनं मर्कटीच चपुनः द्वेयवान्यौसौगंधाच चपुनः वेन्द्रा
शनवहुपत्रिका वराचइंद्राशनश्चवहुपत्रिकाचते : वेन्द्राशनवहुपत्रिकाः इति सर्वाण्यौषधानि निषांरजः कर्षप्रमाणं षोडशमाषप्रमाणं सर्पिर्मधुभ्यां खादेत्तदनु

श्राग्रह्वविशेषं गव्यं मुपयःपेयं तत्प्रसंसामाह किमिति वहुगुणं अस्तिवहवःगुणाःसंतियस्मिंनतत्वहुगुणंअतःतद्रसस्यगुणानांचयंविंद्मःकिमपिवक्तुंनशक्नुमः चपुनःप्रसं
गे स्त्रीपुंसोःप्रसंगेतस्यपुरुषस्यअधिकाशक्तिरस्तिपुनःकीदृशंनारीणांएकंक्लीव्यंमुखदायकं नवल्पत् चपुनःसर्वरोगप्रहारिनाशेसमपतिसमताअस्तिरसपतिःपारदस्त
स्यतुल्यत्वं चपुनः अस्यसेवनात्वीर्य्यस्तंभोभवति चपुनः अतिहर्षोभवति विमलमुखरुचिश्चभवति चपुनःतेजस्फारमोजोभवति तेजएवतेजसंतेजसेनस्फारश्चोजःतेज
सस्फारमोजःस्फारंविपुलंतथाह हैमचंद्रेस्फारस्तुस्फारकादीनांबुद्बुदेविपुलेपिचेत चपुनःएतद्रसंकासश्वासक्षयार्शोवमिमुखनयनघ्राणकंठोष्ठरोगान् चपु
नःवातोत्थान्रोगान्पित्तजातांश्चकफजनितगदांश्चापिमंदाग्निंच चपुनःज्वरादीनपिएतान्रोगान्हन्यात् यद्येतान्रोगान्हन्यात तर्हि किं किंतुवलिपलितहरं
पुनःकिंभूतरसंकामिनांपुंसांकामरूपंयथेष्टरूपदंइत्यर्थः चपुनः अस्यसेवनात् षंडानांनपुंसकानांमध्यएवपुनरेवप्रचुरपुरुषताभवतिच पुनःएतदौषधंसागरिसाग
रनाम्निग्रंथेप्रोक्तमित्यन्वयःव्योमंगगनंअवरषइतिभाषायां जातीजातिपत्रीजावित्रीइतिलोके जातीफलंजातिकोशं त्रिकटुकं शुंठीमरिचपिप्पली मुष्ताली प्रसिद्धा वानरी
आत्मगुप्ताकिमाचइतिलोके हस्तिकर्णीचंदनंहस्तिकर्णीटसट्केहस्तिकर्णीतुचंदनेइतिशिवनिघंटौ गोकंटोगोक्षुरःवाजिगंधाअश्वगंधाशुक्ताहजंटाशांलालिजटादेवपुष्पंलवंगंत्रिगंधंलगो
लापत्रकंद्वैपाठ्यालेअतिवलानागवलाचअतिवलाकंघीइतिलोकेनागवलागुलशकरीइतिलोकेजमोदाअजमोदइतिलोके जलंह्रीवेरं हाऊवेरइतिभाषायां पिकनयनंकोकिलाक्षी
तालमखानाइतिभाषायां मस्तकीअस्तकीनिर्यासःरूमीमस्तगीइतिलोके द्वेयवान्यौ एकायवानीद्वितीयाम्लेच्छदेशोद्भवायवानी खुरासानीअजवाइनइतिलोके मो।
गंधाकस्तूरिकाकस्तूरीइतिमुश्कइतिचलोकेप्रसिद्धा तत्परीक्षामाह मृगाःशृगालवद्वीटे निर्विषाणांघ्रिसंधयः तेषांनाभिमुक्तस्तूरी सिद्धेति कामरूपेचनैपालेका
श्मीरेसात्रिधाक्रमात्श्रेष्ठामध्योधमाःकृष्णानीलाभाःपिंगलाक्रमात कर्पूरोपसमायुतःकामरूपोद्भवातुयाजलेक्षिप्तानचैवपर्येमिति साभ्यसुजांहितालघ्वी स्निग्धा
कटुस्तिक्तानीलनेमर्दितासिकेतवर्णागंधमुख्यायागंधिनाप्नोतितुल्यतां अन्नौदग्धादग्धचर्मगंधायासापिपंचधाखुरिकोतिकाकौलत्थुग्रपिंडाचनापिकेति लि

निघंटसारोराजनिघंटेप्युक्तं यथा चूर्णी कृतिस्तुरविकातिलका तिलाभा कोलान्यबीजसदृशीच कुलित्थिका व्योम्न्यूला ततः कियदियं किलपिंडका स्यात् तस्याश्च किंच
द्धिका पिच नायिवीषा इति कल्ठिकाकटुत्तिका क्षारी त्वाश्च कालागुरुः कफवातविषघ्न दृशीतदौर्गंध्यशोषहृत् कामरूपोद्भवाइष्टानेपालीनीलवर्णयुक्का
श्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा मता कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्यधमास्मृतेति शब्दार्थचिंतामणौ यथा त्रिफला धात्री
कलितहृ शिवाइंद्राशन: विजया भांग इति लोके वहुपदिका महापुनुषदंतिका छताबर इति भाषायामिति इत्यभ्रकभक्षणं ३२९ अथ कामेश्वरमोदकमाह कर्पूरेति

कर्पूरत्रिकटुकुलींजनशुभेकूष्मांडवीजंनतं तालीसंकरहाटयंजनभवंवीजंचकौशातकं अश्वाव्हासतावरीशुकतरोर्निर्यासवर्षाभ
वौत्वक्पत्रैलहुताशपिप्पलिजटाः प्रत्येकटंकद्वयं ३३० वीजंहेमभवंचहिंगुलरजःटंकाद्वयंपारदःशुद्धःसद्विषनागफेणछुरकान्यथा
धवीजानिवैःदिक्कंकैप्रमितानिदेवकुसुमं जातीच जातीफलं विंदीपत्रलतोऽथसमलंटंकैःश्चकपंचभिः ३३१ टंकार्द्धेन तु सुरूक्मम ।
त्रविजयाटंकैःस्मृताविंशतिश्चूर्णीकृत्य समस्तमेवविधिनाऽस्थद्विगोधूमकं सार्द्धद्वादकषाक्षसंचलिलिन क्वाथ्यपादांशकं नीत्वाप्रस्थयुगं

कर्पूरत्रिकटू कर्पूरश्च त्रिकटुश्चतौ कुलींजनशुभे [?] चपंडममलंपत्रिमधुप्रास्थिकं ३३२ [?] कुलींजनंचशुभाचेति चपुनःकूष्मांडवीजंनतंच ॥
चपुनः तालीसंकरहाटयंजनभवंचकारहाटश्चयंजनभवश्चअनयोःसमाहारः यंजनभवशब्देन यंजनभववीजं ग्राह्यं कौशातकंवीजंच अश्वाव्हाचकथंभूताअश्वा
व्हासतावरीशुकतरुनिर्यास अथवर्षाभवश्चतौ अत्रसमासेपिनिर्यासशब्दस्यशुकतरुशब्दाकमन्वयः त्वक्पत्रैलहुताशपिप्पलिजटाःपंत्रचएलाचहुताशश्चपिप्पलिज
टाचताः एतत्सर्वमौषधंप्रत्येकंटंकाद्वयं अष्टमाषकमितंग्राह्यं हेमभवंबीजंचहिंगुलरजश्चटंकाद्वयःकोलपरिमितःशुद्धःपारदःचपुनःसद्विषनागफेणछुरकः

न्यग्रोधबीजानि संक्षिप्य नागकेशरं गोक्षुरकश्च न्यग्रोधबीजं च तानि कथंभूतानि द्विकं कैः प्रमितानि वल्लाविंशान्माषप्रमितानि देवकुसुमं च जाती च जातीफलं च वि
बीपत्रकोत्थं सत्वं च कथंभूतं सत्वं अमलं निर्मलं एतानि सर्वाणि पंचभिर्टंकैः विंशतिर्माषपरिमितः आह्यानि अत्र टंकार्द्धकं सुरुकां टंकार्द्धकं च सुरुक्कं च अनया
समाहारः टंकार्द्धकं सार्द्धटंकं माषकं चपुनः विंशतिटंकैः कृता विजया अशीतिमाषकमित्यर्थः समस्तं एतदौषधं विधिना चूर्णीकार्यं ततः प्रस्थद्विसेटकद्व्यं
गोधूमकं ग्राह्यं चपुनः सार्द्धद्वादकशाखंडं द्विकसेटकमितं लात्वा संगृहीत्वा सलिलेन क्वाथयित्वा क्वाथं कृत्वा पादांसकं क्वाथं नीत्वा एतत्सर्वं क्षिपेत् क्वाथेत्यनुषंगः त
त्क्वाथं अग्नियोगवशतः खांडी कृतं सत प्रस्थयुगं अमलं खंडं क्षिपेत् चपुनः प्राच्थिकं प्रस्थप्रमाणं सर्पिर्घृतं मध्यापि क्षिपेत् मधु शीते सति क्षिपेदिति विशेषं ततः समस्तांपिं

खांडी भूतमथाग्नियोगवशात्तः शीतिमधुप्रक्षिपेत्पिंडीकाय समस्तं मिंदुबलतः खादेद्दर्व्य स्थिवत् गोदुग्धं संश्रितं पिवेद्नुयदा किंवू
मस्तद्गुणवीर्याधिकयमनेकसौख्यजनकं दृष्टेषु तारुण्यकृत् संभोयं वरकामिनीगणरतौ सर्वान्वादान्नाशयेत् ३३ इति कामेश्वरो मोदकः

ह्रीत्यन्यमोदकं खात्वा इंदुबलतः स्वकीयं चंद्रबलं दृष्ट्वा वदर्थ्य स्थिरमोदकं खादेत् यदा अनुपश्चात् संश्रितं गोदुग्धं पिवेत् तदा तद्गुणान् तदौषधगुणान् वयं किंब्रूमहे
किं कथयामः कथंभूतं औषधं वीर्याधिकं वीर्याधिक्यकारकमित्यर्थः पुनः अनेकसौख्यजनकं पुनः दृष्टेषु तारुण्यकृत् वृद्धेषुजनेषु तारुण्यतां करोतीत्यर्थः चपुनः अयमौ
षधः वरकामिनीगणरतौ संभः स्तंभकारः शुक्रस्येति शेषः चपुनः अयं सर्वान् गदान् रोगान्नाशयेदित्यन्वयः कर्पूरो हिमांशुः कपूरइति लोके त्रिकटुः शुंठी मरिच पिप्पली
लीजनः उग्रगंधा महाभराइति कुलींजन इति लोके प्रसिद्धः शुभ्रा वंशलोचन इति ख्यातः कूष्मांडं बहुबीजफलं पेठा इति लोके नतं तगरं तालीसं स्वनाम्ना ख्यातं
अस्य लक्षणं पूर्वोक्तं चेयं करहाटः आकल्लकः अकरकरहा इति भाषायां गंजनं गाजर इति लोके गंजनाहरणकं दन्तुप्रसिद्धो नीचपल्लव इति कोशातकं बीजं जालिनी

नारईइतिभाषायां अश्वगन्धा अश्वगंधाआतानवीवरीछतावरइतिलोके शुक्रतरो निर्यासं शाल्मलिनिर्यासंमोचरसइतिलोकि वर्धमान्ध्रक्रामर्दः चक्रवडइतिपमाडइ
तिचलीकोलक्षचोचंतजइतिभाषायांपत्रंतमालंतेजपातइतिख्यातः एला त्रुटिः लाइचीइतिलोके हुताशश्चित्रकः चीताइतिख्यातः पिप्पलिजटापिप्पलीमूलंहेमभवंबीज
धत्तूरबीजं हिंगुलंदरदं हिंगलूफइतिभाषायांपारदः श्वंभुजः पाराइतिलोके पारदश्चपलः श्वेतनागवल्लीद्रुतकृष्णवत् खपिलिपिविधिप्रयोनतत्रविकृतिंभजेदितिसिद्धिषंश्च सीकविषं
सीसीयाइतिलोके नागफेणंअहिफेनंअफीमइतिख्यातः धुरकः कोकलाक्षीतालमखानाइतिलोके न्यग्रोधबीजं अश्वत्थबीजं वराती लीभाषायां देवकुसुमंलवंगं जातीजाति
पत्रीजावित्रीइतिख्याता जातीफलंजातिकोशंजायफलइतिख्यातंनिंबीपत्रलता यत्सत्वंकुंदरुनिर्यासंरुकांसुवर्णीविजयामादनीभांगइतिलोके गोधूमवंनन्दीमुखं गेहूं

शाशिटंकणखंतातुल्यकंमधुनागालितंसितेनमर्दितं कुरुलिंगालिपिविलंबिताघटिकाश्चैक्षतधावनोजलैः ३३५ पुनरेवभजेद्रामानाकुरुते

त्तंभनमेकयामिनी इतिनागार्जुनीलेपः

इतिख्यातं खाखसंखसफलंपोस्तइतिलोके खंडंशर्करा सर्पिः घृतंमधुक्षौद्रमितिकामेश्वरोमोदकः ३३३ अथशुक्रस्तंभनमाह शशीति मधुनागालितसितेनमर्दितंशशि
शिटंकणखत्ततुल्यकं लिंगलिपिलिपंकुरुघटिकाष्टौ विलंबितः सनतः जलैः क्षतधावनः पुमानपुनः एवंवरांगनायदिभजेत्सेवेत तर्हि एकयामिनीं एकरात्रीं प्रति
स्तंभनंकुरुतइत्यन्वयः अगस्त्योमुनिद्रुमः स्वनाम्नाप्रसिद्धः सितपीतनीललोहितकुसुमविशेषाच्चतुर्विधोसाक्तिरितिराजनिघंटे तेनेकपुष्पैः सपिर्न्दुकंट त्रिबीजि
भिः पर्यायच्छदैर्निपकवृत्तैः खखसमधुतैरिति शशिः कर्पूरः कपूरइतिलोके कर्पूरः उच्चेरपिचतत्रतुएकेकमूर्जीतश्चेंद्रअनानिसर्वतः अमध्यं सारवतत्रस्थूलखंडमनुत्तमसिति
टंकणसौभाग्यंसुहागाइतिलोके खतंपारदंतुल्यकं सिद्धंडीववनियाइतिभाषायां इदमपिसुदीर्घछंदः इतिनागार्जुनीलेपः ३३४ ३३४ ३३४
त

र॰ चं
८४

अथान्यस्तंभनमाह करवीरकमिति करवीरकमूलं अंतर्माजलेन दृषदा घर्षितं लिंगलेपितं सत् मदनोत्कटयौवनस्त्रियां सुरते सति हीति निश्चयेन रेतसः शुक्रस्य स्तंभकरं भव
तीत्यन्वयः मदनेन कामेन उत्कटं अत्युग्रं यौवनं अस्याः स्त्रियायाः [illegible] नत्यामिति करवीरकं हयमारकं कनेर इति लोके ॥
इदं सुंदरीछंदः ३३५ इति द्वितीयोलेपः अथान्यस्तंभनमाह मधुनेति अंबुजबीजं मधुना क्षौद्रेण सह यदि निजनाभिं आलिपेत् पुनः स्त्रियं आरमेत् तर्हि पुरुषः यावदशेष
भोग्यभुगस्ति तावत्पुरुषः वीर्यं शुक्रं अधः नहि मुंचतीत्यन्वयः अंबुजबीजं पद्मबीजं कमलगट्टे इति लोके इदमपि सुंदरी छंदः ३३६ अथान्यस्तंभनप्रयोगमाह हवि

करवीरकमूलमंभसा दृषदावघर्षितं लिंगलेपितं मदनोत्कटयौवनस्त्रियां सुरते स्तंभकरं हि रेतसः ३३५ मधुनांबुजबीजमालिपेन्निज
नाभिं पुनरारमेत्स्त्रियं नहि मुंचति यावदव्ययधः पुरुषो वीर्यमशेषभोग्यभुक् ३३६ हविषा परिपेषितेन यश्चटकांडेन पदं विलेपयत् ।
नहि मुंचति वीर्यमस्पृशन्धरणीं यः वदतः किमद्भुतं ३३७ आर्द्रेण पद्मनलिन्यास्तदनु च कंदेन सुदर्शनस्य तैलं ह्यात्मना निहन्याद्धि वेगं शु
क्रस्य नाभीपरिलेपनेन ३३८ पारदटंकणसिंदु हिंगुलं त्वचपत्रं सकलं समं सवितं आहिफेनयुतं सुपेषितं करवीरात्थरसेन भावितं ३३९

षेति यः पुरुषः हविषा परिपेषितेन घृतपरिपिष्टेन चटकांडेन पदं पादतलं विलेपयेत् ततः यावत् धरणीं पृथ्वीं अस्पृशन् अस्पृशन् तावत्पुरुषः वीर्यं शुक्रं न
हि मुंचति न पातयेत् अतः अस्मादौषधाद् अद्भुतं किं न किमपीत्यन्वयः अन्यत्तिशेषः चटकः कलविंकः गृहनीडे चिडा इति भाषायां चटति भिनत्ति गृहधान्यादिकं मु
खेनयः सचटकाः इदमपि सुंदरी छंदः ३३७ अथान्यच्छुक्रस्तंभनप्रयोगमाह आर्द्रेणेति नलिन्याः आर्द्रेण क्षत्रेणाही ति निश्चयेन अतस्याः तैलं पचेत् तदनु सुदर्शन
स्याईणकंदेन अतस्यातैलं पचेत् तत्तैलं नाभीपरिलिपितेन शुक्रस्य वेगं निहन्याद्धि रोधनं करोतीत्यन्वयः नलिनी पद्मिनी कोकावेली इति भाषायां सुदर्शनः स्वनाम्ना प्रसिद्धः

अथान्यस्तंभनप्रयोगमाह काहाटेति काहाटस्तेंदुहिंगुलं च पुनस्त्वचपत्रं एतत्सकलमौषधं समं भवेत् कथंभूतं औषधं अहिफेनयुतं पुनः कथंभूतं करवीरोत्थरसैस्त्रिभावितं भावनाविधानेन भावितं अथ प्रसंगाद्भावनाविधिमाह द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् भावनायाः प्रमाणं तु चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरैरिति एवंभूतस्य भावितस्यौषधस्य यदि चणकप्रमिता वटी भवेत् तर्हि तां वटीं निशि रात्रौ भुक्त्वा अनु पश्चात् सिताविनं पयः दुग्धं पिबेत् तर्हि सा वटी एकयामिनीं शुक्रस्य बंधनं स्तंभनं कुरुते कथंभूता सा वटी रमणीसुरतेसुखप्रदेत्यन्वयः काहाटः आकल्लकः अकरकरहा इति लोके रसः पारदः इंदुः कर्पूरः हिंगुलं दरदं सिंगुरफ इति भाषायां त्वचं चोचं तज इति लोके पत्रं त

चणकप्रमितावटीभवेन्निशिभुक्तानुपयःसितान्वितं रमणीसुरतेसुखप्रदाकुरुते बंधनमेकयामिनीं ७४० इति करहाटादिगुटिका

अथ स्त्रीद्रावणं मधुपारदचंद्रटंकणैर्विलिपेल्लिंगमनेकयोषितः सुरते मदनानलोद्धता यदि द्रावयितुं मनः स्पृहा ७४ रसणाखोषस

बीजजं जलतरुणीयोनिजलापहं पि वेत् अहिमोदकधावनं भवेत्सभगांकुरविनिवारकं मतं ७४२

मालतेजपातइति ख्यातः करवीरो हयमारकः कनेर इति लोके इदमपि सुंदरीछंदः इति कर

हाटादिगुटिका २ अथ स्त्रीद्रावणप्रयोगमाह मधुपारदेति सुरते मदनानलोद्धताः स्त्रियः कामानलेनोन्मत्ताः स्त्रियः द्रावयितुं प्राप्तं यदि मनः स्पृहा मनोरथः स्यात्तर्हि अनेकयोषितः अनेका योषिता यस्य सो अनेकयोषितः पुरुषः मधुपारदचंद्रटंकणैः लिंगं विलिपेदित्यन्वयः अत्र लिप्प्राप्यणोर्धातोः द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयं ज्ञेयमिति मधुक्षौद्रं पारदं रसं चंद्रः कर्पूरः टंकणः धातुद्रावी सुहागा इति लोके इदमपि सुंदरीछंदोस्ति इति द्रावणलेपः अथ स्त्रीयोनिकाठिन्यजलस्रावे च प्रयोगद्वयमाह रसणेति तरुणी स्त्री रसणखोषसबीजजं जलचूर्णं पिबेत् रसणश्च खोषसश्च अनयोः समाहारः रसणखोषसं रसणखोषयोः बीजं रसणखोषसबीजं रसणखोषसबीजाज्जायते यज्जः

स

र॰चं॰
८५

लापहमिति चपुनः भगेयोनौ अहिमोदकधावनं उष्णोदकेन धावनं प्रक्षालनं कथंभूतं धावनं भगकंडूविनिवारकं मतं कथितं नागराकरमित्यन्वयः नगरः स्तन इति लोके खालसं ईत्तक
लंपोलाड इति भाषायां इदमपि सुंदरी छंदः ३४२ अथ निर्लोमीकरणमाह उत्पाट्येति गुह्यस्थानयोनिस्थानं केशान् उत्पाट्य तत्स्थानं कुसुंभजं तैलं यदि लिंपति हि ते केशाः पुनर्नैव प्र
रोहंति नो उद्भवंति अयं योगः कामिनीप्रियः इत्यन्वयः कुसुंभः महारंजनः कुसुम इति भाषायां इति निर्लोमीकरणं अनुष्टुप छंदः ३४४ अथ संकोचीकरणे प्रयोगद्वयमा
ह स्फटिकेति स्फटिकामलवल्कलं स्फटिका च आमलवल्कलं च अनयोः समाहारः स्फटिकामलवल्कलं च पुनः जयामोचरसं च वारिणा जलेन विधिना वटकोक्तविधिना व

उत्पाट्य केशान् गुह्यस्थानं तैलं लिंपेत कुसुंभजं पुनर्नैव प्ररोहंति योगोयं कामिनीप्रियः ३४३ अथ संकोचीकरणं स्फटिकामलव
ल्कलं जया विधिना मोचरसं च वारिणा वटकं विनियोजयेद्योनौ वहुसूतापि कुमारिका भवेत् ३४४ सततं यदि धावनं भगे कथिते
नामलकीत्वचा भवेत् किमतः स्थविरापि सुंदरी सुरते कांतमनः प्रमोदयेत् ३४५ अथ स्थूलीकरणं पारावतमलं लिंपेत मधुना
सैंधवेन च लिंगे किमधिकं भूयः स्थूलीकरणमुत्तमं ३४६

टकं कृत्वा यदा भगे योनौ विनियोजयेद्धारयेत् तदा बहुसूतापि ललना कुमारिका भवेदित्यन्वयः स्फटिका सौराष्ट्री फटकरी इति लोके प्रसिद्धा आमलं धात्री जया विजया
भंगा इति लोके मोचरसं शाल्मली निर्यासं मोचरस इति प्रसिद्धं इदमपि सुंदरी छंदः ३४५ अथान्यत् संकोचीकरणमाह सततमिति आमलकीत्वचं कथितेन जलेनेति शेषः
यदि भगे भगस्य सततं निरंतरं धावनं स्यात् तर्हि स्थविरा वृद्धापि ललना सुंदरी भवेत् भगास्येत्यत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी सा सुंदरी सुरते रतौ कांतमनः प्रमोदयेदित्यन्वयः आमलकी धा
त्री आंवला इति लोके इदमपि सुंदरी छंदः तल्लक्षणमाह समाणौ जगणौ गुरुर्भवेद्विषमे च चरणे दशाक्षरे सभरालगुरुह द्वादशाक्षरैः समपादे यदि सुंदरी मतेति अतिसंकोचीका

अथलिंगस्थूलीकरणमाह पारावतेति पारावतमलंप्रपिष्टंमधुनासहसैंधवेनापिसहयदिलिंगेलिंपेत् तर्हि उत्तमंस्थूलीकरणंभवतीत्यध्याहारः भूयः पुनः अधिकंस्थूलीक
रणंकिंकिमपिनेत्यन्वयः पारावतं कपोतं कबूतर इतिलोके पारावतशब्देनात्रवनकपोतंग्राह्यंअत्युष्णत्वात् मधुक्षौद्रं सैंधवंपद्वत्तमं इदंअनुष्टुप्छंदः ३४ ३४७
अथान्यस्थूलीकरणमाह अश्वगंधेति कल्कितंदत्तकल्कविधानं अश्वगंधाकंटकारीसैंधवंपिबेत् कथंभूतंदृढिकृतलिंगस्यतिशेषः चपुनः छागीदुग्धपक्वंघृतंलेपात्लिं
गस्यदृढिकृद्भवतीत्यन्वयः अश्वगंधावाजिगंधा असगंधइतिलोके कंटकारीबृहती भटकटैयाइतिभाषायां सैंधवंपद्वत्तमं अनुष्टुप्छंदः इतिलिंगस्थूलीकरणम् ३४८

अश्वगंधाकंटकारींसैंधवंकल्कितंपिबेत् छागीदुग्धघृतंपक्वंलेपाल्लिंगस्यदृढिकृत् ३४७ सवानरंबीजमुटंकणोद्भवंत्रिकंटकंमोच
रसंपिकेक्षणंसुता लमूलींद्रयवेक्षुरामृताविशुद्धसत्वंवकुलावमल्लकी ३४८ श्लेष्मांतवीजंकरहाटसंयुतंसुचूर्णितंभूरिफ
लाभिधौषधंसमंसमंतद्विगुणासिताभवेद्गुटीकृतांकर्षमितांपयोन्वितां दिनावसानेललनासमागमेकरोतिवंधंबहुसेवितासः
३४९ इतिसुंदरीवृत्तोपदर्शितवाजीकरणम् अथपुनस्तंभनमाह सवानरमिति सवानरंवानर्याःसहितंसवानरमित्यन्वयःसमासांतात्कच् उटंकणोद्भ
वंबीजं चपुनः त्रिकंटकंमोचरसंच चपुनः पिकेक्षणंसुतालमूलीच चपुनः इंद्रयवः इक्षुरश्च चपुनः अमृतायाः विशुद्धसत्वंनिर्मलसत्वंवकुला चपुनः मल्लकी करहाटसंयुतं
श्लेष्मांतवीजंच चपुनः भूरिफलाभिधौषधंसुचूर्णितं एतत्सर्वमौषधंसमंसमंग्राह्यंतेभ्यः औषधेभ्यः सिताद्विगुणाभवेत् एषांकृतांगुटींदिनावसानेरात्रौललनासमागमेयः
अतिभुंक्तेतस्यपुरुषस्यरेतसः सा एवबहु यथास्यात्तथा वंधकरोति कथंभूतांगुटींपयोन्वितामित्यन्वयः वानरीमर्कटी किमाचइतिलोके उटंकणंउटंगनइतिलोके त्रिकंटकंगो
क्षुरः मोचरसंशाल्मलीनिर्यासं इतिनाम्नाप्रसिद्धं पिकेक्षणंकोकिलाक्षीतालमखानाइतिलोके तालमूलीमुसली इंद्रयवः कुटजवीजंइंद्रजौइतिभाषायां इक्षुरः सारः

दो

रामशरइतिलोके अम्लतागुडूची वङ्कुलाएलालाइचीइतिभाषायां मल्लकीहल्मीमल्लगीइतिलोके तथार्कनिघंटसारे हल्मीभवाज्ञभाल्लावीमल्लकीतिवल्लप्रदा शुल्कः स्वादुरगंधः स्या
त्पिच्छलीदार्ढ्यकृन्मदिति हल्मीहल्मदेशभावल्लभाषाल्लरी रक्षः तल्याल्लावी निर्यासइति करहाटः आकल्लकः अकलकरहाइतिलोके स्नियांतं शीलुः लसोढाइतिभाषायां भू
रिफला अथतिवलाकंधीइतिलोके वलाभेदि इदं वंशस्थछंदः इतिसुंदरी शुनापदु शितिवाजीकरणं ३५० अथैकैकयोगवर्णनमाह एकैकेति एकैकयोगेन ज्वरादीन्रोगान्
जयेत् नाशंकुर्यात् वैद्यतिशेषः तद्देकयोगांइह अस्मिन् ग्रंथेवदामिकथयामियथापक्वेषु ज्वरेषुसपर्पटोवारिधरःस्मृतःकथितास्रपक्वे ष्वामेषु ज्वरेषु लंघनानिकथि

अथैकैकयोगवर्णनं एकैकयोगेन जयेज्ज्वरादीन्किमन्ययोगैर्हितमुद्वदामि सपर्पटो वारिधरो ज्वरेषु पक्वेष्वपक्वेषु च लंघनानि
३५० स्मृतो निशा रक्तकुटजो ग्रहण्यांतक्रं च भल्लातकमर्शसीषं पथ्यावजीर्णेषु कृमौ कृमिघ्नं पांड्वामये किट्टमसंशयेन ३५१
वासा रापित्ते च वयस्यु राचवाशोषु सर्वेषु च कंटकारी हिक्कासु भार्गी सहनागरेण श्वासे विभीतं मधुना प्रदद्यात् ३५२ स्वरे वयस्था
सहनागरेण चित्राणि भोज्यान्यरुचौ विदध्यात् छर्दौ तुलाजां क्षपितप्रशांतं स्यादुष्णलोष्टोद्भववारि तैः ३५३

तानि अतिसारे कुटजः स्मृता ग्रहण्यांतक्रं स्मृतं अर्शसि अर्शोरोगे भल्लातकं स्पष्टमेवं अजीर्णेतु पथ्या स्मृता कृमौ कृमिरोगे कृमिघ्नं स्मृतं पांड्वामये पांडुरोगे असंशयेन किट्टं लो
हकिट्टं स्मृतं अस्रपित्ते रक्तपित्ते वासा स्मृता च पुनः क्षये राजयक्ष्मणि मुसामाध्वी स्मृता सर्वेषु कासेषु पंचविधेषु कासेषु कंटकारी स्मृता हिक्कासु नागरेण सह भार्गी स्मृता श्वासे
श्वासरोगे मधुना सह विभीतं विभीतकं प्रदद्यात् स्वरे स्वरोपघाते नागरेण सह वयस्थाहरीतकी प्रदद्यात् अरुचौ अरुचिरोगे चित्राणि भोज्यानि दद्यात् छर्दौ तु छर्दिरोगे तुला
जां प्रदद्यात् क्षपितपुरुषे मृद्भूत लोष्टोद्भववारिजलं प्रशस्तं स्मृतमिः मूर्छासु मधुना सह उपकुल्यां पिप्पलीं दद्यात् मदात्यये मद्यं दद्यात् दाहे अनुलिप्तहिमवस्तु दद्यात्

मनसोविकारे उन्मादादिके रोगे सर्पिर्दद्यात् अपस्मृतिनाशहेतोः ब्राह्मीस्वरसं मरुड्रोणहरं स्रोतं तैलं स्मृतं वातास्रे रोगे वातरक्तरोगे गुडूची हिता आमवाते गुडनागरं च दद्
यात् शूले युक्त्वा यत्नेन विरेकं वमनं च दद्यात् पार्श्वामये पुष्करं उद्दिशंति कथयंति वैद्या इति शेषः आनाहिनां पुंसां अधःप्रवृत्ता वर्तिः स्मृता गुल्मेषु क्षारस्तु स्मृतः सर्वा

मूर्च्छासु दद्यान्मधुना पक्वं व्यांमदात्ययमद्यमनुस्लाव क्षुदाहेतु सर्पिर्मनसो विकारे ब्राह्मीस्वरतापस्मृतिनाशहेतोः ३५४ तैलं मनुद्रोणहरं
स्रोतं वातास्ररोगे च हिता गुडूची दद्यात्तु डंनागरमामवाते शूले विरेकं वमनं च युक्त्वा ३५५ पार्श्वामये पुष्करमुद्दिशंति आनाहिनां वर्ति
रधःप्रवृत्ताः क्षारस्तु गुल्मेषु पयस्तथोष्णं सर्वोदरे विद्रधिहृज्जलौका ३५६ स्थौल्ये हिमं वा त्रिमधु प्रशस्तं सर्वेषु कुष्ठेषु च वाकुची स्यात्
ऊरुग्रहेषु गुग्गुलुरेक एव मूत्रामयानां च शिलाजतूक्तं ३५७ मेहे यवः स्यात्खदिरस्तु त्वक्षु नेत्रामयेषु त्रिफलाप्रयोगाः नस्येन हन्याच्छि
रसो विकारान्निद्राघ्नये माहिषदुग्धमाहुः ३५८ प्रोक्ताः प्रतिश्यायहरा रसाला क्षीणेषु मद्यान्यबलेषु मांसं वार्द्धे पयः स्नानमुरस्त्वमग्र
सर्वामयघ्नं किल पथ्यमाहुः ३५९ इत्यैकिकाप्रयोगाः

दरविकारेषु ग्रीष्मं पयः स्मृतं जलौका विद्रधिहृत् भवति स्थौल्ये स्थूलताया रोगे मेदवृद्धौ मधुप्रशस्तं
युक्तं हिमवारि स्मृतं सर्वेषु कुष्ठेषु अष्टादशकुष्ठेषु वाकुची स्यात् ऊरुग्रहे रोगे एक एव गुग्गुलुः स्मृतः च पुनः मूत्रामयानां रोगाणां शिलाजतूक्तं मेहे प्रमेहे यवः स्यात् मुखेषु मुख
रोगेषु खदिरः स्मृतः नेत्रामयेषु त्रिफलाप्रयोगाः कथितः शिरसो विकारान् नस्येन नस्यविधानेन हन्यात् माहिषदुग्धं निद्राघ्ने आहुः रसालाः दुग्धद्राक्षा विदार्यादिरचिताः शिखरणी प्र
तिश्यायहराः प्रोक्ताः क्षीणेषु मद्यानि दद्यात् अबलेषु मांसं दद्यात् वार्द्धे वृद्धावस्थायां पयः प्रोक्तं श्रमघ्ने पुरुषे स्नानमुरेकथितं स्नानं च सुखाचते स्नानमुरे किल इति निश्चयेन एतत्सर्वं सर्वा

ऋ॰च॰ ८७

अथ ऋतुचर्य्यामाह सुखतमिति सुखानां ऋतुविचार्य्यः पुरुषः चैत कुर्य्यात शरदभारं जयति चपुनः यदि मुखेन सुखपूर्वकं चेन मुखेन प्रस्फुटं विकसितं स्पष्टं पठति तर्हि सात समाजे प्रसन्नो बहुधना प्रभवति कथंभूतं ऋतुविचार्य्यं आत्मसारं आत्मनः सारं आत्मसारं पुनः कथंभूतं सर्वलोकोपकारं सर्वलोकस्य उपकारं सर्वलोकोपकारमित्यन्वयः ३६०
अथ वसंत ऋतुचर्यामाह कासारमिति कुसुमाकरे वसंते कुरंगीदृशः कामिन्यः ईदृशं कासारं तडागं अधिशेरते कथंभूतं कासारं कलहंसकोककुररीक्रौंचादिकारंडवक्रीडाकूजितकल्लोलकैरवकुलं कलहंसकोककुररीक्रौंचादिकारंडवानां याः क्रीडास्ताभिः क्रीडाभिः कूजितं यत्र तत् कल्लोलकैरवकुलं पुनः कथंभूतं कल्हारकल्लोलितमिति चपुनः कुरंगीदृशः

अथ ऋतुचर्य्या सुखान्यतुविचार्य्यं श्रेष्ठात्मसारं तज्जयति शरदभारं सर्वलोकोपकारं पठति यदि मुखेन प्रस्फुटं वा सुखेन प्रभवति
बहुधनात्मसमाजे प्रशान्तः ३६० कासारं कलहंसकोककुररीक्रौंचादिकारंडवक्रीडाकूजितकल्लोलकैरवकुलं कल्हारकल्लोलि
तं कामिन्यः कुसुमाकरे कुसुमितं कामालयं काननं कू जत्कोकिलकाकलीकलकलाकीर्णं कुरंगीदृशः ३६१ यत्किंचित्रापना
शनं सुकवलं तीक्ष्णं कटूष्णादिकं व्यायामं लघुभोजनं वरजलं वापीनदीकूपजं

कामिन्यः एतादृशं काननं अधिशेरते कथंभूतं काननं कुसुमितं पुष्पितं पुनः कामालयं कामस्य आलयं स्थानमित्यर्थः पुनः कूजत्कोकिलकाकलीकलकलाकीर्णं कूजंतश्च ते कोकिलाश्च ते कूजत्कोकिलाः तेषां काकल्यः सूक्ष्ममधुरस्फुटध्वनयस्तासां कलकलः कोलाहलस्तेन आकीर्णं अथवा कूजंतश्च ते कोकिलाश्च कूजत्कोकिलाः कूजत्कोकिलानां काकल्यः कूजत्कोकिलकाकल्यः कूजत्कोकिलकाकल्यश्च कलकलाश्च कूजत्कोकिलकाकलीकलकलाः तैराकीर्णं व्याप्तं कलकलशब्देनात्र बहुभिः पक्षिभिः कृतकोलाहलं ज्ञेयमित्याशयः एतादृशं वसंते नीयते
यत्किंचित्रापनाशनं सुकवलं ग्रासं यत्तीक्ष्णं चापि कवलं कटूष्णादिकं यत्कवलं च व्यायामं च लघुभोजनं च वापीनदीकूपजं वरजलं दीपनपाचनमन्नं च मृदुपलं मृदुमांसं

चएतात्सर्वंसेव्यंसेवितुंयोग्यमित्यर्थः चपुनः अस्मिन्वसंतर्तौदधिचस्निग्धान्नंचकिंभूतमन्नंगुरुपुनः सद्रवंद्रवेणसहितंपुनः किंभूतंमधुरंएतात्सर्वंवर्ज्यंत्यक्तुंशक्यंदिवा
निद्रांचापित्यजेदित्यन्वयः इतिवसंतऋतुचर्य्या ३६२ अथग्रीष्मचर्य्यामाह यत्प्रोक्तमिति प्रकृष्टमतिभिः विद्वज्जनैः प्रकृष्टामतयो येषांतेतैः प्रकृष्टमतिभिः शरदिशरदृतौ
यत्प्रोक्तंकथितंतत्सर्वंग्रीष्मेपिनृपतिराचरेत् अत्रग्रीष्मेकिंचिद्विशेषकंविशेषेणनृपतिनादिवसेनिद्रासेव्या उदमंथादयश्चसेव्याः उदमथोमंथः तथाथामंथः शक्तुहिमाद्या
द्यैःनातिसांद्रद्रवोमतेति चपुनःसुभद्रवादिवारिजिलंपियंसुभद्रवादिकंकेतकादिकंविधेते यस्मिंतत्सुभद्रयादिवारि उक्तंचवाग्भटे पाटलांवासितंचांभःसकर्पूरंसु

अन्नंदीपंपाचनंरुद्दुपलंसेव्यंचवर्ज्यंदधि स्निग्धान्नंगुरुसद्रवंचमधुरंनिद्रांदिवाचत्यजेत् ३६२ इतिवसंतर्तुचर्य्या यत्प्रोक्तंशरदि
प्रकृष्टमतिभिर्ग्रीष्मेपितत्वाचरेत्किंचित्त्वत्रविशेषणंतुदिवसेनिद्रादमंथादयः ३६३ पेयंवारिसुभद्रयादिनृपतिर्वैद्योपदेशाद्रजेद्रक्तं
रुधिरस्रुतिंनिधुवनंत्याज्यंबुधैर्नादरेत् इतिग्रीष्मऋतुचर्य्या ३६४ गेहेहर्म्यशिरःसुधीरणकृतेमत्वाद्गलालातिनिमंदंमंदलसीस्त्र
ंरएषतासिंचक्तवाससृष्टोतऋस्थोत्रपतिःसुभूषणावरस्त्रभूषितास्त्रीजनैःसौदामिन्यवभासांद्रजलदस्पर्द्धापिबन्वारुणीं ३६५

शीतलमिति चपुनःनृपतिःवैद्योपदेशात्विरेकंविरेचनक्रियांरुधिरस्रुतिंरक्तमोक्षणंचमंदेतसेवेत चपुनः अस्मिन्दृतौबुधैः त्याज्यंनिधुवनंसुरतंनादरेत आदरंनकुर्य्यात
विशेषेणनकुर्य्यादितिभावः इतिग्रीष्मर्तुचर्य्या ३६४ अथवर्षर्तुचर्य्यामाह गेहइति वर्षासुवर्षाऋतौसुभूषणावरस्त्रभूषितस्त्रीजनैःसहतत्रस्थः तत्रगेहेस्थितःनृ
पतिःवारुणींमदिरांपिबन्सन्सौदामिन्यवभासांद्रजलदस्पर्द्धामकरोत् यथाजलदोजलंपीत्वासौदामिनियुक्तश्चोदुन्मत्तोभवतितथैववारुणींपीत्वासौदामिन्युपमस्त्री
जनैःसहयुक्तोभूत्वोन्मत्तोभवतीत्यर्थः कथंभूतेगेहे हर्म्यशिरःसुधीरणकृते गृहमस्तकेषुगृहोपरिभागेषुउशीरकृतेगेहे यंगलाद्गलितिकि पुनःकथंभूतसन्लालसः

किनि स्वच्छे शंसाद्दलंदृदिनदृश्यांशाली कितियत्ला तन्त्व त्वाद्दत्वाली कितिस्त्विन् पुनः किंभूते मंदंमंदसमीरणार्तपृषतासिंचद्गवाक्षष्ठ दौ मंदमंदश्वासो समीरः श्वमंदमंदसमीरः
मंदंमंदसमीरः गर्भेयस्य तादृशेन पृषता जलकणेन सिंचद्गवाक्षदौ इदिरपचारणायमानइतिलोके तत्रवर्षाऋतौ सः नृपतिः जांगलामिषरसैः सहपरंदीपनं अन्नं खा
देत् किंभूतमन्नं स्निग्धं चपुनः किंचित्स्वल्पं अनिंद्यमम्लं इत्यंच खादेत् किंचिदिति कुतः अम्लात्पित्तं उत्पद्यते तथा हि पित्तमम्लाज्जायते इतिवर्षासु पित्तं स्वभावतः संचीयते अतिदि
तोः तद्यथा वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यतीतीति सुपटुं लवणं अपि खादेत् अत्र अनुषंगः चपुनः कौपांतरिक्षं पयः जलं पिबेत् कौपं च अंतरिक्षं च अनयोः समाहारः कौपांतरि
क्षमिति चपुनः तत्र आसारैः धारासंपातैः शिशिरीकृते अह्नि दिवसे प्रावातपूर्ववातसंरक्षणं कार्यं चपुनः काश्मीरागुरुसत्वसौरभकृतामोदितवपुः इति दूरगामि निर्भ्रुगंधेन समो

खादेत्तत्र सजांगलामिषरसैरन्नं परं दीपनं स्निग्धं किंचिदनिंद्यमम्लसुपटुं कौपांतरिक्षं पयः आसारैः शिशिरीकृतेह्नि विमपि प्रावातसंरक्ष
णं काश्मीरागुरुसत्वसौरभकृतामोदः समामोदयेत् ३६६ नीहारं नवनीरनर्मनिलयाद्न्यं नवान्नं दिवानिद्रां निःशयनं नदीनिधुवनं नार्कि
नं रश्मिनीरः देशं दंशभुजंगमाखुधरणीबाष्पोष्मिकं तिक्तकं व्यायामं दधिपल्वलांबु कटुकं वर्षासु वर्ज्यं सदा ३६७ इतिवर्षाऋतुचर्य्या

देयेत् मन इति शेषः चपुनः वर्षासु वर्षाऋतौ नरेशैः नृपैः नीहारं च नवनीरं च नर्मनिलयात् अन्यं च नवान्नं च दिवानिद्रा च निःशयनं च रात्राविति शेषः नदी च निधुवनं च
सदावर्ज्यं त्याज्यं चपुनः तत्र वर्षाऋतौ नरेशैः नृपैः नार्कं अपि वर्ज्यं न शुभं अर्कं नार्कं नकारः शुभगोधर्मे चेति विश्वः वाग्भट्टयुक्तं नदीजलोदमंथाहस्वप्नायासातपांस्त्य
जेदिति चपुनः तत्र दंशभुजंगमाखुधरणीबाष्पोष्मिकं देशं चापि वर्ज्यं दंशाश्च भुजंगमाश्च आखवश्च धरणीबाष्पोष्मं च तद्युक्तं दंशभुजंगमाखुधरणीबाष्पोष्मिकं धरणीबा
बाष्पेन उष्मायत्तमं तिक्तकं च व्यायामं च दधि च पल्वलांबु च कौर्थ्यः स्वल्पतडागांबु कटुकं च एतत्सर्वं सदावर्ज्यं त्याज्यमित्यन्वयः नीहारं तुषारं प्रालादइति लोके ॥

नवंनीरंनवंजलंनमेतिलयंवन्त्यंनर्मणः क्रीडायाः निलयंस्थानंनर्म्मनिलयं तस्मादन्यंवर्ज्यंकिंतुनर्म्मनिलयमेव उपवनादिकमेवतत्रसेव्यंअतोअन्यत् वर्ज्यमित्यर्थः निधुव
नंसुरतंव्यायाममायासमिति ३६७ इतिवर्षाऋतुचर्या अथशरदृतुचर्यामाह सेव्यमिति प्रायः बाहुल्येन शारदिशरदृतौवपुषः प्रियाय शरीरस्यहिताय एतत्सेव्यंकिमित्यता
ह स्वादुसरोजसौरभशारदसन्नीरसच्छर्करासेव्यंसचतन्नीरंचसन्नीरंसरसः सन्नीरंशारः सन्नीरंसरोजैः सौरभंसरोजसौरभंचतत्सारः सन्नीरंचसरोजसौरभसरः सन्नीरंसतीचासौ
शर्कराचसच्छर्करास्वादुचसरोजसौरभशरः सन्नीरंचसच्छर्कराच एतेषांसमाहारः स्वादुसरोजसौरभशरः सन्नीरसच्छर्करमिति स्वादुर्मिष्टं स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टेचानिहेमः सरोजसौ

सेव्यंस्वादुसरोजसौरभसरः सन्नीरसच्छर्करंसौधंस्वान्तरणंशशांकसुकरैः संस्कारितंसङ्गतसौगंध्यंसशरंसशर्करपयः श्वेताःस्रजः
शालयः श्रीखंडः शिशिराणिसुंदरमुखीसल्लापशुक्लांशुकं ३६८ तिक्तातीक्ष्णकषायजांगलरसागोधूममुद्गादयो वर्ज्यंचातपसनंदि
धाकरकरास्तैलंचनिद्रादिवायत्किंचित्कटुकंपटुर्दधिसुराप्राप्तापिनातप्यितस्मायं न शरदिप्रियायवपुषोरात्रौहरेन्द्रिचयेत ३६९ इति

सौरभसरः सन्नीरंकमलैःसुगंधितंसरससलडागास्यसत्समीची शारदृतुचर्या नंनीरंजलंसच्छोभाशर्करामिश्रीसौधंचसेव्यंसौधंराजविस्स तथाहि सौधोस्त्रीराजस
दनमित्यमरः स्वान्तरणंचसेव्यंकिंभूतंस्वान्तरणंशशांकसुकरैः संस्कारितंशशांकश्चंद्रः तस्यशुकरैः शुभ्रकिरणैः संस्कारितंशीतलीकृतंस्वान्तरणंशय्याच्छादनं वस्त्र
मित्यर्थः पुनः किंभूतंसङ्गतं तत्समीचीनंभनक्षत्रंतड्डसङ्ग मिवसात्सङ्गतत् तद्वत्समीचीनंधवलमित्यर्थः चपुनः सशर्करपयोपिसेव्यंकथंभूतंपयः दुग्धंसौगंध्यंसुगं
धेनसहितंसौगंध्यंपुनः कथंभूतंपयः सशारंशारेणसंतानिकयासहितंसशारं संतानिकामलाईइतिलोके व्याता चपुनः श्वेतास्रजः अपिश्वेतपुष्पोपरचितामालाश्च
पिसेव्याः शालयः अपिसेव्याः श्रीखण्डश्चंदनमपिसेव्या शिशिराणपयपिद्रव्याणिकदल्यादीनिसेव्यानि कुतः पित्तहरत्वात् शरदिपित्तकोपमुपेतीतिकारणात् चपु

१०.चं.
८९

नः सुंदरसुधीसल्लापशुभ्रांशुकं चसेव्यं सुंदरं सुखं यस्या सा तस्या सल्लापः इति सुंदरसुधीसल्लापः सुंदरसुधीसल्लापं च शुभ्रांशुकं श्वेतवस्त्रं च अनयोः समाहारः सुंदरसु
धीसल्लापशुभ्रांशुकमिति चपुनः तिक्तातीक्ष्णकषायजांगलरसाश्च पिसेव्याः गोधूममुद्गाद्यापिसेव्याः चपुनः अभ्यसनं दिवाकरकराः तैलं दिवानिद्रा च अस्मिन्
काले वर्ज्यं यस्मिन् तिक्तादुकंद्रव्यं पटु अदधि सक्तु तच प्राप्तापिलक्ष्मापि नातर्पयेत् इन्द्रियाणीति शेषः चपुनः अस्मिन् ऋतौ रक्तं हरेत् शोणितमोक्षणं कुर्यात्
चपुनः रेचयेत् रेचनं कुर्यादित्यन्वयः ३६९ इति शरदृतुचर्या अथ हेमंतर्तुचर्यामाह हेमंत इति हेमंते हिमऋतौ बलिनो नरस्य अनिलः अग्निः पटुतरः भवति सो

हेमंते बलिनो नरः पटुतरः सोऽग्निर्धातून् ग्रसंतस्मादम्लपटूल्बल्यं मधुरं मांसं पयः सर्पिषं तिलं तूलतनूनपात्त्रणय ताम्बूलतुंगस्तना
ताम्र्याोत्तरलोत्तरंगतरुणीतत्रांतनुं नामकं ३७० व्यायामं गुरुभोजनानि सुरभीन्येतान्भजेज्जांगलान्नीसारांवरांकवंयदि न चेद्वह्नि
ह्रेजेन्मंदतां ३७१ इति हेमंतऋतुचर्या

ग्निः धातून् रसं ग्रसति भुंक्ते तस्मात्कारणात् अम्लपटूल वल्यमधुरं द्रव्यं मांसं च पयः सर्पिषी चेति सेव्याति
लं च सेव्यं चपुनः तूलतनूपात्रणायअसेव्याः तूलं च तनूनपाच्च तरणिश्च तूलतनूनपात्त्रणयः ताम्र्योत्तरलोत्तरंगतरुणी च सेव्या ताम्रयेन उत्ताल्याः चंचलाः उत्त
रंगाः विभ्रमाः कटाक्षादयः तरुणाः यासां ताः तरुण्य इत्यर्थः कथं भूताः तरुणी ताम्बूलसहिता तुंगस्तना यासां ताः ताम्बूलतुंगस्तनेति ताम्बूलमुखस्तनेति पाठे सति ताम्बूलमपि सेव्यं
वोध्यं न अश्रांतानुं नामकं च व्यायामं च गुरुभोजनानि च सुरभीनि सुगंधिवस्तूनि कस्तूर्यादीनि च जांगलान्वनिवासिनां मांसानि जांगलशब्देन वनवासिनां मांसं ग्राह्यं चनी
सारांवरांकवंयं च दीपीति निश्चयेन एतान्सर्वपदार्थान्न भजेत् सेवितुं यदि चेत् न भजेत् तर्हि वह्निरग्निः मंदतां व्रजेदित्यन्वयः हेमंतर्तौ यदि एतान्न भजेत तर्हि अग्निः धातून् रसं च भुक्त्वा
रसमांसं मांसं जनितं तस्मिन् ऋतौ मंदे सति निराणामुत्पत्तिर्भवति स्यादेतान्भजेदित्यर्थः रांकवं मृगरोमजमित्यमरः नवशब्देनात्र विकार्यं वोध्यं तेन कंवलाद्यपि ग्राह्यं नीसारं

स्यादिति लोके तद्यथा नीशारस्त्वावरणो हिमानिलनिवारणः इत्यमरः नितरां श्रीयते हिमानिलावरणेनेति इति हेमंतर्तुचर्या ३७१ अथ शिशिरर्तुचर्यामाह एवमि
ति एवं शैशिरको विधिः विहितः कथितः एवमिति यो विधिः हेमंते विहितः स एव विधिः शिशिरेपि विहितः इत्यर्थः वाग्भटयुक्तं अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेपि विशेष
तः तदाह शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजमिति अयमेव विधिः हैमंतको विधिरिति च पुनः तत्र शिशिरे अतिरूक्षं कटुं च भिषजः त्यजंति च पुनः किं कुत्सितं काषायं अपि
भिषजः त्यजंति क्रियते कवनं वा कुशब्दे बाहुलकाद् डिम् कायते डिमिर्वा हीति निश्चयेन अन्यं सर्वं हैमंतिकं हैमंतोक्तविधिं कुर्यादित्यन्वयः इति शिशिरर्तुचर्या ३७२ इति

एवं शैशिरको विधिस्तु विहितस्तत्रातिरूक्षं कटुं काषायं विमपि त्यजंति भिषजोप्यन्यं तु हैमंतिकं ३७२ इति षड्ऋतुवर्णनं समाप्तम्
ये श्रीयनामात्र विनिःक्षिपेयुर्ग्रंथे मदीये बहुकष्टजाते तेषां मदीयश्रमवह्निरेखैर्दीर्घं स्तु स्वर्गयशो वसूनि ३७३ ये ये प्रयोगा न तु श्रु
ताप वाच्यास्तेप्यत्र योगाः प्रकटीकृतार्थाः परोपकाराय यशः प्रवृत्त्यै तस्माद्भवंतोप्यनुमोदयंतु ३७४ यो याच्यमानाय ददीत पुस्त
कं मदीयमेतद्भिषजे विपश्चिते शिवस्य पूजा बहुकालतः कृता फलेन तस्माश्च ददत्प्रयुज्यतां ३७५ षड्ऋतुवर्णनं समाप्तम् ३७५ ३७५

अथ ग्रंथकर्तुरुक्तिमाह य इति ये पुरुषाः अत्र अस्मिन् मदीये बहुकष्टजाते ग्रंथे स्वीयनाम विनिक्षिपेयुः निक्षेपणं कुर्युः तेषां पुंसां स्वर्गं सुखं च पुनः यशः वसूनि च मदीयश्रम
वह्निः उष्णं येषां स्यात्तथा दीर्घं सुखं अस्तु अतिश्रमेण न लभ्यते ति नाशंकां त्यजति इत्यन्वयः य इति ये प्रयोगाः न श्रुताः ये प्रयोगाः अपवाच्याः न वक्तुं योग्यास्तेपि अस्मिन् ग्रंथे प्र
योगाः प्रकटीकृतार्थाः प्रकटीकृताः अर्थाः येषां ते प्रकटीकृतार्थाः येन श्रुताय वाच्या इत्यपि पाठः अत्र पाठे ये प्रयोगाः श्रुताय न वाच्यास्तेप्यत्र प्रकटीकृतार्थाः किमर्थं परोपकाराय
च पुनः यशः प्रवृत्त्यै तस्माद्भवंतः अपि अनुमोदयंतु इत्यन्वयः ३७४ य इति यः पुरुषः एतन्मदीयं पुस्तकं याच्यमानाय विपश्चिते भिषजे ददीत स ददत् पुरुषः बहुकालतः

कृतायाशिवस्यपूजातस्याफलेनप्रयुज्यतामित्यन्वयः ३७५ अथग्रंथकर्तुरभिधेयंदर्शयति लक्ष्मीति जागृजगजैतिलीश्रीसारस्वतविप्रवंशविदितःश्रीमद्धंसतो द्विजः
लक्ष्मीलक्ष्मणलक्ष्यलक्ष्मणपुरे आसीत उत्तमयशाः तत्पुत्रःमणिरामः पुनः कथंभूतः मणिरामः श्रीकृष्णपादाम्बुजम्भाजकेशरसौरभेप्सुमधुपः तेनइयंवृत्तरत्नावली
याविष्कृताप्रकटीकृतेत्यन्वयः जगतिजैतिली जगजैतिली श्रियायुक्तःसारस्वतःश्रीसारस्वतः जगजैतिल्यश्चतेश्रीसारस्वताश्चजगजैतिलीश्रीसारस्वताःतेएवविप्राः
तेषांयोवंशः तस्मिनविदितःप्रसिद्धइतिलक्ष्मीश्चतल्लक्ष्मणंचलक्ष्मीलक्ष्मणौवालक्ष्म्याःलक्ष्मणंलक्ष्मीलक्ष्मणंतेनलक्ष्यंयल्लक्ष्मणपुरंतस्मिनिति श्रीकृष्णपादा

लक्ष्मीलक्ष्मणलक्ष्यलक्ष्मणपुरेजागृजगजैतिलीश्रीसारस्वतविप्रवंशविदितःश्रीमद्धंसतो द्विजः तत्पुत्रोमणिरामउत्तमयशाः
श्रीकृष्णपादाम्बुजम्भाजकेशरसौरभेप्सुमधुपस्तेनेयमाविष्कृता ३७६ यत्रोत्तमोत्तमजलासरितांवरिष्ठाश्रीगोमतीप्रचुरपातकपुञ्जहन्त्री यस्यांवसंतिकविबाहुजवैश्यशूद्राभूयान्मुदेलषनऊनगरीप्रसिद्धा ३७७ वसुनवरसचंद्रेवत्सरेमासिचैत्रेशशिकरकृतशुभ्रेशुक्रवारेदशम्यांप्रकटितगुणमालानैकविद्याविशालाजयतिविविधवृत्तैर्वृत्तरत्नावलीयम ३७८

म्बुजेषुम्भाजयतकेशरांतसौरभेइप्सुःमधुपोमणिरामः अथलक्ष्मणपुरस्यसमासेनवर्णनमाह यत्रेति यत्रयस्यांनगर्याउत्तमोत्तमजलासरितांवरिष्ठाः
श्रीगोमतीप्रचुरपातकपुंजहंत्र्यस्ति चपुनः यस्यांनगर्यांकविबाहुजवैश्यशूद्राः वसंतिसेयं लषनऊइतिनाम्नाप्रसिद्धानगरीमुदेआनंदायभूयादित्यन्वयः ३७७
अथग्रंथपूर्णोयोवृत्तंतदेवाह वसुविति वत्सरेकथंभूतेवत्सरेवसु नवरसचंद्रेषोडशशताष्टनवतीवत्सरे चपुनः चैत्रेमासि चपुनः शशिकरकृतशुभ्रेपक्षेशशि
नःकराःशशिकराःशशिकरैःकृतःशुभ्रोयस्मिंसतस्मिन चपुनःशुक्रवारेदशम्यांतिथौचइयंवृत्तरत्नावलीपरिपूर्णतांगतेतिशेषः चपुनःइयंवृत्तरत्नावली

विविधरीतीर्जयति किंभूता प्रकटितगुणमाला प्रकटिताः गुणानां माला यस्यां सा यद्वा प्रकटिता रचिता चासौ गुणमाला च प्रकटितगुणमाला सापि पूर्णतां गता गुणमाला
शब्देन गुणरत्नमाला नाम ग्रंथविशेषो ज्ञेयो ध्यः पुनः किंभूता वैद्यविद्याविशाला वैद्यानां विद्या वैद्यविद्या वैद्यविद्यया विशेषेण शालते शोभते ऽतिवैद्यविद्याविशालेत्यन्वयः ३७८
अथ ग्रंथकर्तुर्ग्रंथावलोकनार्थं स्तुतिमाह मणिरामेति मणिरामभिषग्जनेन विधिवद्यथामति या रत्नावली रचिता सा यदि रत्न चिकित्सितेत्युक्ता उत्कंठा येषां तैः
बुधवैद्यैः कृपया विलोकनीया मित्याशयऽत्यन्वयः ३७९ अथ ग्रंथांते कृतमंगलमाह श्रीमन्मंजुलेति एतादृशे वृंदावने मंगलं सदा वर्तते कथंभूते वृंदावने श्रीमन्मंजुलवं

मणिरामभिषक्जनेन या रचितेयं विधिवद्यथामति यदि रत्न चिकित्सितोत्सुकैः बुधवैद्यैः कृपया विलोक्यतां ३७९ श्रीमन्मंजु
लवंजुलावलिलताकुंजेऽलिपुंजे हसत्कंजे रंजित इंदुरश्मिनिकरैर्नानाद्रुमामोदिते कालिंदीमृदुवालुकासुललिते श्रीमत्पदैरं
किते राधामाधवयोर्विषक्तमनसोर्वृंदावने मंगलं ३८० भव्यंभव्यमितीरयंति वनिताः श्रुत्वा वचः सादरं पृष्टं त्या किमिदं सखी हरि

जुलावलिलताकुंजे श्रीमद्वासौ मंजुलश्च मनोहर रसौ तांति त्यवोचत्पदं रश्च स एव वंजुलः वानीरः जलवेतसः तेषां आवलिः पंक्तिः लतानां कुंजः लताकुंजः
श्रीमन्मंजुलवंजुलश्च लताकुंजं च तौ वर्तेते यस्मिन् स तथाभूते पुनः कथंभूते अलिपुंजे अलीनां पुंजे यस्मिन् तथोक्ते पुनः हसंति विकसंति कंजानि कमलानि यस्मिंस्तथोक्ते
पुनः इंदुरश्मिनिकरैः रंजितप्रकाशिते पुनः नानाद्रुमामोदिते नानाद्रुमाणां आमोदः दूरगामिन्यः सुगंधयः ताभिरामोदिते पुनः कालिंदीमृदुवालुकासुललिते का
लिंद्याः सूर्यसुतायाः यमुनायाः मृदुवालुकाताभिः ललिते तस्मिन् पुनः राधामाधवयोः विषक्तमनसोः संलग्नमनसोः श्रीमत्पदैरंकिते लक्षितेत्यन्वयः ३८० ३८०
अथ द्वितीय ग्रंथांत मंगलमाह भव्यंभव्यमिति लालीलासितयोद्ध विशुद्धशने आनंदोदधिवीचिमग्नमनसा मात्रा पुनश्चुंबिते वारंवारं चुंबिते कृष्णे सदा मंगलं

रसं ५

स्यात् कथं भूतया मात्रा सादरं यथा स्यात्तथा किमिदं सखीः पश्य त्या किं हरत्वा मयं भव्य मिति वनिताऽऽश्वयंति अथवा हरिः तात इति पदं अवोचत इतिना सांवचः श्रुत्वा भव्य नामामित्यध्याहारः अथवा सखी इति संबोधनमादाय वनितागोपिका मव्यंभव्यमीश्वयंतीति वचः श्रुत्वाहि सखीः किमिदं यतो वनिता भव्यंभव्यमितीरयन्ति अथो हरिस्तात इति पद

अनंदोदधिवीचिविभ्रमनसामात्रापुनर्भुविनि लालीलाभिनवोऽद्भविशुद्दर्शने हृद्ये सदा मंगलं ३८१ इति श्रीमणिराममिश्रविरचिता ख्या
नावलीसमाप्ता॥ अथ तिलककर्ता स्ववंशप्रस्तावं दर्शयति अथ विराजति यत्र सुगोमती मतिमती त्यकविन्दधतो बुधः अघहरानु।
दिनं सुजनुष्मतां विधिरते ति कग्नसुनिसुवताम् १ नयनमार्गमिलापिजनुष्मतां नलमघौघसमुद्धृतये क्रमसुरसुद्धे गिलां सुरवे
चित्रावितुमिमामिववर्णितश्चविका २ प्रथममध्युषितियसुलक्षणेनलभतेस्मतदास्पदमाख्यया जगति तिस्यततीजनताजवोल
स्वनउ सुपमलपायेनमया ३ समवलोकयदङ्क्षिमनातांदशमुखालुलितात्रपतेलकामुखकौ हृष्टपदोऽद्भवतां यजाश्चनुवसन्तिमुखेन
पुरीनिमामध अभदत्रवसंताइतिश्रुतो भिषविलासलविश्रुतसघभ्राः पुरिचजीवतियत्र भिषक्तमेन हि जनानपकृत्युरवाधता ५

मवाचमत्यमाइ निसादरं प्रश्यं पित्यन्वयो वा सखायमिच्छतीति स्त्री सखी तस्याः सम्बोधनं नदी संज्ञायाश्च भावात् त्वयुक्तं काय्यमपिन हे सखीः लालाभिः उल्लसति तथोलः
लालोल्लासी लालोल्लासि नवोऽद्भविशुद्दर्शनो यस्मिन् तस्मिन्निति ३८१ अथ तिलककर्ता स्ववंशप्रस्तावं दर्शयति अथ विराजतीति श्रीशिव श्री

भगवन्मणिरामइतिप्रथितोभुवनेषुवसंतसुतस्तुभिषक्प्रवलोक्यपमोगतमन्त्रवरोपिविभाव्यकृतोन्यहृज्जाड्यगणाद्‌सारस्वतेयोजनिजैतिली

येसमाख्यायोर्वीवलयेप्रसिद्धेचन्द्रोशुभोपण्डितमान्यरत्नावलीरत्नगुणोरूपेताम्‌ ७ अजनिरिकेशववन्दिदासश्चोक्तःहलामणिरामपुत्राःग्र

भूसुताःकेशवदासविद्याङ्घ्रिणामग्रशंकरदासशर्मा ८ महादिनन्दं परमादिनंदं प्रशस्तदसम्भ्रआदिरांतकीर्तिनिसुतान्महिष्यामगदावदा

वानजीजनरघ्घुरदासशर्मा ९ महानत्वसुतामुन्नूलालशिवदयालुकःभूरिमल्लसुतामुता सिंहश्चनवमीहरिःमुन्नूलालेनजनितोजगन्ना

थाजगप्रियःचत्वारोथसुतनयादिविभाद्धवजञ्जिरे ११ प्रथा मामगुञ्जीलयतोदिनानिप्रकर्षतायस्यवभूव यामसप्तशाकीर्तिसुष्युश्रु

भ्रामश्यामलालःप्रथमोवभूव १२ भैषज्यमासीद्भुवनेष्वतुल्यं यश्चामलमस्तलमानसेस्यप्रकर्षता श्रूयतशुश्रुतेडामोभूद्वितीयोगिरिधारि

लालः १३ मोहितोमदनःकान्त्यारोहितारोगभङ्कुराःलोहितोपितिरश्चक्रेसोभून्मदनमोहनः १४ वाग्भटप्राङ्टोमुतोचरकेकड्वापरः

विहारिलालःसंजाततुरीयोभिषजाम्वरः १५ विहारिलालासंजज्ञेगौरीशङ्करसंज्ञकःयोधीतेस्मातिशास्त्राणिगौरीशङ्करशङ्करः १६ मोला

नाथोरामरत्नोनारायणइतित्रयःमन्नूसूनवइत्येतेश्यामलालतनूद्भवाः १७ श्रीराममरत्नोजनयन्महिष्यांप्रियंवदंश्रीशिवशङ्करंसुतमस्त्वा

निनीवल्लभसुग्रकीर्तिंनारायणोजीजनदात्मसघ्नाः १८ पुत्रोगिरिधारिशर्मानिभिषजःकालीप्रसादोमिषज्याप्तंयशसाखिलंजगादि

निघण्टुप्रकाश

वृ०चं०
९२

याभाः श्रुश्रुतवाग्भटादिकमहाग्रंथेषु योजामरीत्याप्यसावसीनवन्नुणगणाः शंभोर्यथासिद्धयः १९ तेनियं प्रचरस्त्वमेणसुखेवेविद्वज्जना
नंददाभेषज्यकल्पनादिवांजनवतीव्याधिर्नदानैर्युता वर्षेनागगनराक्षिनंदनदेजेमासिशुभार्गेशुचौपक्षेनांदयुतेसुनंदनतिथौघस्रेनवा
र्व्याख्यके २० सौम्यर्क्षपरिपूर्णितामुपगतात्सौप्रशादादियं ग्रंथोवृत्तपदान्वितास्वतमयीरत्नावलीचंद्रिका हृज्जाड्यान्धविनाशि
नीसुभिषजांधीमानसोल्लासिनीभेषजार्थप्रकाशिनीगुणनिधिप्रद्योतिनीसर्वदा इतिश्रीमदार्य्यानंदात्मजश्रीमद्देवीदत्तगुरोर
नुग्रहाङ्घ्रिपङ्कजचकोरोक्षुकुमुदबांधवश्रीमद्गिरिधारीलालभिषगात्मजकालिकाप्रसादविरचितावृत्तरत्नावलीचंद्रिकासमाप्ता ।
श्रीगणेशायनमः अयमातर्गामत्यखिलविश्वकारिण्यघहरे [illegible]वांबोरीझोग्यनिशममलेस्नोप्रातधृतिः तवापांशुंस्पर्शादजममा
रत्वंश्चविवर्जेत् अतस्त्वांसंध्याये जननिजनदुःखौघहरिणी १ तवेदंसन्नीरंसुखदशुभतीरंसुरवहेवसिष्ठोविश्वामित्रोगुलहकोत्या
दिमुनयः तपस्तप्त्वागच्छंत्यनिशमममघांब्रह्मपदवीं अतस्त्वांसंध्याये० २ तवार्णेये मग्नानचभवतिमग्नाभवनदे यदातेस्त्रोपीतंन
चपिवतिमातुस्तनमहो स्वर्णशातरीयांदेस्पृशतियमलोकंनहितदा अतस्त्वांसंध्याये० ३ यदायेतेनाम्नःशकृदपिचवक्तुर्निजसुखा
त् तदाभुक्तिर्मुक्तिर्निवसतिचतेषांशयतलेसुतीर्थ्यर्गयायुर्गगनचरयानेहिमनुजाः अतस्त्वांसंध्यायेजननिजनदुःखौघहरिणी ४

कदाचिद्वारीतेनिधनसमयेसोऽपिपथिकः तदोड्डीनारेणुःप्रबलमरुतायातिवदने प्रतापात्तद्गेणोःखलुनिमिषिलोकंसगतवान् ।
अतस्त्वांसंध्याये ५ असारेसंसारेतवचरणमासंजननिये भजंतिध्यायंतिद्रुघणहरिसर्वप्रियतमेनरोदुःखंदृष्टुंनरककथातज्जन्यंसुष्टतिनः
अतस्त्वांसंध्याये ६ अहोवात्रिष्टीदंतवसलिलमास्वाद्यसुखदं विहंगाःमातंगाःकरिरिपुभुजंगाश्चकृमयः सुपीत्वागच्छंति त्रिदशगतनु
माखिन्द्रसदनं अतस्त्वांसंध्याये ७ अहोमातर्गोमत्यदिसुमहिमाब्धेःपरतटम प्राविशःपद्मेशाद्युहिणभुजगोशोचसततं नवांतुश्च
क्रातिघुनदिकथमाप्नोतिमनुजाः अतस्त्वांसंध्यायेजननिजनदुःखौघहरिणी ८ गोमत्यष्टकसंज्ञकंशुभमिदंपापौघनिर्नाशनंमो
क्षस्यापतनंपठंत्यपिसदायेगोमतीसन्निधौतेगच्छंतिसुरालयंविहसुतैःपौत्रैःप्रपौत्रैर्धनैर्मातंगाश्वरथादिभिश्चनियतंयुक्तंभवे ।
त्सर्वदा ९ अस्मत्सुदक्षस्सुयशोवनीतलेगिरिधारिलालोमिषजोवरिष्टः काली प्रशादाख्यसुतोहितस्ययशोधनंतेनविनिर्मितं
त्विदं १० खखक्षितिदुर्गेन्दुमितेसुवत्सरेवह्निग्रहर्ष्यङ्कसमेचशाके वैशाखमासेप्यसितेचपक्षेतिथौशराख्येपरिपूर्णितास्यात् ११
इतिश्रीगिरिधारीलालमिषमात्मजकालिकाप्रशादविरचितंगोमत्यष्टकंसमाप्तम् ॥ मुद्रालयेमुद्रितनावलकीयमङ्कातरत्नावलिचंद्रि-
काख्यांमुत्प्रीतिदांपंडितवैजनाथश्चाज्ञोअनेत्रांकरसाङ्कवर्षे १९३० माघसितेयुग्मतिथौनदीशमतनंथयाह्रुशालालकस्यैचैकित्सिकानां लि

